УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXI,
sous la rédaction de M. Hrushevsky, Président de la Section
Sommaire voir p. 191.

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
ЗА РІК 1926

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У КИЇВІ
ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

ТОМ XXI

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ.
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXI,
sous la rédaction de M. Hrushevsky, Président de la Section

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ЗА РІК 1926

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ
(ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Том XXI

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1926

[061 (47.7) Акад. Наук : 9 (47.7)]

Дозволяється випустити в світ.

За Неодм. Секретаря Акад. Наук
Акад. *Сергій Єфремов.*

Київськ. Окрліт. № 232.
Держтрест „Київ-Друк",
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 1609—3500.

ВОЛОДИМИР ГЕРИНОВИЧ

НОВО-ВІДКРИТІ ТРИПІЛЬСЬКІ СТОЯНКИ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ.

Можна сказати, що ні одна частина України не мала стільки догідних місць для оселення людини, що стояла на низькому рівні культури, як Поділля. Особливо-ж сприятливою для цього своїми природніми умовами була яружна його частина. Тому й не дивно, що Поділля вже в глибоку старовину належало до найгустіше оселених країн України, через що і стало класичним тереном для археологічних дослідів.

Які-ж саме були ці особливі умови, що так сприяли оселенню стародавньої людини?

Підкреслюючи їх, не маю на думці багатьох печер, дуже частих у вапнякових скельних породах, що виходять наверх в численних ярах Поділля, а особливі морфологічні моменти, утворені довгою і питомою подільським умовам ерозійною діяльністю річок. Легка нахиленість поземелля Поділля до півдня, певні геологічні умови і процеси ерозійних циклів вилинули на виникнення численних меандрів, які утворили багато півостровів і майже островів. Ці півострови і майже острови з погляду антропогеографічного—це природні фортеці, незвичайно догідні для старовинних людських стоянок. Особливість їх виявляється не лише обороністю, викликаною морфологічними моментами, але й присутністю води на значній лінії,—як оборонного моменту, так і джерела напитку і тваринного світу. Необхідно зазначити, що ці останні два моменти мусіли бути рішаючими для оселення. Де їх немає, там при всіх инших дуже догідних морфологічних умовах стоянок старовинної людини не зустрічаємо. Ось нпр. Товтрянська смуга—з морфологічного (оборонного) боку багато цінніша для оселення людини, аніж півострови і майже острови яружного Поділля,—бо окремі „Товтри" більш недоступні, ніж півострови і майже острови подільських річок. Вони не були сприятливі для оселення старовинною людиною тому, що їм недоставало в найближчому поближжю двох инших дуже важних моментів—води і тваринного світу—необхідних чинників існування примітивної людини. Для оселення Товтрів і аналогічних їм морфологічних явищ необхідна була вища техніка для добування води та поживи.

На просторах меандрових подільських річок зустрічаємо разом усі три моменти, необхідні для існування людини з примітивною технікою—і вони власне утворюють ті умови, які стали основою густого оселення Поділля в минулому. Ці моменти незвичайно важливі для археологів через те, що вони являються для них дороговказом (покажчиком) для слідкування за стоянками старовинної людини.

Такі особливі умови зустрічаємо на широкому просторі Поділля здовж численних яружних річок Серету, Стрипи, Збруча, Смотрича, Жванчика і инших. Візьмім напр. околицю села Кадиївець, Кам'я-

нецької округи. Вона розбита ерозійною діяльністю річки Жванчика і його приток на кілька частин: власне „Кадиївці", „Лобок", „Балки" і „Бураківка". Найкращі умови оселювання (місце найменшого опору) зустрічаються на „Бураківці" і на „Балках", де й находяться сліди старовинної стоянки так званої трипільської доби (домікенської за термінологією західньою). Оскільки цінними являються морфологічні і інші географічні моменти для орієнтації дослідника-археолога — показалося на практиці. Підчас екскурсії Науково-Дослідчої катедри Культури і Народнього господарства Поділля в Кам'янці, коли археологи „заблудили" в терені, географові прийшлося на основі географічних і антропогеографічних даних вказати місце можливих стоянок старовинної людини.

На терені села Кадиївець констатовано дві стоянки трипільської культури на „Балках" і на „Бураківці".

Стоянка на „Балках". „Балки" — це знесіння тупоклинної форми довжиною 200 м. шириною 40—80 м. яке вибігає від сходу і гострішим кінцем звернене до заходу. Утворене воно через ерозійну діяльність двох річок, які сходяться нижче від тупого кінця і впливають напроти кадиївецького млина до Жванчика. Обидва потічки зараз маловоді, на дні південного ледви слезить вода. В минулому вони мусіли бути багаті на воду, через те що продуктом їх ерозійної діяльности є глибокі ярки, які розбили суцільну колись височину і утворили високий півостровець „Балки". Згаданий півостровець спочатку дуже лагідно знижується до заходу, далі (приблизно від половини) трохи сильніше, а на самому заході він круто спадає до долини річки, вздовж якої тягнеться дорога. До півдня і півночи він круто сходить до долин обох потічків. В минулому різка крутизна берегів мусіла бути також і з західньої сторони, так як пониження в цьому напрямі є продуктом ерозійної діяльности новіших часів.

Східня частина (приблизно до половини довжини) вкрита чорноземлею, західня рінню з кварцитами і яшмою. І ця частина, як і цілі „Балки", була колись вкрита чорноземлею, що її змила денудаційна діяльність вод. Через те запевне немає на цій частині і слідів трипільської культури, яка у східній частині (покритій чорноземлею) виявляється численними находками, які стрічаються в чорноземлі на глибині до 30 см. Чорнозем'я залягає на рінищу (останках тераси давнього Жванчика), а воно на крейдяних відложеннях. Східня і західньосхідня частина „Балок", в якій денудаційна і ерозійна діяльність була сильніша, виступили наверх відложення силурського моря. На схід від півострівця, при його насаді, находиться молодий кар'єр, де місцеві селяни добувають середнезернистий ясної білости пісок, який залягає на крейдяних відложеннях (залягання в кар'єрі не видно). Цей кар'єр служить нам вихідною точкою для визначення місця знаходок. Зроблено їх декілька. В одній (92 м. на захід від кар'єру) в глибині 5—30 см. найдено черепки трипільської культури: кусні посуду різної величини і форми: горнят, мисок, збанків з червоної глини, прикрашених трипільською орнаментикою. В другій відкривці (17 м. на захід від першої) найдено багато таких самих черепків, частина яких була не з червоного, а з чорного, дуже твердого матеріялу. Збірку черепків передано археологічному музеєві в Кам'янці на Поділлю.

Городище на „Бураківці". Річка Жванчик, допливаючи до села Кадиївець, іде в напрямі від північного заходу до південного сходу, робить крутий зворот на південний захід, а далі знову зво-

рот на північний захід, пливучи в цьому останньому напрямі на протязі приблизно 500 м. майже рівнобіжно з напрямком з північного заходу до південного сходу. Таким чином, він утворює півострів з узькою шийкою при насаді. Висота його над рівнем річки доходить до 10—14 м., а береги на усі три сторони круті. Як кажуть мешканці Бураківки, в минулому береги були ще крутіші. На західній частині півострова на просторі приблизно 200 м. простягається городище простокутної форми, по обох боках заосмотрене штучно висипаним валом височини 2—4 м. На полях цього городища зустрічають археологічні находки з часів литовсько-польських (15—16 століття) і ще давніших—з виразними ознаками трипільської культури.

Друге неолітичне селище виявилося в 15 км. від залізничної станції Кам'янець-Подільський—Велика Мукша, біля 300 м. на північний схід від стрілочного залізничного лихтаря Бендера, на північній стінці кар'єру в найновішому геологічному утворі, чорноземлі і перехідній ґрунтотворчій верстві на південь від річки Мукші 2—3 км. від її устя до Дністра. В цьому місці, на лагідному схилі знесіння підчас будування залізничного шляху було зроблено траншею для покладення залізничного шляху. Стінки траншеї являють собою розріз наверхніх скельних порід, починаючи знизу від пісків і ріни старого русла Дністра й кінчаючи відложенням еоловим верствою лесу, з якого утворився значно грубий шар чорноземлі. З підлесового шару робітники добувають для потреб залізниці пісок і рінь. Для добуття цього матеріялу необхідно спершу зняти лесовий шар, якого розкопують і на поздовж кар'єру поставленими шинами вагонетками відвозять в бік. Таким чином в кар'єрі утворено дві тераси, підошвою спідньої—зеленаві глини, на якій лежать відложення старого річища Дністра, а долівкою верхньої являється верхній шар відложень Дністра.

Розріз еолових відложень незвичайно виразний і чіткий. При його розкопуванню залізничні робітники натрапили в глибині 40—50 см. від поверхні на кам'яні плити, які були уложені в формі гроба. Зрушивши верхню плиту, яка гріб прикривала, найшли під нею в масі чорноземлі кістки двох людей, сім незвичайно вигладжених сокирок і чотири горнятка. Зміст гроба був робітниками перекинений догори верхом. Находки були в значній мірі рознесені і поламані. Кінець цьому положив, випадково зайшовши в кар'єр, проф. Красовський, який повідомив про находку Н.-Д. Катедру, від якої на другий день виїхав її керівник проф. Любарський і я. На місці ми застали вповні розрушену находку до такої міри, що перекинено навіть спідні плити гробу. Земля, яка находилася в ньому, була розкинена, а в ній кістки і черепки. Незрушеною частиною гроба—за словами робітників—має бути лише частинка гробу.

Перед собою маємо гріб виложений грубими плитами силурійського лупнистого вапняка. Довжина гробу виносить 1,65, ширина 80, а висота 50 см. Грубість плит значна. На верхньої доходить до 23 см. Довжина її 190, а ширина 85 до 100 см. Поздовжньою стороною гріб звернений до присхіднього півдня (EES), а напрям поперечної стіни до припівнічного сходу (NNE). Долівка була вкрита кам'яними плитами. Після перетрушення змісту гробу робітниками було найдено кістки двох осіб (судячи по головних кістках), чотири горнятка кулевидної форми з орнаментами, питомими трипільській культурі, і сім крем'яних сокирок, дуже гарно вигладжених. Довжина найбільшої сокирки, одинака, яка находиться в наших руках, має 20, ширина на

вістрі 8, вгорі 2,5, а грубість 1,5 см. З горнят не пощастило відібрати ні одного. Черепки зібрані в румовищу промовляють за трипіллям. Біля південно-східньої сторони гробу, за словами робітників, найдено два людські черепи, яких віднайти не удалося. Розкинуті кістки і черепки було зібрано, а неперетрушена частина гробу була оставлена та передана під охорону залізничних функціонарів. Вона чекає спеціяліста.

На мою думку, маємо перед собою гріб якогось старшини з трипільського часу. Гріб був лише до рівня наверхньої плити, так як структура наверхнього шару і ближчого оточення така сама, як і подальшого. Гріб був присипаний соловими відложеннями верствою 40—50 см., з якої витворилася груба верства чорноземлі, яка опісля просякнула в гріб з водами і його виповнила. На всякий випадок взято декілька зразків ґрунту і зфотографовано місце. Цікаво, що на такому самому рівні, як гріб, стрічаємо румовища домівок тогочасної людини (4-ох) в південно-східньому напрямі від гробу і на одній з ним лінії. Румовища домівок—це слої печини, які находяться в верстві чорнозему з виразними слідами площадки. В грудках печини маються діри де-не-де дві, діяметру 3 см., які до себе паралельні. Це заневне спалені частини ліп'янок-хат, глина яких під діянням вогню перемінилася в рід цегли. І ці румовища (їх разом чотири) присипані відложеннями лесу (горішня частина якого перетворена в чорноземлю). Таким чином маємо перед собою стоянку людини з часів діяння фенів і за значний час до їх повного завмертя. В такій глибині на Поділлі сліди трипільської культури ніде не стрічаються.

Саме місце находки являє собою одно із знесень дуже хвилястого поземелля Придністров'я. З антропогеографічного боку воно не дуже цінне і тому треба думати, що найдені стоянки являються не ізольованими, а частиною більшого комплексу стоянок, якими взагалі дуже багата ця частина Поділля. Оскільки мені відома література з археології і антропології Поділля, Велико-Мукшанська находка являється унікатом і заслуговує спеціяльної уваги. Інтерес має вона не лише для археолога, але й антрополога (кістки людини) та геолога, який зможе за допоміччю даних археології і антропології точніше определити геологічні процеси останнього геологічного періоду.

На жаль, лише частина матеріялу, найденого на місці розкопок, находиться у віданні Науково-Дослідчої Катедри Поділлєзнавства при Інституті Народньої Освіти в Кам'янці на Поділлі. Великим нашим досягненням рахуємо це, що нам удалося захопити найцінніший матеріял—людські кістки, так як в них не були заінтересовані випадкові відкривці. Не виключене, що решта матеріялу найдеться по "людях".

ВАЛЕРІЯ КОЗЛОВСЬКА

ТАВРОВАНИЙ ПОСУД СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДОБИ

(за матеріялами Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка).

Навряд чи є більш численні пам'ятки старовини, як посуд та його фрагменти, що переховалися у решткаx стародавніх людських осель, починаючи з передісторичних часів. Глиняний посуд з давнини відогравав значну ролю у людському життю—він був необхідною річчю у повсякчасному бутті людини, він мав силу у культових звичаях, він був художнім твором, даючи змогу передісторичним митцям задовольняти свої естетичні змагання (пригадаємо розкішний мальований посуд Трипільської культури). Багато залишилося посуду і в забутках слов'янської доби. В городищах цього часу він здибається або у землянках (инколи у печах), або як випадкові знахідки. В ньому варили їжу, в ньому підчас лихоліття переховували цінності, що їх закопували у таємних місцях; в посуді складали перепалені кістки небіжчиків та їжу мерцеві, що їх ставили до нього в могилу.

Можна припустити, що така роля посуду у далекому минулому пояснює багатство його оздоблення, і ми бачимо, що чим давніша доба, тим багатше оздоблено посуд. Посуд кам'яної і бронзової доби, напр., здебільшого рясно орнаментований. У слов'янську добу зрідка трапляється посуд без орнаменту, хоча й орнамент цей досить одноманітний і простий, як і самі форми посуду. Зовсім инше явище бачимо ми за наших часів—неорнаментований посуд сучасного ганчарського виробу переважає орнаментований.

Форми і орнамент слов'янського посуду такі характерні, що славнозвісний чеський археолог проф. Л. Нідерле відокремив його в спеціяльну групу „кераміки городищ“ [1]).

Посуд слов'янської доби здебільшого вироблено на колі. Денця деяких посудок позначені таврами. Кількість таврованого посуду була порівнюючи невелика. Висновок цей можна підперти тим фактом, що таврований посуд складає до 15% досить багатої збірки слов'янського посуду, що є у Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Т. Шевченка в Київі. Вказівки на більшу або меншу спорадичність таврованих денець, порівнюючи з простими, ми маємо у таких досвідчених археологів, як проф. Вол. Антонович, який, зазначаючи знахідки фрагментів посуду в деревлянських могилах, каже, що деякі з них мали тавра [2]); академик М. Біляшівський констатує порівнюючи невелику кількість денець з таврами на посуді городища „Княжа Гора“ [3]); В. Сизов, кажучи про тавра на посуді Гніздовських могилок, доводить, що на 1000 посудок є таврованих—20—25 [4]).

[1]) Л. Нидерле. „Человѣчество въ доисторическія времена“. СПБ., 1898, ст. 543.
[2]) В. Б. Антоновичъ. „Раскопки въ странѣ Древлянъ“. Матер. по Археол. Россіи, № 11, ст. 13.
[3]) Н. Бѣляшевскій. „Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 г.“. Кіевъ, 1892, ст. 35.
[4]) В. Н. Сизовъ. „Курганы Смоленской губ.“. Матер. по Арх. Росс., № 28, ст. 11.

Таврований посуд на території Чехів датують X віком та першою половиною XI [1]). У Лівому Градці в Чехії було знайдено таврований посуд разом з монетами Бретислава I, тоб-то середини XI ст. [2]). На території України посуд з таврами слов'янської доби відносять до X—XIII в., але тавра відомі також і раніш — на деяких посудках з Верхньо-Салтівських могил VIII—X вв. [3]). До точно датованих, знайдених на Україні, ганчарних виробів з таврами належать голосники з старої Київської Лаврської церкви, які датуються роками збудування цієї церкви, тоб-то 70 рр. XI ст. (два голосники переховуються в Лаврському Музеї). Це є глеки старанного виробу заввишки—0,37 м, що мають на денці тавра—одно в вигляді колеса, друге—літ. Z. Можна припустити, що голосники ці було замовлено кращим київським ганчарям.

Тавра завжди рельєфні і здебільшого являють собою прості геометричні фігури. Инколи серед них можна зустрінути складніші вираження досить оригінальної форми. Найбільш поширений тип тавр на всій території стародавніх Слов'ян—це коло, що замикає хрест, зірку або свастику. Инколи коло має зовнішні додатки в вигляді зубчиків або окремих рисок.

Наведу тут тавра посуду з колекцій Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка в Київі. (Див. табл.).

Наведені тут малюнки тавруваного слов'янського посуду, що складає частину збірки Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка і виходить з різних місцевостів, а саме — з Київа і Київщини, Полтавщини, Волини, опріч малюнків 19 — 23, дають звичайні типи фігур, які були широко розповсюджені як тавра посуду не тільки у слов'янську добу на території всіх Слов'ян, але й за старіші часи, особливо у передісторичні часи. Такі саме вираження кіл відомі на дольменах [4]), на скельних змалюваннях (т. зв. „писаницях") Сибіру [5]) та на инших пам'ятках. Цим вираженням ще з минулого сторіччя надають символічного значіння. Над цим питанням найбільш працювали (і досі розробляють його) французькі вчені. Домінантної ваги ці вчені надають 2-м фігурам — колу, що замикає зірку і нагадує колесо, і свастиці. Першу фігуру вони вважають за символічне вираження сонця і йменують її „roue solaire"; у свастиці так само вбачають вираження сонця і головним чином звязаного з ним виявлення руху, життя [6]). Захопленням символікою пройнялися також російські вчені XIX в., через що більшості пам'яток, навіть пізнішої доби, надавали релігійного значіння. От чому думку Ходаковського про слов'янські городища, як релігійні місця,

---

[1]) D-r I. L. Pič. „Čechy za doby kniżeci". sv. 1, Praga, 1909, ст. 128.

[2]) Ibidem, ст. 327—328, а також тбл. XXXIII.

[3]) А. М. Покровскій. „Верхне-Салтовскій могильникъ". Окремий відбиток, ст. 12 — 13.

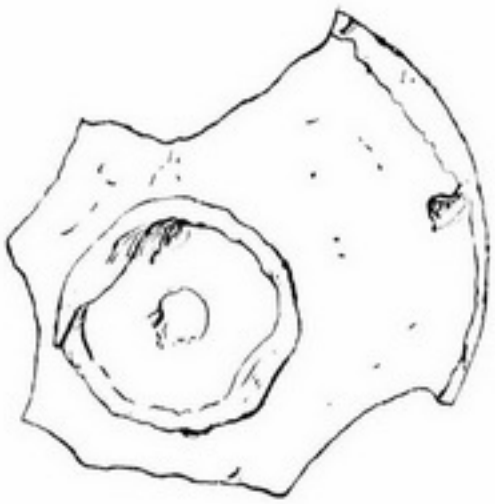
[4]) D-r Cherwin, Le symbolisme dans la ceramique americaine. Paris. 1910, ст. 10. Le Capitan. L'anthropologie préhistorique a l'exposition de 1900. Revue de L'école d'anthropologue de Paris. Paris, 1900, ст. 247.

[5]) И. Т. Савенковъ. „О древнихъ памятникахъ изобразительнаго искусства на Енисеѣ". Тр. XIV Арх. С., т. I.

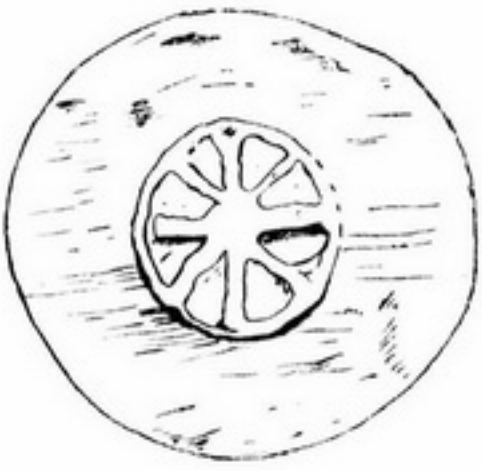
[6]) D-r Cherwin. „Le symbolisme dans la ceramique americaine". Paris, 1900, ст. 2, 10, 13, 20. Bulletins de la Société préhistorique et des Congrès, 1901 (les figures qui ne s'expliquent que par le symbolisme). M. Dechelette—Le culte du Soleil aux temps préhistoriques (Revue Arch., 1909). D-r E. T. Hamy.—Le swastika et la roue solaire en Amerique. Memoires d'archeologie et d'ethnographie Americaines. Deuxième livcaison. Paris, 1885, ст. 59, 67. G. de Mortillet. „Le signe de la croix avant le christianisme". Paris, 1865.

1

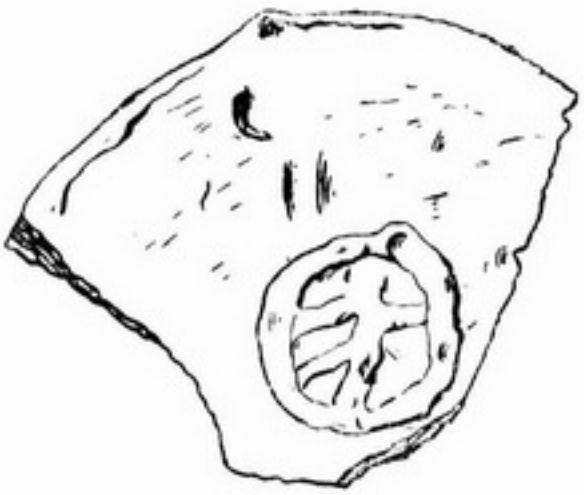

2

3

4

Мал. 1 [1]). Тавро простішого типу. Невеличке коло, що має у середині опуклу риску. Інвентар № 18733—фрагмент денця, виробленого на колі, з слов'янського городища біля с. Липляви на Полтавщині.

Мал. 2. Тавро простішого типу. Коло, у середині якого бачимо круглу ямку. Інв. № 18737 — фрагмент денця, виробленого на колі, з слов'янського городища біля с. Липляви на Полтавщині.

Мал. 3. Тавро в вигляді кола, що замикає 8-микінечну зірку. У цілому тавро нагадує колесо. Інв. № 12920—горщик без вуха, заввишки—10 см, виробленій на колі, під шийкою оздоблений двома рядками втиснених рисок. На денці виразні відбитки дерева. З слов'янської могили, розкопаної І. Свиреським на Волині.

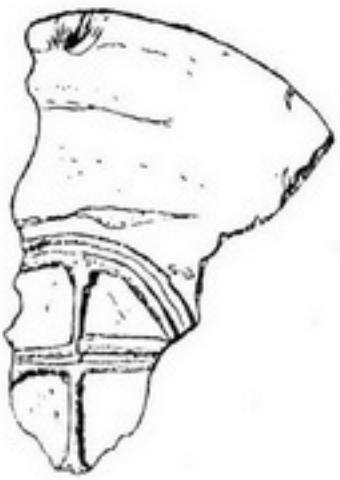
Мал. 4. Тавро типу, що вміщено на малюнкові 3, але невиразно відбите. Інв. № 19694—фрагмент денця, виробленого на колі. З розкопів пок. В. Хвойки у с. Білогородці на Київщині.

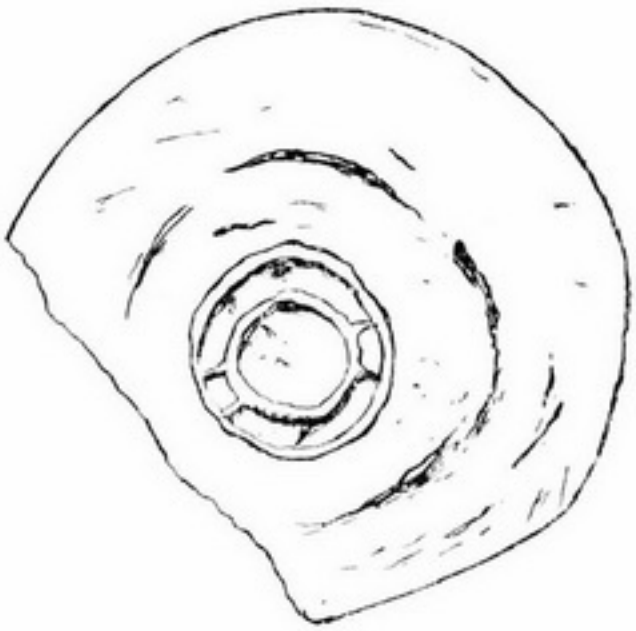
[1]) Всі малюнки тавр ів зроблено в $^2/_3$ натурального розміру.

5

6

7

8

Мал. 5. Тавро попереднього типу, невиразно відбилося. Інв. № 18730—фрагмент денця, виробленого на колі. З слов'янського городища біля с. Липляви на Полтавщині.

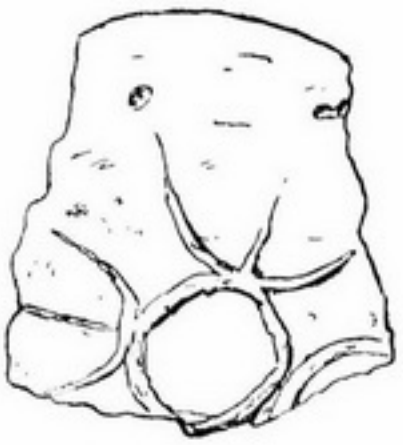
Мал. 6. Тавро в вигляді подвійного кола, що замикає хрест з одним подвійним перехрестям. Інв. № 18727—фрагмент денця, виробленого на колі, з слов'янського городища біля с. Липляви на Полтавщині.

Мал. 7. Тавро в вигляді 2-х кіл, з яких менше вписане у більше й звязане з ним з 2-х боків 4-ма поперечками. Інв. № 17866—фрагмент денця, виробленого на колі. Знайдено його у Києві.

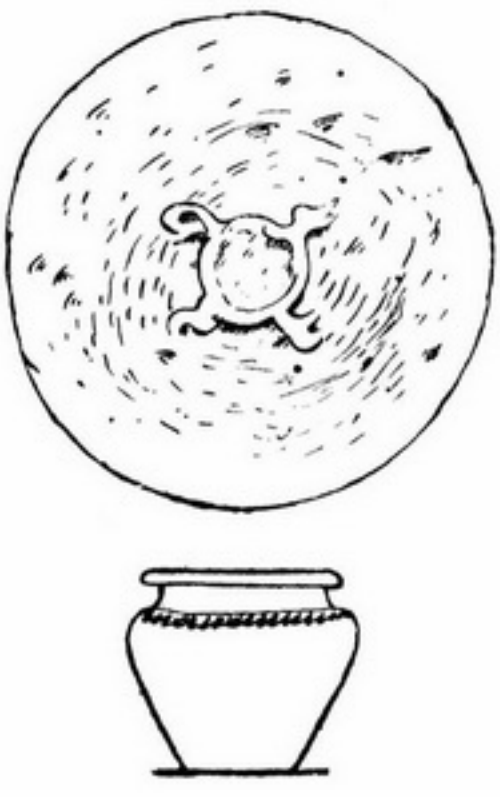
Мал. 8. Тавро в вигляді 3-х концентричних кіл, що звязані між собою поперечками (зовнішнє, більше коло з'єднане з середнім 8-ю поперечками, середнє—з внутрішнім, маленьким,—4-ма). Інв. № 9340—посудка т. зв. „Київського типу", вуха одбиті, вироблено її на колі. Заввишки 18 см. З с. Андрушівки на Київщині.

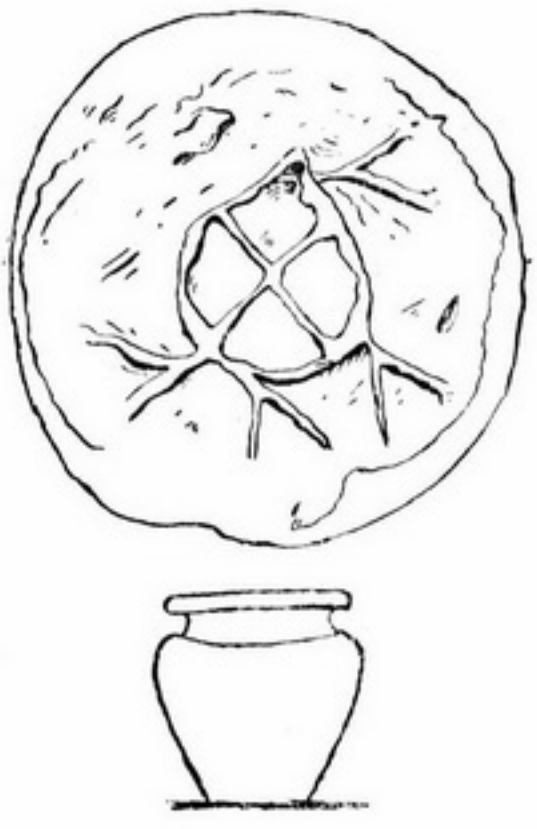
9

10

11

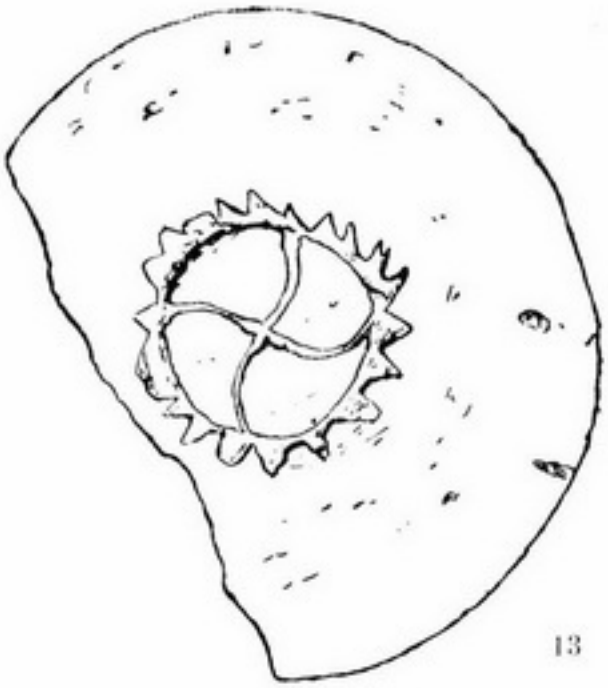
12

Мал. 9. Тавро в вигляді колеса, що уміщене в неправильній квадратовій рамці, з якою звязане з одного боку кулькою. Інв. № 9444—маленький горщичок з вушком. Заввишки 5 см, вироблено його на колі. Знайдено у Київі на Флоровській Горі.

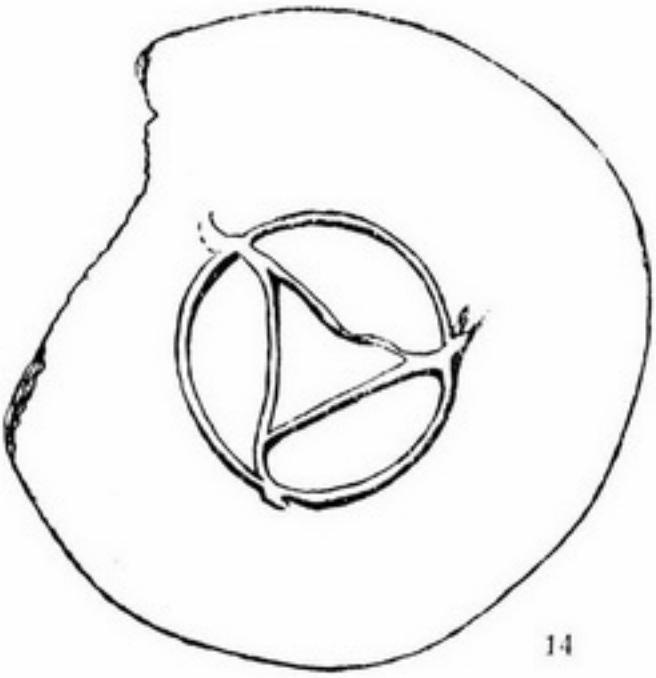
Мал. 10. Тавро в вигляді кола, що з 4-х боків має додатки,—півмісяць з вертикальною рискою посередині. Інв. № 18732—фрагмент денця, виробленого на колі. З слов'янського городища біля с. Липляви на Полтавщині.

Мал. 11. Тавро в вигляді кола, що з 4-х боків має додатки—круглясті гачки, повернуті в один бік—варіянт свастики. Інв. № 12915—горщик без вуха, під шийкою оздоблений вилюжкою (хвилястою рисою). Заввишки — 12 см, вироблено на колі. З слов'янської могили, розкопи І. Свирського на Волині.

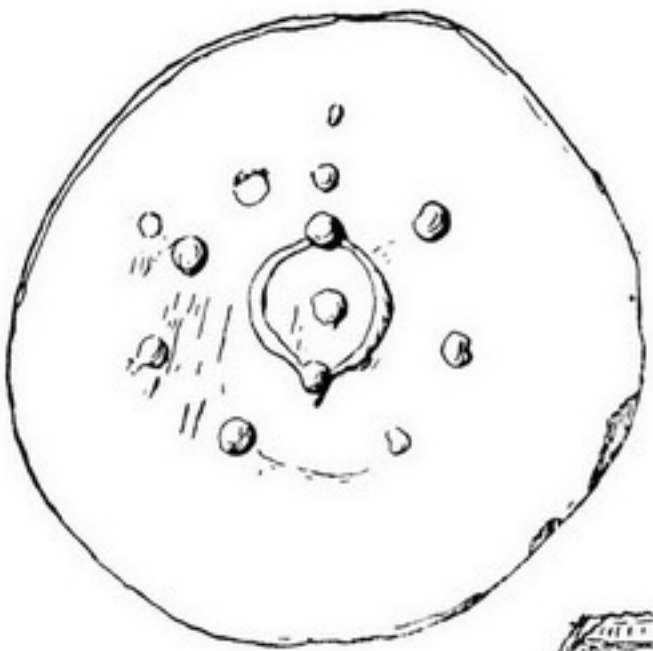
Мал. 12. Тавро в вигляді нерівного кола, що замикає хрест і має 4 вилкуваті додатки. Інв. № 12925—горщик без вуха, заввишки 13 см, вироблений на колі, з слов'янської могили, розкопи І. Свидерського на Волині.

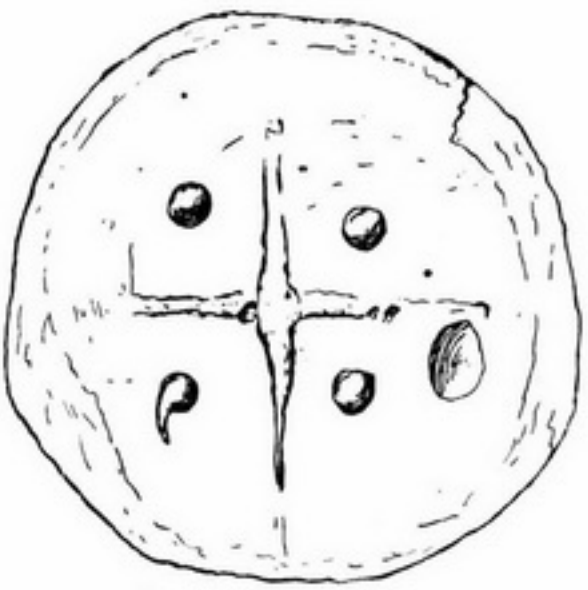
13

14

15

16

Мал. 13. Тавро в вигляді кола, що замикає собою свастичний хрест і оточено 20 зубчиками. Інв. № 18739—фрагмент денця, виробленого на колі. З слов'янського городища біля с. Липляви на Полтавщині.

Мал. 14. Тавро в вигляді кола, що замикає трьохкутник, кінці якого висуваються за межі кола. Інв. № 17815 – фрагмент денця, виробленого на колі, з розкопок пок. В. Хвойки у с. Білогородці на Київщині.

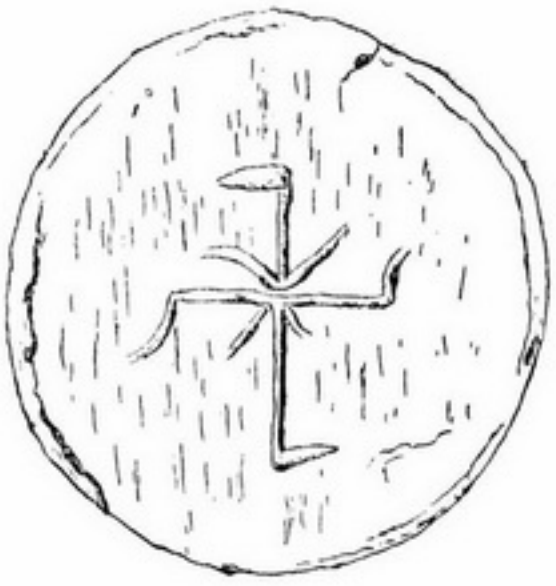
Мал. 15. Тавро в вигляді кружечка, що замикає перлясту опуклину, має по одній такій самій перлинці з 2-х боків і оточена 10-ю перлинками, з яких дві парні. Інв. № 9332—горщик без вуха, вироблений на колі, вінце одбите. Горішня частина прикрашена рівнобіжними рисами, над якими уміщено низку коротеньких нарізних рисок. Заввишки (не рахуючи вінця) 16 см. Знайдено його у Київі на Подолі.

Мал. 16. Тавро в вигляді хреста, між перехрестям якого є 4 перлинки. Інв. № 17803—денце вироблене на колі, з розкопів В. Хвойки у с. Білогородці. В музейній збірці слов'янського посуду є ще 2 денець з таврами цілком ідентичними, відбитими одним штампом; так само з білогородських розкопів В. Хвойки. Інв. №№ 19695, 19698.

17

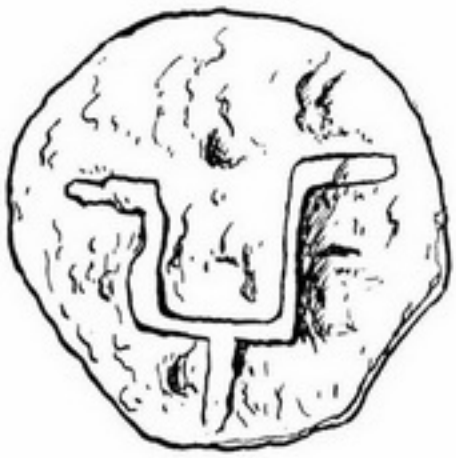

18

19

20

Мал. 17. Тавро в вигляді свастики з поширенням посередині. Інв. № 9386—горщичок (вушко одбито) тонкостінний, вироблений на колі. Заввишки 8,5 см. Під низькою шийкою оздоблений 2-ма рядками орнаменту (хвилястою рисою та низкою кривих рисочок). Знайдено його в Київі на Флоровській Горі.

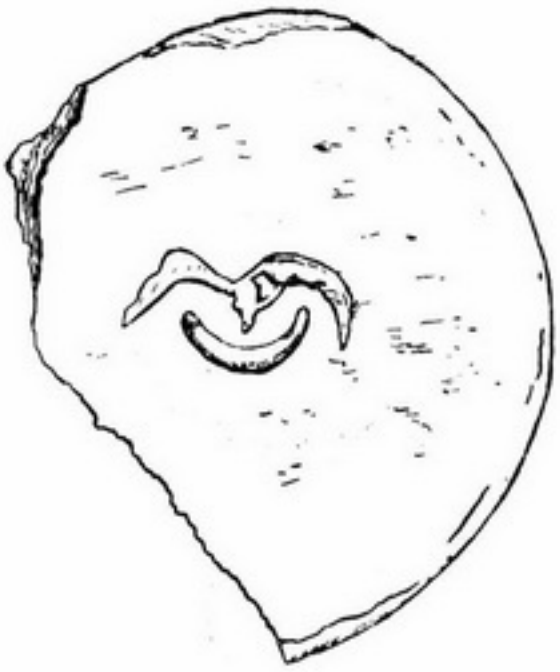
Мал. 18. Тавро в вигляді свастики з додатковими рисками по кутках перехрестів. Інв. № 21675—посудка з 2-ма вушками, варіянт т. зв. „Київського типу", вироблено на колі. Виріб грубий. На денці з тавром збереглися відбитки дерев'яної дошки. Заввишки—16 см. Знайдено її у с. Вчорайше, Сквирського пов. на Київщині.

Мал. 19. Тавро, що складається з 2-х частин—горішної вилкуватої фігури і лежачої риси під нею. Тавро вибито чітко на рівному денці. Інв. № 18734 — фрагмент денця виробленого на колі, з слов'янського городища біля с. Линяви на Полтавщині.

Мал. 20. Тавро типу попереднього. Фігура відріжняється од фіг. 19 тим, що має кінці одігнуті назовні, знизу до неї приєднано сторчову риску. Тавро вироблене грубо. Інв. № 9372—посудка глиняна т. зв. „Київського типу" з двома вушками, вироблена на колі, частину вінчика одбито, заввишки 16,5 см. У горішній частині оздоблена 3-ма втисненими у глину рисами і низкою (нижче від них) кривих рисок. Денце нерівне—з ямками, напливами, тавро виразне. Знайдено біля м. Канева на Київщині.

21

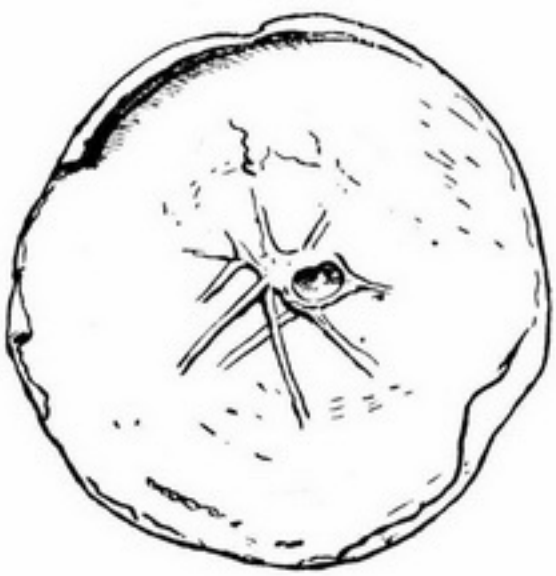

22

23

24

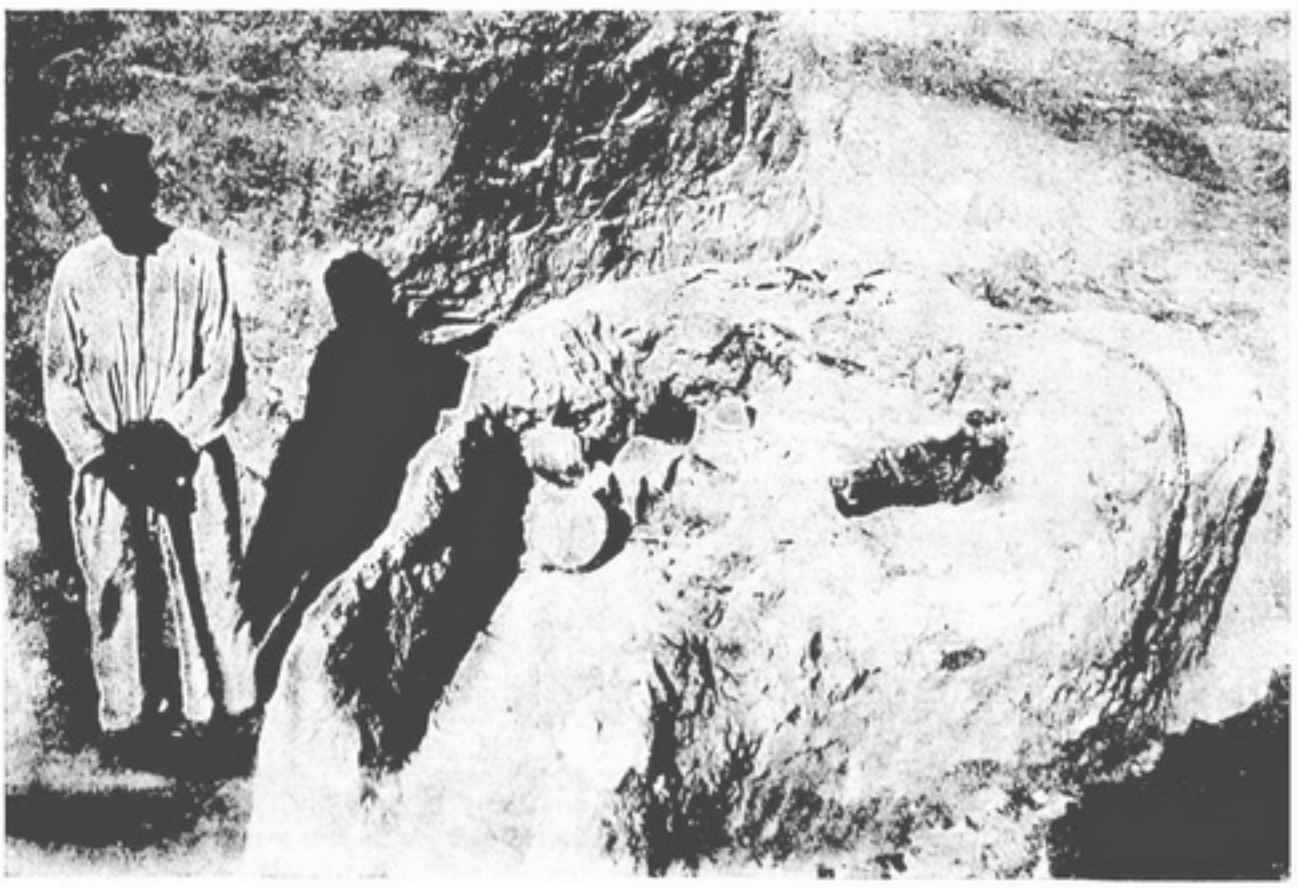
Мал. 21. Тавро типу попереднього, що двоїсто повторює ту-ж саму фігуру. Меншу фігуру вписано в більшу. Вображення типу фіг. 19, при чому прості риси замінено заокругленими. Інв. № 19696—денце вироблене на кругі. З розкопів пок. В. Хвойки р. 1910 у с. Білогородці на Київщині.

Мал. 22. Тавро, що складається з 2-х фігур—горішної, подібної до птаха, що летить, і нижньої—півмісяця. Інв № 19697 – фрагмент денця, виробленого на колі. З розкопів пок. В. Хвойки р. 1910 у с. Білогородці на Київщині.

Мал. 23. Тавро в вигляді перев'язкуватої фігури з 4-ма додатками по кутках на взір ніг зі ступнями, що повернуті у протилежні сторони. Одна з ніг попсована підчас виробу посуду. Інв. № 9489—посудка з двома вушками (одного бракує) т. зв. „Київського типу" з червоної глини. Грубого виробу на колі. Заввишки 12,5 см. Знайдено її у Києві на Флоровській Горі.

Мал. 24. Тавро неясне в вигляді заплутаної зірки. Інв. № 9458 — посудка з 2-ма вушками, варіянт т. зв. „Київського типу", вироблена грубо, на колі. Заввишки— 11,5 см. Знайдено її у с. Букрин на Київщині.

Розкопи коло с. Білогородки (фотографії 1909 р.).

кинуту їм в науку у 30-х рр., гаряче підтримували історик Погодин, Пасек і частково Срезневський [1]). Звичайно, що такий погляд на слов'янські городища, не кажучи вже про могили, утворив сприятливий ґрунт для пояснення тавр на посуді, як релігійних символів, а таврованого посуду, як ритуального. Думка ця підтримувалася ще надзвичайною тотожністю найбільш поширених типів тавр з наведеними вище символічними сонячними фігурами. Уперше за символічне значіння тавр на посуді висловився р. 1865 К. Тишкевич [2]) з приводу знахідки дрогичинських пломб, яким він надав значіння релігійних талісманів. Правда, ще у ті-ж самі 60-ті рр. А. Котляревський, якому Московське Археолог. Т-во доручило перегляд питання про згадані пломби, обережно подав думку про тавро на посуді, як знаки разом і фабричні і власности [3]), але думка ця не звернула на себе уваги. За наших часів погляд на тавра посуду, як на символічні знаки, підтримує В. Сизов, дослідувач Гніздовських могилок, і дехто з сучасних наукових робітників, напр., Клетнова, що цілковито спирається на погляд останнього [4]). В. Сизов у своїй роботі про Гніздовські могилки, розглядаючи тавра на посуді з цих могил, категорично визнає їх за релігійні символи й рішуче одкидає думку, що це могли бути знаки дрібного промислу. Висновок цей він базує на тому факті, що кількість таврованого посуду в Гніздовських могилках дуже незначна (20 — 25 таврованих посудок на 1000 простих, про що вже згадувалося попереду), а також на тому, що не знайдено таврованих денець з цілком повторними таврами. Але як-раз аргументи легко повернути проти його думки. Якщо посуд з могилок мати за ритуальний, а тавра на ньому за релігійні символи, то цілком природньо виникає питання—чому такий невеликий відсоток таврованого посуду серед могилкової кераміки? Явище це ми маємо геть чисто по всіх слов'янських могилках, де посуд находимо або з попелом небіжчика, або поставлений з їжею мерцеві [5]). Далі чим пояснити знахідки денець посуду з „символичніми знаками" у побутовому сміттю і цілого таврованого посуду в печах землянок слов'янських городищ, яким наукові досліди давно вже повернули їх дійсне призначення фортець-осель, де за спокійні часи жила місцева влада, а у часи небезпеки ховалося населення, що взагалі оселялося навкруги городищ у селищах. Нарешті, самі типи деякого таврованого посуду з городищ суперечать можливості вважати такий посуд за ритуальний, а тому й тавра за символічні знаки. А саме горшки з вухами, глечики, посудки з двома вушками т. зв. „Київського типу" ніколи не здибаються у могилах й є тільки побутовим посудом, який инколи має виразні сліди звичайного хатнього уживання (див. малюнки з таврованого посуду—8, 17 (вушка

---

[1]) Историческая система Ходаковскаго. Русск. Истор. Сборн., т. I, кн. 3, 1837, ст. 53—54, 66. С. Пассекъ. Курганы и городища Харьковск., Валк. и Полтавск. у. Русск. Истор. Сборникъ, т. II, кн. 2, 1839, ст. 203, 219—220.

[2]) К. Тышкевичъ. „Свинцовые оттиски, найденные въ рѣкѣ Бугъ у Дрогичина". Древности, Тр. Моск. Арх. О-ва, т. I, 1865, ст. 120—121.

[3]) А. Котляревскій. „Замѣтка къ ст. К. Тышкевича о свинцовыхъ оттискахъ". Древности. Тр. Моск. Арх. О-ва, т. I, 1865—1867, ст. 246, 248.

[4]) В. П. Сизовъ. „Курганы Смоленской губ.". Матеріалы по Арх. Россіи, № 28, 1902, ст. 111, 112. Е. Н. Клетнова. „Символика народных украс смоленского края". Тр. Смоленск. Госмузеев, Смоленск, 1924, ст. 117.

[5]) Е. Мельникъ. „Раскопки въ землѣ Лучанъ". Тр. XI ст. т. І. В. Б. Антоновичъ. „Раскопки въ странѣ Древлянъ". Мат. по Арх. Росс., № 11. Відчити з розкопів в „Извѣстіяхъ Арх. Ком.", вип. 6, 1904 та багато инших.

одбито), 18, 19, 23, а також посуд зі збірки того-ж Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка з невиразно одбитими таврами [1]). Що до зауваження В. Сизова про відсутність повторних тавр на слов'янському посуді, то проти правдивости його кажуть тавровані денця з Білогородських розкопів пок. В. Хвойки рр. 1909 і 1910. Підчас цих розкопів було знайдено 3 денця посуду (з яких 2 різного розміру) з таврами, відбитими одним штампом [2]). Тавра ці (мал. 16) в вигляді хреста, між перехрестям якого є 4 перлинки. З них одно тавро (№ 19695) одбито дуже невиразно, але розпорядок і простір поміж перлинами той самий, що й у №№ 17803 та 19698.

З наведеного вище ясно, що тавра на слов'янському посуді не відогравали ролі релігійних символів і таврований посуд разом з нетавруваним уживали в хатньому господарстві, ставили також в могилу, не вважаючи на те, чи мав він тавро, чи ні. Тотожність найбільш поширених типів таврів (але не всіх таврів!) з сонячними символами давнього минулого, яка до наших часів вводить в оману декого навіть з досвідчених дослідувачів, не має з символами нічого спільного опріч зовнішнього вигляду, хоча й вийти вони могли з символічних нарисів, найбільш приступних народнім масам.

Більш правдивою і обґрунтованою є думка про тавра, як знаки майстрів ганчарів, думка, яку підпирають дані сучасної етнології. До неї я повернуся нижче в звязку з питанням про техніку виробу таврів.

Простудіювавши таврований посуд Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка, а також спираючись на зауваження таких поважних дослідувачів, як пок. В. Антонович, К. Мельник-Антонович, академик М. Біляшівський [3]) і инші, ми можемо констатувати одне постійне явище—весь таврований посуд слов'янської доби був зроблений на ганчарському колі. Не можна замовчати також і той факт, що деякі тавровані денця музейної збірки (напр., мал. 3, 18) мають ясні відбитки дерев'яної дошки. Ці факти звязують тавра з ганчарським колом, а відбитки дерева—наводять на думку, що тавра були вирізані на колі. Думка ця, що її раніш було висловлено також пок. чеським археологом Пичем [4]), блискуче підтверджується даними сучасної етнології. Н. Смирнов р. 1905 умістив в Записках Рос. Археологічного Т-ва замітку під назвою „Живая Старина“ [5]), де зазначає, що йому пощастило натрапити у с. Рогачові, Дмитровського пов. на Московщині на таврований посуд, майстрів якого він розшукав. Посуд цей виробляли на ручних ганчарських колах найпримітивнішої конструкції, а саме: на одному кінці короткої лави приробляно дерев'яний кілок, на який насаджено старанно припасоване до нього дерев'яне коло. Кіл цих є декілька і їх заміняють. Деякі з них мають вирізану посередині фігуру характеру сонячного колеса, яка й відбивається на денці посуду. Готовий посуд знімають з кола руками, а не зрізують дротом, як це роблять наші ганчарі. Передивляючись уважно денця слов'янського посуду

[1]) Всеукр. Іст. Музей ім. Т. Шевченка. Інв. №№ 7937, 9344, 9375, 9380, 9394, 9395, 9401, 9406, 9408, 9434, 9453, 17926.

[2]) Там само. Інв. №№ 19695, 19698.

[3]) В. Б. Антоновичъ. „Раскопки въ странѣ Древлянъ“. Матер. по Археол. Рос., № 11. Е. Н. Мельникъ. „Раскопки въ землѣ Лучанъ“. Тр. XI Арх. С., т. I. Н. Бѣляшевскій. „Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 г.“. Кіевъ, 1892.

[4]) D-r I. L. Pič. „Čechy za doby knížecí“ Sw. 1, Praha, 1909, ст. 130.

[5]) Н. Смирновъ. „Живая старина“. Зап. Отд. Русск. и славянск. археологіи Р. Арх. Общ., т. VIII, в. 1-ый, 1905, ст. 94—95.

музейної збірки, я могла зауважити одно постійне з'явище—всі денця посуду безсумнівно XI—XII в. (окрім деяких більш старанно вироблених, мал. 19)—нерівні, часто-густо мають рельєфні краї, напливи й узагалі виразно кострубаті, чого не може бути при зрізуванні посуду з кола. До цього додам ще одно спостереження — на денцях дійсно старого слов'янського посуду не має тоненьких дугастих концентричних рисок, що є ознакою багатьох зрізаних дротом посудок і трапляється на кераміці пізніших історичних часів. Факти ці є виразними покажчиками, що й майстри-ганчарі XI — XII в. знімали посуд з кола руками. Що кола ці були подібні до знайдених Н. Смирновим у с. Рогачові, цілком можна припустити, маючи на увазі їх примітивність, а також уживання в далекому минулому. Відомі виображення ганчарських кіл і різних моментів ганчарського виробництва на стародавніх єгипетських малюнках. Єгипетські кола цілком подібні до Рогачівських, ставили їх долі, через що ганчар підчас роботи мусів ставати перед колом навколішки [1]). Рогачівське ганчарське коло являє собою дерев'яне кружало на короткій підставці, що має утулку для насаджування на кіл. Пускалося в рух воно лівою рукою (це ясно і з єгипетських змалювань), права оперувала глиною (звичайно за допомогою лівої). Н. Смирнов у своїй замітці каже, що на колі такого типу посуд виробляють швидко й чисто.

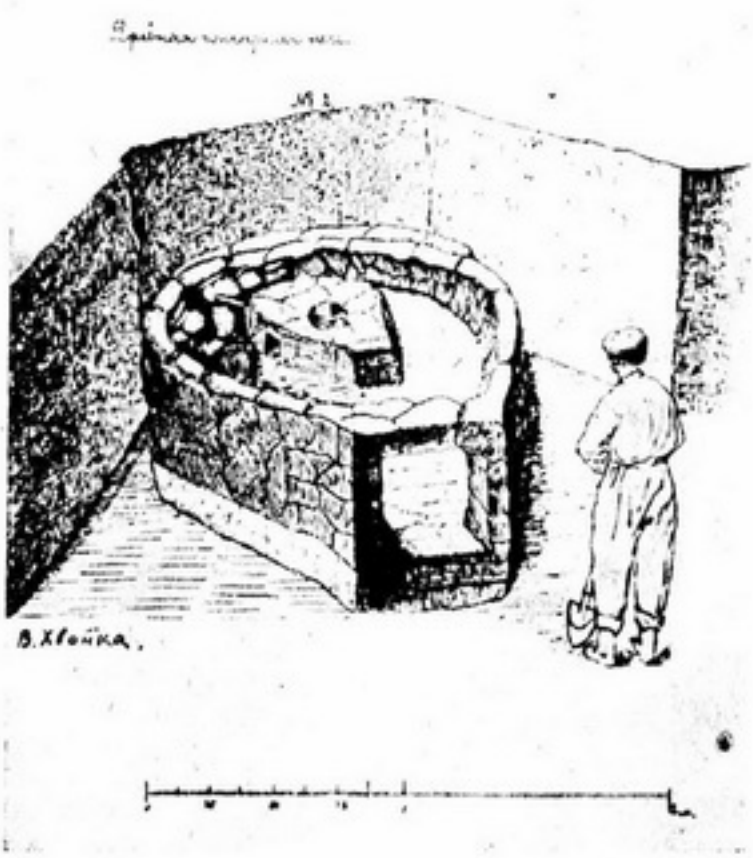
Звязок тавра з ганчарським колом разом з тим становить його в звязок з ганчарським виробництвом взагалі. Отже тому тавро на слов'янському посуді необхідно мати за знаки виробництва. Цієї думки тримається також і академик М. Біляшівський, хоча він і не обґрунтовує її [2]). Базуючись на згаданих даних етнології, можна припустити, що й ганчарі XI—XII в. мали декілька кіл з своїм знаком-тавром, а також і без нього і виробляли посуд як таврований, так і нетаврований. На жаль, ми не маємо ані підстав, ані аналогії, щоб категорично висловитися за те, чому не на всіх колах вирізували тавра й чому не весь слов'янський посуд був таврований. Можливо, що тавра мали тільки кращі майстри, які виробляли й нетаврований посуд.

Думку проф. Пича про те, що тавра вирізували на колі для того, щоб глина підчас виробу посуду міцніше держалася на ньому [3]), треба цілком одкинути—й тому саме, що більша кількість слов'янського посуду й весь сучасний посуд ганчарського виробу виготовляли й виготовляють на колах без таврів або якихось заглиблень.

Дозволю собі тут одхилитися од своєї теми й навести, як порівняння таврам-знакам майстрів-ганчарів, знаки, що находимо на деяких цеглах князівської доби. Знаки ці являють собою опуклі фігури різноманітного характеру, починаючи з найпростіших в вигляді, напр., 2 — 3 рівнобіжних рисок, або літ. П, Т й кінчаючи складнішими, напр., в вигляді розтягненої рішоточки. Такі знаки є на цеглах П'ятницької церкви у Чернігові, на цеглах київського Спаса на Берестові та на цеглах инших церков князівських часів. Всі ті знаки на цеглах, що довелося мені бачити, є цілком осібними й ніде не повторюють фігур, властивих таврам слов'янського посуду. Безсумнівно, це є тавра майстрів, що виробляли цеглу. Після цього невеликого одхилення повернемося до слов'янського посуду.

[1]) G. Wilhison. „A Popular account of the ancient egiptias". London, 1890, ст. 108.
[2]) Н. Бѣляшевскій. „Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 г.". Кіевъ, 1892, с. 35.
[3]) D-r I. Pič. „Čechy za doby knižeci". Sw. 1, Praha, 1909, ст. 130.

Знятий з кола й просушений посуд опалювали в спеціяльних ганчарських печах. Ганчарські печі слов'янської (і князівської) доби були одмінні од сучасних. Наведу опис такої печи XIII в., що її було знайдено пок. В. Хвойкою підчас розкопів у с. Білогородці на Київщині року 1909. Згадана піч була на вільному місці біля в'їзду у стародавній Білгород[1]). Отвори її були старанно замазані глиною і, як виявилося при розбиранні печи, посуд (типовий для слов'янської доби), що заповняв її середину, був поранений і дуже перепалений, чому од легкого дотику розсипався на дрібні череп'я, що перемішалися одне з одним. З цього видно, що піч не було вчасно одмазано. На думку пок. В. Хвойки, причиною цьому могла бути нагла загибель власника печи, напр., смерть його підчас здобуття Татарами Білгорода. Конструкція печи така: піч мала грушкувату форму, пічка уміщалася в вужчій частині її. Посередині печи, на її долівці, була глиняна будовка, що приблизно повторювала форму печи (див. мал.). Будовка ця посередині мала круглий отвір, з яким з'єднувалися два поперечні ходи, що їх було прорублено у стінках будовки. Ходи ці, а також середній круглий отвір відогравали ролю димаря. Передня вузька частина печи була за грубку. Піч було збудовано на глиняній основі трошки вище від саморослої землі й при розкопках знайдено завглибшки — 0,90 м. Розміри її такі: завдовжки—2,60 м. разом з заднім глиняним виступом (який мав ушир—0,65 м.)—3,25 м. і найширше місце печи—2 м, нижня частина з основою завтовшки — 0,25 м. Розмір дірки (дучки) — 0,40×0,50 м. Середня будовка мала удовж—0,65 м., у найширшому місці — 0,50 м. Посудом заповнювали весь простір між середньою будовкою і стінками печи, опріч передньої її частини. В розкладі посуду можна було зауважити певну систему, а саме посуд більшого розміру ставили похило в різних напрямках, через що кожна посудка мала стійку підпору у стінці або печі, або будовки з одного боку й у долівці з другого. В переміжок між більшим посудом було покладено менший. Опалювали посуд у такий спосіб: горішню частину печи з установленим посудом замазували глиною на зразок плескуватого піднебіння, далі, всю піч, опріч отвору димаря, присипали землею. Цим досягали з одного боку того, що піч довше держала жар, а з другого—помалу холола.—Обидві ці умови необхідні для того, щоб посуд виходив

Старовинна ганчарська піч (реконструкція).

[1]) В. Хвойка. „Древніе обитатели Средняго Приднѣпровья". Кіевъ, 1913, с. 91.

доброї якости. Без сумніву, що спочатку розкладали легкий вогонь, далі помалу його збільшували до необхідної норми, після того дірку (дучку) замазували глиною. Такий спосіб розпалювання ганчарської печи уживають і сучасні ганчарі. Вогонь, що прожогом виривався з печи, розбивався об будовку й, обігаючи її з обох боків, охоплював покладений там посуд і далі, через попередні ходи будовки виходив у димар.

Коли вогонь слабшав, замазували димар. Через певний час ламали глиняний верх печи й виймали посуд [1]).

З усього сказаного ясно, що в слов'янську добу (і князівську) ганчарство було розвинене. Ганчарі мали свої знаки—тавра й спеціяльні печі для опалювання посуду. Останній виробляли на примітивних ручних колах, з яких знімали його, не зрізуючи дротом, хоча у цю добу зустрічався також посуд вироблений без кола. Варто зазначити, що глиняний посуд був єдиний, який уживали у ту добу (за винятком дерев'яного, що не зберігся до наших часів, але за аналогією з даними сучасної етнографії, а також вважаючи на величезний дерев'яний матеріял, що мали наші предки, мусів бути значно поширений). Скляний-же та порцеляновий посуд являв собою рідкі привозні речі.

Яка була прибутковість ганчарства за слов'янські часи?—Чи додатково до свого промислу займались хліборобством стародавні ганчарі?—На це ми не маємо ніяких вказівок. Відомо, що годуватися тільки з ганчарства за наших часів нема змоги. Ми маємо приклади, коли навіть кращі ганчарі-майстри примушені були жебрувати [2]). На Київщині деякі ганчарі працюють ще і як хлібороби, маючи клапоть землі, і навіть не зважаючи на це, вони мізерно животіють [3]). У 2-ій половині XVIII ст., як про це довели студії К. О. Лазаревської над цеховими актами, київський ганчарський цех був найменш заможний, здавалося, що й тоді вже він занепадав [4]). Спираючись на наведені факти, що свідчать про незначну прибутковість ганчарства в пізніші історичні й наші часи, дозволю зробити припущення, що й стародавні ганчарі слов'янської доби не мали великих достатків.

Закінчуючи цю невелику розвідку про таврований посуд слов'янської доби, не можу обминути, щоб не згадати ще за знаки, які зрідка трапляються на деяких стародавніх посудках. Знаки ці одмінні од тавр—їх надряпано чимось гострим, звичайно, на тулубі цілком закінченого вже посуду і мають вигляд сполучених простих рисок, що инколи нагадує літери. Це є знаки власности, що їх було надряпано самим власником посуду. Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка має 2 посудки і фрагмент великого амфороподібного посуду з згаданими знаками, а саме: на горішній частині невеликої амфорки корсунського типу надряпано знак в вигляді літ. Н (інв. № 29870). Друга посудка—це є банька з короткою шийкою й 2-ма вушками, XIV—XV в., на опуклому боці якої надряпано знак подібний до літ. Ц, перевернутої догори (інв. № 31550). Академик М. Біляшівський описує такі самі знаки власности на амфороподіб-

---

[1]) Відомості про ганчарську піч XIII в. взято з неопублікованного журналу розкопів В. Хвойки у с. Білогородці на Київщині, р. 1909, с. 5—14.

[2]) И. А. Зарѣцкій. „Гончарный промыселъ въ Полтавской губ.". Полтава, 1894, ст. 112.

[3]) Н. Ф. Іоновъ. „Гончарный промыселъ въ Кіевск. губ." (кустарная промышленность въ Кіевск. губ.). Кіевъ, 1912, ст. 67.

[4]) Відомості ці ласкаво подала мені К. О. Лазаревська, за що я приношу їй свою щиру подяку.

ному посуді і фрагментах такого-ж посуду з Княжої Гори [1])—під вушком одного посуду надряпано невеличкий прямокутний хрест і цілу низку фігур—в вигляді андріївського хреста з рівнобіжними рисками вгорі, унизу й посередині, біля них рештки ніби-то літ. М. На фрагменті були знаки в вигляді трьохкутника з заокругленими кутками, а на одбитому вушкові од посуду зазначеного типу—три риски, що з'єднуються під кутом в одній кращі (т. зв. „сорока мапа"), і на другому—дві літери—М. В. Той факт, що знаки ці трапляються частіше на посуді амфороподібного типу, викликає думку, що за слов'янських часів позначали посуд цінніший, або той, що містив в собі щось цінне, напр., мед. Такими-ж саме знаками позначені і деякі срібні монетні гривні князівських часів. Знаки власности зустрічаються й на виробах старіших часів, а саме у скитську добу, на деяких бронзових площиках (наконечниках стріл). На доказ того, що наші предки уживали знаків власности, можу навести свідоцтво найдавнішої пам'ятки нашого правознавства „Руської Правди", якій вони відомі під назвою „пятен" і „знамен". З „Руської Правди" ми довідуємось також, що „знамена" накладалося на бортні дерева або борті, на промисловому знарядді, напр. сітках, а „пятнами" пятнали коней [2]). Згадані знаки власности з нашого минулого майже точно повторюють такі-ж знаки, що уживають й нині народи крайньої півночи, а саме—Корели, Зиряни, Самоїди, Лопарі. Кожна сім'я у цих народів має свій окремий знак, яким і позначує всі свої речі, напр., ложки, лопати, серпи, сокири й т. инше. По цих знаках довідуються, кому належить знайдена або крадена річ. Приблизно те-ж саме ми маємо у Гуцулів—вони позначають свої сокирки знаками в вигляді хрестів, кружалків, зірок. На Кавказі плем'я Джигетів позначає своїми родовими знаками посуд [3]). У нас на Україні знаки власности дуже мало поширені.

Відомі вони, напр., на Чернігівщині; тут деякі майстри позначають своє знаряддя. У колишн. Сосницькому повіті існують бортні знаки [4]). Подекуди на Україні позначають кавуни. Але всі ці знаки не мають сталого характеру і не відграють тої ролі, що відграють знаки власности на далекій півночі [5]).

---

[1]) Н. Ф. Бѣляшевскій. „Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 г.", Кіевъ, 1892, ст. 22.

[2]) „Русская Правда" въ 4-х редакціяхъ, изд. В. Сергѣевича. СПБ. 1904—I, 5; II, 9; III, 32, 35; ст. 1, 5, 11, 18.

[3]) П. Ефименко. „Юридическіе знаки", Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1874, кн. 10, ст. 65, 66, 146.

[4]) Ibidem, ст. 66.

[5]) Доповідь про таврований посуд читав автор на засіданні Археологічної Секції УАН на-весні 1925 року.

ЛЕОНИД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ.

КИЇВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ І ЗОЛОТІ ВОРОТА [1]).

В одному з скверів Старого міста на невеличкому підвищенню стоять стародавні руїни, відомі під назвою Золотих Воріт.

Золоті Ворота належать до місцевих найдавніших фундаментальних останків доби ще Ярослава Мудрого, себ-то до XI віку, так само, як і основна частина Софіївського собору, як так званий „Пам'ятник Ірини", що стоїть, як звичайно гадають, на місці старого Ірининського манастиря, як фундамент Георгіївської церкви в манастирі того-ж святого (на місці теперішньої Георгіївської церкви), і можливо також инші монументальні останки будівель, які тепер лежать ще під землею.

[1]) *Література питання.* Літописи Лаврентіївський і Іпатський. Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей (К., 1874). „Труды" археологічних з'їздів: III (Київського 1874 р. зі статтями П. Лашкарьова, „Кіевская архитектура X—XII вѣка", а також В. А. Толстого, „О Золотыхъ Воротахъ въ Кіевѣ") і XIII (Катеринославського 1905 р. з працею Я. І. Смірнова, „Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVIII в."). „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-лѣтописца", кн. V, ч. II (зі статтею в них Н. Оглобліна „Изъ бумагъ К. А. Лохвицкаго.—Объ открытіи кіевскихъ древностей въ 1820—1830-х годахъ"). Самойловъ, „Златые врата Ярославовы въ Кіевѣ". М., 1834. Максимовичъ М. А., „Собраніе сочиненій", т. II, К., 1877 і „Письма о Кіевѣ и воспоминанія о Тавридѣ". Спб., 1871. Закревскій, „Описаніе Кіева", М., 1868. Руліковський Е. (замітка „Kijów" в четвертому томі польського „Słownik geograficzny" за редакцією Сулімєрського, Хлєбовського і Валєвського. В. 1883). Сапожниковъ, „Къ исторіи кіевскихъ Золотыхъ Воротъ" („Кіевская Старина", 1896, V). Петровъ Н. И.: 1. „Кіевъ, его святыни и древности", Спб., 1896, 2. „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева", К. 1897, 3. „Новооткрытый альбомъ видовъ и рисунковъ достопримѣчательностей Кіева 1651 г." в „Трудач Кіевской Духовной Академіи", 1905, № VII, т. II. Армашевскій и Антоновичъ, „Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева", К., 1897. Антоновичъ В. Б., „Осмотръ членами XI археологическаго съѣзда достопримѣчательностей Стараго города"—в № 12 „Извѣстій XI археологическаго съѣзда въ Кіевѣ 1—20 августа 1899 г.". Иконниковъ В. С., „Кіевъ въ 1654—1855 г. г.", К., 1904. Обремський В. А. (В. О—ский: „Золотыя Ворота въ г. Кіевѣ", К., 1915). Равіта-Гавронський, (Rawita Gawroński. „Kijow. Legendy, podania, dzieje", Київ-Варшава, 1915). Шероцкій. „Кіевъ". Путеводитель. К., 1917. Проф. В. Данилевич. Археологічна минувщина Київщини (К., 1925, стор. 120—1).

Окрім наведеної літератури, в розпорядженню автора статті були справи кол. київського „Общества Охраны памятниковъ старины и искусства" за 1910—16 рр., зокрема звіт, що воно зробило в свій час, під назвою „Вопросъ о Золотыхъ Воротахъ", журнали засідань розпорядчого комітету Т—ства від 30 жовтня, 23 листопада і 3 грудня 1915 року, а також доповідь на річному відчитному зібранні 10 березня 1916 р., що узагальнював звідомлення Толстого, Покришкіна і О. Д. Ертеля (з боку археологічного), В. З. Завітневича, Ф. П. Істоміна і О. І. Левицького (з боку історичного), архітекторів П. Е. Бутенка, П. І. Голандського, В. Г. Леонтовича, В. А. Обремського і військового інженіра В. П. Пещанського (з боку технічного).

Відповідний ілюстративний матеріял є в книгах Самойлова, Максимовича, Фундуклея в атласах „Памятниковъ Кіевской та Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ" і в Закревського, в польському альбомі Наполеона Орди, при статтях Толстого і Смірнова (у останнього рисунки Вестерфельда), а також у київських фотографіях 1870-х років і пізніших часів.

Князювання володаря, з наказу якого було збудовано Золоті Ворота, було для старої Київської держави добою всебічно блискучою.

Русь тоді майже вся об'єдналася навколо свого наддніпрянського центра і досягла значного розцвіту своєї сили та могутности. Вона як-раз тоді позбулася небезпечних Печенігів, незадовго перед тим увійшла—яко равноправний член—у родину культурних народів християнської Европи й встигла нав'язати систематичні звязки економічні, політичні й навіть династичні з Візантійцями, Болгарами, Поляками, Скандинавами, Німцями, далекими Французами й т. д.

Столиця міцної держави в басейні Великого водяного шляху, середньовічний Київ, усі матеріяльні засоби, які він в своїх інтересах добував з належних йому широких просторів, уживав переважно на дві мети. Для забезпечення зовнішньої могутности його будувалося показні, для свого часу майже непереможні укріплення, а для демонстрування внутрішньої, духової сили, яка в ті давні часи найбільше виявлялася у високому релігійному почутті,—виникали досить численні храми. Ці церкви й технікою будування, й матеріяльним устаткуванням, й иншими властивими їм деталями свідчили про рівень тогочасної культури, яка в до-монгольські часи була не нижча за західньо-европейську.

Типовий володар країни, що почала виходити з поганського варварства,—Ярослав Мудрий, сполучав риси будівництва воєнно-інженірного й церковного. Збудувавши „городъ великый Кыевъ", себ-то великий фортеційний мур з Золотими Ворітьми в ньому, й почавши будувати св. Софію, де повинен був відправляти службу божу митрополіт усеї землі Руської, князь поставив між иншим і на Золотих Воротах мурована церкву на честь Благовіщення пресвятої богородиці. Майже рівночасно було збудовано також і манастирі во ім'я святих Георгія та Ірини, певна річ, також мурованні, бо нові тоді на Русі мурованні будівлі майже виключно приваблювали до себе увагу сучасників та літописця.

Крім грандіозних порубежних оборонних валів, що були винесені далеко на полудневий схід кількома ніби-то концентричними пасами (а, можливо, й „пригородних" [1]), колишні місцеві укріплення обмежувалися твердинями літописного „города великого Київа" (не кажучи, розуміється, про вже менш певні засоби оборони Подолу, себ-то Долішнього міста з його переважно торгово-промисловою людністю).

Укріплення горішнього міста утворилися, треба гадати, з розростання давніх фортифікаційних укріплень у два, що найменш, рази.

Найдавніша частина їх, „град" Володимира Святого, охоплювала простори, в яких зближуються один до одного відповідні частини теперішніх вулиць Березньової революції (Трьохсвятительської), Короленка (Володимирської) та Горовица (Вел. Житомирської). Що-ж до властивого „города великого Киева", який повстав уже за Ярослава Мудрого, то він, крім раніше перед тим укріпленого участка, включив у межі значно поширеного кремля-дитинця також і незаселені простори навколо збудованого вже тоді Софійського собора, що були давніше „полем".

Місце, де були київські укріплення до-монгольської доби, та їх зовнішній вигляд можна уявити собі, певна річ, лише в думці, бо вони цілковито зникли.

[1]) Наприклад, коло Дорогожича. Порів. статтю автора „Лѣтописный Дорогожичъ". Київ, 1914 р. („Военно-Историч. Вѣстникъ" 1913, кн. IV), а також його замітку „Къ вопросу о древнихъ укрѣпленіяхъ въ окрестностяхъ Кіева" (там-же, 1912, № 1).

Відновляючи в уяві своїй ці колишні укріплення, ми можемо припускати зовнішні окреслення їх лише вздовж окраїн місцевого взгір'я, зверху знижень його в усі боки, до сусідніх яруг та річних долин, бо в до-монгольську добу, до появи вогнепальної зброї, контури укріплень залежали виключно від властивостей місцевого рельєфу й стара фортифікаційна уміліть не вимагала ще від фортецій геометричної правильности.

Тому зовнішня лінія „великого города Кыева" повинна була починатися від місця руїн Золотих Воріт на захід і йти вздовж сучасної вулиці Раковського (раніше „Ярославів вал", або Велика Підвальна вулиця, себ-то по краю взгір'я, поверх яруг, що мають відношення до системи лівобережжя середньої Либедї). Звідси вона йшла до району Сінного базару (Львівської площі), а тут повертала на схід і тягнулася паралельно до сучасної вулиці Горовица (Вел. Житомирської), себ-то обочиною взгір'я (яке тут знижується в бік яруг Кіяновсько-Глибочицького правобережжя), й закінчувалася в початку колишнього спуску на Поділ через Кожем'яки, себ-то просто будинку Клуба Нарзвязку (раніше Релігійно-Просвітнього Товариства), біля правдоподібного місця зближення її з укріпленнями колишнього „города" Володимира Святого. З другого, східнього боку Золотих Воріт давні фортецийні укріплення, перетявши вулицю Короленка (Володимирську), йшли, правдоподібно, до сучасної Малої Підвальної вулиці, щоб, завернувши потім у районі горішньої частини Михайлівського переулка (себ-то вище від будинків колишньої консерваторії, поштамту й т. ин.), вийти на схід від Іринининського пам'ятника до площі Героїв Перекопу біля будинку колишніх „Присутственныхъ Мѣстъ", для дальшого підходу до „града" Володимира Святого иншим уже шляхом, себ-то з полудневого сходу.

Отже в середині повинна була міститися просторінь у кільки квадратових верстов[1]), з усіх боків оточена укріпленнями. Ця просторінь була дуже неправильної форми, бо краї узгір'я химерно покраяні початками знижень до сусідніх річних долин.

Зовнішній вигляд старих фортецийних будівель, що зникли остаточно лише кілька десятків років тому, можна тепер позводити також, певна річ, на здогад, напр., порівнюючи з сучасними подвійними або потрійними городищами поблизу Київа в Білгородці, Василькові, Вишгороді та ин., що досить добре збереглися, бо на них мало відбилися наслідки збільшення місцевої людности й зміни первісної поверхні землі.

Старовинні київські укріплення повинні були в свої часи являти собою могутні земляні насипи, які з внутрішнього боку „города", себ-то дитинця, були пересічно 4 сажні заввишки. Вишина-ж валу, через те що зараз-же біля підніжжя його починався схил, поверх зовнішньої фоси, була ще більшою.

Матеріялом для збудування валів (судячи, напр., з того, що ми бачимо в Білгородці чи Василькові) була цегла—сирці, далі жовта глина, що була ніби-то підкладом, і, нарешті, дубові (або соснові) бруси, з яких робили повздовжню стіну (а також і кільки коротких поперечних).

До повздовжньої стіни з дерев'яних брусів прилучалися з середини

---

[1]) Полковн. Б. Стеллецкій („Бѣлгородка, древній Бѣлгородъ". Кіевъ, 1909 р., с. 12–3), зазначаючи розміри укріплень в старому Київі (400 с. × 530 с., себ-то 212 тис. кв. саж.), гадав, що площа давньої київської укріпленої просторони була менша за білгородську (670 с. × 370 с., себ-то майже 248 тис. кв. саж.).

„города“, мабуть, короткі поперечні стінки (також із дерев'яних брусів) на певному віддаленню одна від одної. Порожні місця поміж поперечних стінок заповнювалося шарами утрамбованої глини, які чергувалися між собою. Ця глина була гарного сорту й перетворювалася на міцну, компактну масу.

Зовнішній бік фортеційного валу, судячи також з білгородських розкопок небіжчика В. В. Хвойки [1]), повинний був являти собою ще масивніше укріплення, що складалося з „клетчатих“ зрубів, так званих тарас, що були зроблені лавами, себ-то неперервного, подвійного чи потрійного ряду зовнішніх стін 3—4 сажні завдовжки. Ці стінки йшли паралельно з валом—фортеційною огорожею й з'єднувалися під прямим кутом з иншими поперечними стінками. В порожні цямрини—клітки, що робилося при цьому, клалося цеглу—сирці поверх глини, яку також спеціяльним способом приготовляли для цього.

За підрахунком архітекта Толстого [2]), в стародавньому київському валі біля Золотих Воріт цих тарас (які тут були зроблені з 6 вершкових колод — брусів, рублених в кут, клітками) відповідно до довжини валу було, мабуть, сім, а стінки кліток були на віддаленню 4 аршини одна від одної.

Нижній уступ валу, в тому місці, де він кінчався біля зовнішньої фоси, певно був укріплений, щоб не могла зрушитися земля, рядом дерев'яних „стовк“—підпор, поставлених похило до спадистого насипу й заплетених хмизом.

На гребені фортеційного валу повинен був стояти, певна річ, і частокіл,—також, мабуть, дубовий або сосновий.

Нарешті цю всю складну будівлю, треба гадати, засипалося поверх землею й задерновувалося. Частокіл зверху кілька-верстового валу не можна собі уявити, певна річ, без вартових веж (особливо в бік поля), виглядок, які тоді називали заб(о)ролами або забралами [3]).

Маючи на увазі місцеві топографічні властивості старокиївського узгір'я, що в дійсності є височиною мало не до всеї території, яка безпосередньо її облягає з усіх боків, і уявляючи собі в думках конструкцію стародавніх укріплень і колишні середньовічні засоби оборони чи облоги, треба визнати, що дуже показні воєнно-технічні будівлі великокняжого верхнього города були як на свої часи фортецею доброю, майже неприступною, яку тяжко було здобути.

Для сполучення зовнішнього світу з київським „городом“, якому не заваджали значні стрічні знижування, хіба лише з боку Львівської (Сінної) площі (точніше навіть від Лукіянівського Дорогожича, себ-то у вододілі між Скоморохом та Глибочицею), було зроблено переїзди в фортеційних валах. Збудовано їх було, певна річ, у тих пунктах, де був найвигідніший приступ з боку сусідніх знижень, і як слід укріплено з огляду на неспокійний характер тої далекої від нас доби.

З стародавніх фортеційних воріт Києва часів Ярослава Мудрого найзначнішими показалися мурованні Золоті Ворота, що були збу-

[1]) „В. В. Хвойка, „Древніе обитатели средняго Приднѣпровья и ихъ культура въ доисторическія времена“, Київ, 1913 (з статтею в додатку — „Раскопки въ с. Бѣлгородкѣ Кіевскаго уѣзда“).

[2]) Вміщена в „Додатках“ до „Трудов“ Київського археологічного з'їзду 1874 р. стаття Толстого „О Золотыхъ воротахъ въ Кіевѣ“ має між иншим чотири рисунки: 1) фасад з останком арки чи склепіння; 2) фасад на око лівого боку воріт; 3) план в овалі — згори й 4) план на око а) з проєктованими на ньому двома парами арок, b) з зазначенням „розбутки“, старої будівлі, а також с) із зазначенням загаданої реконструкції й т. ин

[3]) Про значіння цього слова див. у І. Срезневського („Матеріалы для Словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ“. Т. І, с. 896, СПБ., 1893).

довані в напрямку на полудне від города, себ-то в бік зниження до долини середньої Либеди. Крім них було ще двоє инших: Жидівські та Лядські.

Судячи з свідоцтва літопису[1]) (в Лаврентіївському під 1034 р., в Іпатіївському—під 1032 р.), ще до початку 30-х років XI в. просторінь між Софійським собором та Золотими Воротьми являла собою поле, що лежало за городом. Під 1037 р., ніби підкреслюючи хронологічну послідовність подій, літописець перераховує будівничі заходи князя Ярослава, а саме от які нові будівлі в Київі: 1) укріплення („заложи городъ великый Кыевъ"), 2) фортеційна брама („у него же града врата суть златая"), 3) заложення св. Софії („заложи же церковь святыя Софья, премудрость Божию, митрополью") і 4) церкви на Золотих Воротах („и посемь церковь на златых вратѣхъ камену св. богородицы благовѣщения"), а після цього було поставлено також манастирі Георгіївський та Іринінський. Відповідні уступи з похвального слова на честь св. Володимира, сказаного мітрополітом Іларіоном у Десятинній церкві[2]) в присутності Ярослава (помер 1054 р.) та його дружини Ірини (померла 1050—51 р.), дають змогу зробити висновок, що в половині XI століття існували вже не тільки Золоті Ворота, але й церква на них на честь благовіщення.

Назва воріт (в „Слові" свойому преп. Іларіон називає їх „Великими вратами") запозичена, без усякого сумніву, від таких-же воріт у Костянтинополі[3]), які й наслідував Ярослав, врівні з иншими сучасними будівлями його доби. Назва ця повинна була, очевидно, вказувати також на особливу вагу їх і підчас війни і в спокійний час.

Отже закладини Ярославових фортеційних мурів—„города великаго Кыева" та Золотих Воріт в них—можна визначити завдяки можливій літописній в цьому місці інтерполяції - вставці[4]) лише приблизно, себ-то часом коло 1037 р. Зате закінчення будування золотоворотньої церкви, яку будовано пізніше за мури та Золоті Ворота (але раніше за Георгіївський та Іринінський манастирі), можна, здається, датувати досить точно. Базуючися на свідоцтвах начального літопису „Слова" Іларіона, а також „Прологу" (з 26 листопада), його можна віднести на початок п'ятидесятих років XI віку, себ-то наприкінці життя Ярослава, який лише перед самою смертю встиг поставити манастирі на честь святих Георгія та Ірини, ймення яких носив він сам і його—небіжка вже тоді—дружина.

Що-ж до того, чи виконали Золоті Ворота своє завдання, можна зауважити, що вони з фортифікаційного боку в свій час уповні його задовольняли, відповідно показуючи минулі велич та силу Київа: принаймні літопис, переказуючи всякі лиха, що не раз падали на Київ у добу князівських усобиць та нападів степових кочовників, ні разу не згадує про випадки захоплення його з боку Золотих Воріт, а про такі спроби є вказівки в літопису[5]).

---

[1]) З літопису та патерику київського печерського манастиря (с. 12. СПБ., 1911) поставлений в мітрополіти в 1051 р.

[2]) „Славный градъ Кіевъ величествомъ, яко вѣнцомъ обложилъ... и церковь на великихъ вратѣхъ созда во имя благовѣщенія"...; „Возстани, виждь чадо свое Георгия, красящаго столъ земли твоея..., къ сему же виждь и благовѣрную сноху Ерину".

[3]) Порівн. також „Золоті ворота" в Єрусалимі, Спалато, Трірі і т. д.

[4]) Порівн. відповідне місце в праці Шахматова.

[5]) Варто згадати, наприклад, похвальбу „дикаго половчина" Севенча Бонякoвича, що загинув в боях 1151 року під Київом: „хощю сѣчи в золотая ворота",

Навіть Монголи в часи наскоку Батия в 1240 р. використали ефект своїх так званих „пороков“ не на Золотих Воротах і вдерлися до Верхнього города через Лядські [1]) ворота і вже звідти, за другим разом, захопили (мабуть, напівдику приложені до оборони) укріплення другої, внутрішньої лінії біля Десятинної церкви, себ-то у найкрайнішому куточку „города“ св. Володимира, який фактично давно вже втратив своє первісне оборонно-стратегічне значіння.

В часи страшного погрому Київа в 1240 році потерпіли дуже, і зовсім природньо, Золоті Ворота, але пізніше становище цеї пам'ятки (відоме, зрештою, нам лише наприкінці XVI століття) може бути пояснено не так наслідком ворожого руйнування їх, як повільного, вікового спорохнявіння цеї будівлі, яка вже не могла бути відновленою вповні в своїому первісному вигляді. Головно ця обставина пояснюється, певна річ, загальновідомими причинами політичного характеру, а саме вилюдненням цілої країни. Це сталося і безпосередньо по опануванню країни Монголами і пізніше, навіть підчас литовської доби, коли старовинні київські укріплення на „горѣ“ показалися занадто просторими для дуже поріділого населення, яке скупчилося переважно в Нижньому городі, на Подолі. Тому литовсько-польській владі довелося утворити для себе й новий опорний пункт на горі Замковій або Киселівці, не зважаючи на деякі невигоди її стратегічного положення, які зазначав інженір Боплан (правда, вже коло половини XVII ст.).

Втративши своє безпосереднє значіння, яко оборонного пункту, Золоті Ворота зберегли лише ролю звичайного доглядача,—пункта обсерваційного, як в інтересах збирання мита з тих, хто приїздив до міста [2]), так і, певна річ, для приміщення—з боку „поля“—загону вартового, дозорного,—чати. Цю чату спочатку повинні були виставляти київські міщани, але вже в половині XVI в. вони платили замість цього воєводі (кн. Пронському) так звану „сторожовщину“ [3]).

Лише наприкінці цього століття, в 1586 р., київський воєвода Костянтин Острозький став „закликати слободу межи валы на горе около церкви Софея Святого (себ-то поблизу Золотих Воріт)... и оное месце здавна пустое обволать далъ“ [4]).

за прикладом несподіваного штурму в 1096 р. його батька—„безбожного, шелудивого хищника“ Боняка, коли Половці ледве не вдерлися до міста. До речи, Олександер Веселовський в праці своїй („Золотыя врата въ Кіевѣ и Цареградѣ“ „Ж. М. Н. Пр.“, 1888, № X, с. 74—76) зауважує, що вирази „дорубиться до Золотыхъ воротъ“, „разсѣчь ихъ“ стали епічними і відповідали виразові „взяти город“.

[1]) Ця брама мала, очевидно, найвигіднішій, положистий підступ з боку колишнього потоку Хрещатицького й спадів до нього, вкритих лісом, які звалися дебрями.

[2]) Порівн. „Акты къ исторіи Западной Россіи“ I, 195. (Наказ про затримання на користь київського воєводи тих возів, що ломилися від надмірного навантаження крамом; робилося це для того, щоб менше заплатити мита).

[3]) Порівн. в люстрації 1545 р. (Сборникъ матеріаловъ, III, с. 30 й 32) місця: 1) „О стороже польной“ („Сторожу от поля на валу у воротъ Золотыхъ повинѣни держати мещане жъ, а теперь сторожи тое у воротъ Золотыхъ нетъ, а даютъ мещане стороживщины тое воеводе на годъ по 15 копъ грошей“) і 2) „про земську повинність мешканців горішнього міста“ („В Киеве, городищи старомъ, которые люди митрополские сидятъ, тые служъбу земъскую Господаръскую его милости служать, якъ который можеть, бо отъ татаръ звоеваны“).

[4]) „Сборникъ матеріаловъ“, III, с. 51. Жити дозволялося лише людям християнської віри. Правда, за свідоцтвом київського католицького біскупа Юзефа Верещинського, в цій слободі в 1595 р. було не більш як 20 „халуп“.

Золоті Ворота—разом із валами Ярославової доби, які до них доходили,—що раз більше старішали й руйнувалися, і стан їх, певна річ, від цього не поліпшувався. Про це ми маємо звістки з кінця XVI в. і те-ж саме ми читаємо і в пізніші часи в тогочасних офіційних документах [1]), описах подорожників (Ляссоти, Гейденштейна, а також Павла Алепського), в літопису Ріґельмана і, нарешті, бачимо з малюнків Вестерфельда.

Ерих Ляссота, що їздив з доручення німецького імператора Рудольфа II до запорозьких козаків, щоб намовити їх іти війною проти кримських Татар, був у Київі в травні 1594 р. У своїому щоденнику він між иншим з захопленням оповідає про колишню велич старого Київа [2]) і з захватом описує Софію, хоч вона й зветшала вже тоді. Зазначаючи, що близько Софії є руїни церкви св. Катерини (Ірини?), Ляссота далі пише: „Крім того, можна було бачити руїни прегарних воріт, що й досі ще служать воротами. Одні кажуть, що звалися вони Золотими, а з слів других—називались Залізними. Це була гарна й велична будівля, як це можна гадати з зацілілих останків“ [3]).

Секретар польських королів Стефана Баторія та Сигизмунда III Рейнольд Гейденштейн, згадуючи під 1596 р. про колишню велич міста, робить таку увагу: „В Київі й дотепер збереглися пам'ятки його минулої величи: стіна навколо міста, а в ній ворота старовинної структури, всі позолочені й такі високі, що навіть два вози, поставлені оден на одному, не сягають їх верху“ [4]).

В 1653 р. архідіякон Павел Алепський їздив з антіохійським патріярхом Макарієм до Москви й назад. Розповідаючи про Старий Київ, оточений валами й фосами, він між иншим каже от що: „Ми оглядали руїни високих воріт з мурованою вежею, які називаються Святими воротами; колись вони були обкладені золотом, але спалені Татарами, коли вони сплюндрували й спалили місто“ [5]).

Приблизно до того-ж самого часу, себ-то 1651 р., належать як згадка про Золоті Ворота в козацькому літопису Ріґельмана (і про міст коло них підчас захоплення Київа кн. Радзивилом [6]), так і малюнки голандського маляра Вестерфельда, якого кн. Януш Радзивил усюди возив із собою, щоб той графікою увічнював військові труди славолюбного гетьмана підчас його походу [7]).

З часу з'єднання України з Москвою, московський гарнізон розташувався вже не в Литовському замку на горі Киселівці, а в Старому Київі, огородженому старовинним Ярославовим валом. Через це у московських воєвод часто виходили суперечки з тодішнім київським мітрополітом Сильвестром Коссовим, який вважав землі навколо

---

[1]) Див., напр., офіційне звідомлення 1592 року („городи та замки в Київі й Білій Церкві в дуже кепському стані... низові козаки нападають на місто й замок у Київі, а місто не має ні укріплень, ні запасів... укріплення являють собою самі руїни... козаки не раз вдиралися в місто та замок київський“) (Сборникъ матеріаловъ, III, с. 54).

[2]) Судячи з розмірів укріплень його, з руїн численних церков та будинків.

[3]) „Сборникъ матеріаловъ“, II, с. 18.

[4]) „Сборникъ матеріаловъ“, II, с. 23.

[5]) Ibid., II, стор. 73. Цікаве тут те, що в опису не згадано й словом про церкву, яка була на воротах: очевидно, її тоді вже не було.

[6]) „Лѣтописное повѣствованіе о Малороссіи“ А. Ригельмана. М. 1847, ст. 95: „Післаний був полковник Нольд на розвідки козаків.... разом із Татарами поблизу воріт київських, які звуться Золотими.... (польська кавалерія) атакувала козаків так сильно, що й міст, через який думали вони собі притулок знайти, не допоміг“.

[7]) Цим малюнкам присвячена цікава й докладна розвідка Смірнова.

Софії (і біля Золотих Воріт) споконвічною власністю мітрополічої катедри. Все-таки московські стрільці негайно-ж взялися до реставрації старо-київських укріплень: почали підсипувати вали, що пообсипувалися, де-не-де й наново їх насипати, поглиблювати фоси, будувати палісади (загорожі), звідні мости й т. ин.

Отже нове використання старо-київських укріплень через підновлення земляних валів (але вже не самих Золотих Воріт) з такими-ж фортифікаційними завданнями могло відбутися лише після першої половини XVI в. Тоді вперше, очевидно, в 1661 р. [1]), було заявлено, що попередні оборонні засоби Верхнього Києва недостатні, а в 1665 р. московські воєводи могли вже донести цареві Олексієві Михайловичу про відновлення стародавніх місцевих укріплень [2]), певна річ—з відповідними в них змінами. „Роспись"-же 1682 р. дає навіть і досить докладний опис, в додаток до тодішнього плану Києва, частини фортеці біля Золотих Воріт к початку Петрівської доби, частини, яка як-раз нас цікавить. Тут оповідається, напр., про земляний, так званий, „вывод" та звідний міст перед воротьми, про залізні ґрати зверху, фіртку в воротах і „подлаз" під вал з правого боку та хід у фосу [3]).

Але стан київських укріплень залишився все-ж таки досить кепським (з погляду прогресивної інженірно-воєнної техніки), і через повний анахронізм руїн Золотих Воріт з останками колишньої церкви на них для лінії фортеційних будівель XVIII віку [4]) виникла колізія між тодішніми вимогами фортифікаційного характеру й правами історичної традиції.

Оригінальний вихід з цеї колізії було знайдено в 1750 р. Вирішено було засипати руїни Золотих Воріт землею (з метою їх кращого, як здавалося, збереження), з-під якої вони були вириті лише в 1832 р. Лохвицьким [5]), але вже без останків церкви, і тоді їм уже було надано теперішнього їх вигляду.

---

[1]) Пор. „Роспись Кіева" 1661 р. („Акты къ исторіи Южной и Западной Россіи", т. X. с. 328).

[2]) „Акты Ю. и З. Россіи", т. X, с. 309.

[3]) Порівн. в „Росписи Кіева" місця: „От поперечного (приблизно на розі сучасних вулиць Короленка й Свердлова, себ-то колишніх В.-Володимирської й Прорізної) валу до золотых ворот—91 сажень. Золотые проезжие ворота. Перед вороты—подъемный мост. У Золотых ворот промеж каменных стен—проезжие ворота да сверху вставлена железная большая решетка. Перед Золотыми вороты—вывод земляной, по мере кругом 43 сажень. В Золотые ворота ездятъ к реке Лыбеди. У золотых ворот—калитка. По правую сторону Золотых ворот, сквозь большой вал—подлаз да ход в ров" („Сборникъ матеріаловъ", III, с. 98. Порівн. також і інші місця).

[4]) В статті Оглобліна наведено виписку з указу 1743 р. з приводу „представленія" інженір-підполковника Дебоскета про стан тодішніх київських укріплень: „усмотрено им в верхнем городе Киеве под Золотыми прежними Воротами здѣлан валганкъ изъ брусьецъ и з досокъ; которые брусья и доски весма погнили и пришли в негодность, и з немалымъ страхом пешие люди по онымъ ходятъ, и артиллерии перевозить никакъ невозможно, и чтобъ зделать валганкъ; да подле техже Воротъ выходъ обвалился. а на оныхъ Воротахъ имѣюца от бывшей каменной церкве стены", які воєнному інженірові-чужоземцеві й хотілося знищити в інтересах поліпшення сучасних йому укріплень.

[5]) Див. статтю Оглобліна про вириті Золоті Ворота. Засипані вони були через те, що київський генерал-губернатор Леонтьев написав, що „столбы деревянные поставленные внутри воротъ съ перекладинами (мабуть, щоб підперти своди) погнили и попатались, а своды и стѣны воротъ грозятъ паденіемъ". Коли відкопали руїни, то показалося, що земля роздушила й знищила останки колишнього склепіння разом із колишньою церквою. Що-ж до контрфорсів, то за Закревським (с. 325) їх зроблено в 1836—7 рр. з грузяного каміння з залізними звязками (у Максимовича—з проєкту Меховського, переведеного з Крем'янецького ліцею), хоч на малюнку Золотих Воріт у „Кіевлянинѣ" 1840 р. Максимовича їх ще не зазначено.

Трохи пізніше, з огляду на перенесення фортеці—ще в Миколаївську добу—до Печерську, було остаточно знищено в 1857 р. всі стародавні вали, що доходили до Золотих Воріт, як зовсім уже непотрібні. Пам'ять про них збереглася лише в зазначених назвах вулиць („Ярославів вал" або Велика Підвальна й Мала Підвальна), а самі руїни опинилися через проороблене планування місцевости на невеличкому підвищенню.

Після того, як Золоті Ворота знову з'явилися на поверхні землі у вигляді мізерних руїн [1]), вони серед сучасних міських будівель, що оточують їх, являються ніби-то своєрідним анахронізмом.

Збереглися відомості, що Золоті Ворота й після втрати свого первісного фортифікаційного призначення, в часи прогресивної, разом із століттями, руйнації старовинної будівлі,—залишалися в'їзними аж до половини XVIII ст. (себ-то до тимчасової засипки їх землею). В половині XVII віку вони були крім того часом і місцем в'їзду до Київа в особливо важних, урочистих випадках. Так, через них вступив до Київа незвитяжний гетьман Богдан Хмельницький в 1649 р., через них в'їхав гордий вождь литовського війська Речи Посполитої кн. Радзивил у 1651 р. і через них-же увійшли до Київа в 1654 р. після Переяславської ради московські воєводи.

В звичайні часи Золоті Ворота сполучали старе місто з Либеддю.

Як матеріял для пізнішої творчости і яко предмет уваги з ріжних приводів (археологічного, художнього та історично-літературного). Золоті Ворота з мурованою Благовіщенською церквою на них,—також з часів Ярослава,—щасливо з'єднали в собі елементи старовинних будівель воєнного та церковного характеру. А будівлі цих двох типів—воєнного та церковного—були найбільш розповсюджені й являються тому типовими пам'ятками монументальної середньовічної старовини, покажчиками зовнішнього стану стародавньої культури. В цьому, звичайно, головна причина широкої популярности київських Золотих Воріт.

Але сучасний стан останків їх дуже мізерний. Своїм зовнішнім виглядом вони не тільки не дають майже ніякого розуміння про первісний вигляд цеї будівлі, що нараховує собі в минулому майже дев'ять століть життя, але являють собою тепер убогі руїни, яким може загрожувати, можливо, й цілковите знищення.

Руїни ці репрезентовані насамперед двома паралельними мурованими стінами, які й заввишки й завдовжки неоднакові [2]). Вони мають своєрідну кладку з чергування великих диких каменюк всуміш з тонкою цеглою та грузом („бутом") у певному порядку.

Добре оброблена внутрішня поверхня мурів виконана відповідно до засобів візантійського будівництва, тоді як зовнішні стіни, в які колись безпосередньо упирався фортеційний вал, мають і досі на собі сліди колишніх ґратчастих кліткових зрубів. Ці зруби заповнювалося камінням та землею, а переміжок між ними та мурами був заповнений („розбучений") камінням та цеглою на вапні.

З внутрішнього боку мурів можна констатувати кільки симе-

---

[1]) Лохвицький, що одкопав їх у 1832 р., справедливо проте зазначав, що вони „при сбереженіи хозяйственномъ" можуть проіснувати ще 10 століть.

[2]) Довжина мурів $11\frac{1}{2}$ та $5\frac{1}{2}$ саж. Височина довшого (з боку вул. Короленка): 0.70, 3.55, 1.66 саж., а коротшого (з боку Театральної вул.) : 1.70, 3.30 сажнів. Віддалення між мурами $3\frac{1}{2}$ саж.

трично поставлених пілястрів [1]). Сліди заокруглень де-не-де на горі деяких з них повинні разом із деякими иншими ознаками зміцнити ту думку, що проїзна частина Золотих Воріт була перекрита на скрайніх своїх частинах склепінням.

Нарешті, з середини колишнього проїзду можна помітити також ще инші останки, призначення яких досі ще не вповні вияснено. Це колишня прибудова і пізнішого походження, аніж основна частина Золотих Воріт.

Побоювання за те, що стійкість старовинних мурів, не зважаючи на конструктивні вартості монолітної будівлі, тепер уже замала, пояснюють у свою чергу ті заходи, яких було нарешті вжито з XIX в. Щоб зберегти руїни, було зроблено: 1) 5 зовнішніх контрфорсів з боку довшого східнього муру, 2) залізні закріпи з колом між обома мурами, а також 3) нові муровані футляри та побляхований увесь вершок старовинної кладки, що збереглася дотепер.

Сучасний стан Золотих Воріт сам по собі навряд чи зміг-би, певна річ, дати ясну уяву про первісний вигляд славної будівлі. Але на поміч творчості уявлення,—крім пильного досліджування того, що збереглося дотепер хоча-б і в руїнах,—приходить ще відповідна література цього питання, така потрібна, певна річ, у цьому випадку.

Робота над літературою і звід відомостей допомагає нам до певної міри скласти собі уявлення про колишній вигляд Золотих Воріт з валом, що починався від них.

Із зовнішнього боку кожного з мурів, на віддаленню одного аршина 6 вершків, дійсно були, по-перше, тараси [2]), що відтиснулися в мурах,—себ-то дерев'яні кліткові зруби з камінням та землею, що й творили колишній фортеційний мур. По-друге, міцний земляний насип [3]) підходив щільно з правого й з лівого боків (з сходу та заходу) до Золотих Воріт принаймні на рівні склепінь колишнього проїзду під ними, себ-то майже 4 сажні заввишки. Насип цей після монгольського погрому навряд чи коли вповні відновлявся.

Симетрично розміщені з обох внутрішніх боків мурів пілястри були підпорами. Вони зверталися вгору як склепіння, щоб утворити колишню покрівлю над проїздом в середині воріт.

Височину склепінь [4]) проїзної частини будівлі ще наприкінці XVI ст. визначалося (у Гейденштейна в 1596 р.) двома возами, які,—коли-б їх поставити оден на одному,—все-ж таки не сягали-б верхньої частини воріт. Оден із пізніших дослідників (архітект Толстой) уважав, що коли окремі пілястри були—правдоподібно—8 арш. заввишки і коли радіюс одної з колишніх арок був $4^3/_4$ арш., а радіюс склепіння, що спиралося на кожду пару пілястрів і з'єднувало обидві стіни, був майже $5^1/_2$ аршин завдовжки, то височина проїзної частини була приблизно 13 арш. Цей підрахунок збігається з думкою одного з представників сучасної воєнно-інженірної умілости [5]); що-ж до колишньої височини валу фаховець гадав, що вона була не менша за 12—14 арш., себ-то була однакова з рівнем височини,—що дійшла до нас,—мурів Золотих Воріт.

---

[1]) Тепер можна констатувати лише 5 пілястрів. Толстой у 1874 р. чомусь уважав, що їх 8 пар.

[2]) Про них ми згадували вище.

[3]) Характеристичні риси його внутрішньої конструкції і його зовнішній вигляд зазначено раніше.

[4]) До наших часів вони не збереглися.

[5]) Кол. полковника В. П. Пещанського.

Ряд графічних рисунків, що походять з половини XVII в.[1]), малюють нам останки мурованої, вузької з фронту, вежі, яка безпосередньо прилучалася до східньої[2]) стіни Золотих Воріт. Вони дають нам змогу, очевидно, зазначити й місце колишньої Благовіщенської церкви з її вівтарем, що, звичайно, був звернутий на схід[3]).

Далі згадка „Прологу", літературної пам'ятки XIV в.[4]), про те, що коли будували Георгіївський манастир, то Ярослав наказав „куны возити на телѣгахъ въ комари Златыхъ Врат", щоб розплачуватися з робітниками,—вказує й на характеристичні для візантійського будівництва „комари"[5]). Нарешті в залежності від заміру творця київської твердині дати їй як земну оборону, так і небесну,—тут у свій час міг бути зовнішній (себ-то від „поля" та фоси) фресковий образ богородиці, „яже есть надъ Золотыми Вороты", під охорону якої ніби-то були взагалі віддані й місто, й мешканці його[6]).

Про дальше існування історичної пам'ятки, надзвичайно цікавої спадщини рідної старовини, повинно було, певна річ, особливо дбати населення, що претендує на культурність, а зокрема—спеціяльна суспільна організація, яка між иншим ставила своїм завданням оберігати й підтримувати ріжними способами всякі місцеві пам'ятки старовини.

Колишнє „Кіевское Общество охраны памятниковъ старины и искусства", що з'явилося в свій час зовнішнім виразом попереднього процесу думки в цьому напрямку, з перших-же років свого існування (точніше—з зими 1910 року) звернуло було особливу увагу на Золоті Ворота. Зацікавлення його членів до цеї інтересної й при тому одинокої в свому роді будівлі дуже глибокої старовини, поволі зростаючи в дальші роки, в 1915 році було стало особливо глибоким, напруженим, не зважаючи на несприятливі вже й тоді умови сучасности, майже зовсім захопленої найсерйознішими подіями, які тоді як-раз переживалося. Тоді, в часи заколоту й зрушення життя, думка, ніби приголомшена грандіозністю цього процесу, стала жити майже виключно сучасним, а коли одривалася від нього на якийсь час, то летіла не назад, а вперед—в царину так пристрасно всіма бажаного кращого майбутнього.

Товариство Охорони своє зацікавлення Золотими Воротями виявляло насамперед у піклуваннях, певна річ, про матеріяльний, зовнішній вигляд цеї пам'ятки старовини.

Старовинні руїни не раз оглядалося, і завдання досліджувань поволі поширювалися.

Спеціяльні огляди Золотих Воріт давали змогу констатувати дуже поганий—особливо до початку планомірних пеклувань—стан цеї пам'ятки, і то не тільки від впливу одного часу. Правда, час дуже спричинився до неминучої руйнації цих останків глибокої старовини: руїни потроху вивітрювалися, кладка мурів осипалася часто від звичайного дотику, чи обвалювалася, особливо-ж старішав і порохня-

---

[1]) Тоді-ж існували де-не-де склепіння з ріжними радіюсами, але вже покриття над проїздом не було.

[2]) Від сучасної вулиці Короленка, колишньої Володимирської.

[3]) Себ-то в напрямку тої-ж таки вулиці.

[4]) Порів. у Закревського, I, с. 265.

[5]) Комарами звалися закриті частини основної будівлі, що мали завше склепіння й розміщалися по боках основної будівлі, або принаймні на церковні надбудови, що мала не тільки конструктивний характер, але й господарське призначення. Про куни та комари див. у словнику Срезневського, I, с. 1365—6 та 1263—4.

[6]) Порів. Іпат. літоп., рік 1151.

вів місцями спід будівлі, і, нарешті, вона осідала, від неї відокремлювалися деякі частини, розросталися небажані розколини,— взагалі збільшувалися грізні симптоми прогресивного руйнування.

При цих оглядах виявилося також, що констатований поганий стан Золотих Воріт був у значній мірі наслідком байдужого ставлення до них. Не вжито було ніяких, напр., заходів для підтримання старовинної кладки взагалі, зокрема нічого не було зроблено, щоб запобігти руйнуванню від атмосферної вогкости; не було знищено дерева та кущі, що розрослися біля руїн і могли лише пошкодити їм. Не було також усунуто дефекти в попередніх спробах збереження руїн,—спробах, що часто викликали навіть сумніви в їх доцільності. Це контрфорси, що осіли й де-не-де укрилися розколинами, мурований футляр та залізна покрівля над ними, що часто зривалася й обвисала. Крім того було звернуто увагу на дошку з пояснювальним написом, яка зовсім не була придатна для свого призначення, бо покривилася, запорошилася, й прочитати щось на ній зовсім не легко [1]).

Через примітивність колишнього догляду [2]), певна річ, не могла навіть виникнути раніше думка про надання всій взагалі місцевості біля Золотих Воріт такого вигляду, який відповідав-би історичним спогадам.

Коли виявилися результати огляду цієї старовинної пам'ятки, Товариство Охорони насамперед ужило деяких заходів, переважно тимчасового, презервативного характеру. Напр., виносилося постанови про те, щоб звернутися з проханням до міста, на якому лежав догляд за Золотими Воротьми,—щоб воно укріпило й пофарбувало листи покрівлі над руїнами; далі, щоб за допомогою-ж міської управи повирубати дерева та кущі, що повиростали коло самих руїн, а пізніше також було вирішено, щоб випрохати у міської управи певну суму грошей, і на ці гроші само вже Товариство Охорони бралося зробити нову покрівлю (замість сучасної, що місцями знову обвалилася), зробити хоча-б поверхове планування місцевости біля фундаменту й прокласти ринву, себ-то роботи, що були, певна річ, лише такими, які треба було виконати в першу чергу з наміченої схеми реставраційних робот. Разом із здійсненням [3]) заходів у вказаному напрямку, „Общество Охраны" з часом поволі поширювало рамці своєї попередньої програми, визнавши паліятивними і тому замалими здійснені вже заходи. Вони мали значіння лише для близького часу, а надалі було вже поставлене питання про більш надійні—але разом з тим, на жаль, і більш далекі від реалізації,—способи уратування надзвичайно рідких останків місцевої старовини. Гадали, що треба збудувати над ними дах, або навіть будинок, який можна було-б опалювати, а при ньому заснувати, напр., музей Старого Київа. Висовувалося також питання про флюатування [4]), але воно було визнане передчасним, бо виникли сумніви в доцільності цього способу.

Нарешті, як природній наслідок оглядів з спеціяльними завданнями та відповідної реалізації частини спочатку наміченого плану,— з'явилося не тільки дальше більш детальне обміркування справи

[1]) До цього треба ще додати наслідки обстрілу за часи горожанської війни.

[2]) З одного боку не тільки не вживалося ніяких заходів, щоб зберігати, напр., каміння, що падало з мурів, та не пускати до них нікого, хто міг-би їх нищити, з другого боку був навіть такий випадок, що в нішах мурів був зроблений сховок для дров місцевого сторожа.

[3]) Правда, в дуже малих—фактично—розмірах.

[4]) Себ-то щоб залляти руїни—після ряду підготовчих робот—безбарвною скляною масою.

в тому-ж напрямку, але й укладання разом із тим відповідних кошторисів на реставраційні роботи. Крім того було притягнуто до розвязання чергових завдань петроградську (імператорську) Археологічну Комісію й поставлено було проблему самостійного—незалежно навіть від Археологічної Комісії—проєкту збереження на будуче Золотих Воріт.

Але піклування Товариства Охорони про збереження одного лиш зверхнього вигляду могли бути визнані замалими й трохи однобічними без заходів і в инших ще напрямках.

Крім них мали на оці ще инші сторони справи, а саме: піклування про моральну—так-би мовити—сторону її, себ-то про поширення серед людности правильних відомостей про Золоті Ворота шляхом популяризації.

Вже раніше одна пропозиція—що правда, внесена не членом Товариства Охорони, отже приватна, випадкова—фактично висовувала питання про Золоті Ворота й між иншим указувала, що бажано було-б використати зібрані місцеві уламки, зробивши з них стовб, а до нього прибити дошку з відповідним новим написом.

Пізніша пропозиція, що походила цього разу вже з рядів самого Товариства Охорони, докладно вже вияснила не тільки значіння Золотих Воріт, як взірця будівництва з боку старовини чи виду, але й важність їх, як безсторонньої, правдивої сторінки минулого, хоч і німої, але все-таки красномовної, живої, повної глибокого внутрішнього змісту.

Підносилося при цьому дуже мале у більшости людности освідомлення про руїни Золотих Воріт і наводилося приклади, що робиться в таких випадках в инших культурних країнах і для вияснення значіння першої ліпшої пам'ятки місцевої рідної старовини і для утворення відповідного настрою.

По справедливій заяві, що знання й розуміння певної історичної пам'ятки можливо важніше за охорону її, і по вказівці, що небажано обмежувати завдання Товариства лише піклуваннями про підтримання й збереження Золотих Воріт, було внесено пропозицію зробити легшим ніж раніше огляд цікавих стародавніх руїн і крім того поставити відповідного стовба чи щось подібне, з плитою та комеморативним написом на ній. Це було потрібно для того, щоб спопуляризувати спадщину далекого минулого і щоб знищити разом із тим своєрідні, не завше, можливо, бажані легенди.

Для популяризації відомостей про Золоті Ворота було призначено і зібрано спеціяльно для цього суму грошей [1]).

Дальший розвиток ідеї в указаному напрямку привів Товариство до постанови скласти й текст пояснялного напису в самостійній редакції або в співробітництві з одною з місцевих наукових організацій, яка ставила-б аналогічні з Товариством завдання [2]).

В безсумнівному звязку з думками цього-ж роду є й пізніша аналогічна заява що до того, що треба підтримувати по змозі всіма засобами інтерес до рідної старовини, який безсумнівно існує в широких колах людности, розвивати любов до неї. Крім того бажано було-б, говорилося в заяві, дати можливість вільно оглядати Золоті Ворота, але з умовою, певна річ, захисту їх від усякого нівечення та відповідного догляду.

[1]) Правда, невелику—всього 175 крб.
[2]) Цей замір було оповіщено в свій час у часописах.

Нарешті, з бажання відповідної популяризації та в інтересах потрібної орієнтації самого Товариства у даному випадку походив, певна річ, звід минулого з цього питання та доручення виявити сучасний стан його.

Можливо систематичне публічне демонстрування в лекційній формі історичної пам'ятки на тому місці, де вона знаходилася, визнавалося також справою близького майбутнього.

Нарешті, пізніша стадія питання в Товаристві Охорони наступає, яко природній результат оглядів пам'ятки представниками кількох спеціяльностей (археології, історії та техніки). Спочатку це було обслідування лише зверхнього стану останків Золотих Воріт, а пізніше воно привело до систематичних досліджувань та всебічного вивчення їх. Ці дослідження вже породили думку про збереження для науки спеціяльно історичної пам'ятки, в значінню вияснення первісного вигляду її, пізніших змін та добудов і призначення їх і вивчення взагалі всього, що стосується до цеї старовинної будівлі, яка досі ще всебічно і як слід не досліджена [1]).

На поширення програми Товариства Охорони в цьому напрямку вплинули результати систематичних спостережень та вивчення надземної частини руїн, які провадилися в 1915 році, а також почасти спробні розкопки біля підніжжя Золотих Воріт, що їх був зробив акад. Покришкін [2]), якого прислала з Петрограду колишня (імператорська) Археологічна Комісія.

---

[1]) Тут маю на увазі перестаріліть або неповність відомостей не тільки, напр., у Самойлова чи Закревського, але навіть у Толстого та О—ського, вже не кажучи само собою про досить легковажне ставлення до відповідної частини своєї роботи Шероцького.

[2]) Для дослідження фундаменту Золотих Воріт було зроблено з наказу Покришкіна поперечну траншею на південь від кінця руїн західньої стіни (себто з боку Театральної вулиці) і просто тої частини східньої (себ-то від Володимирської вул.), де вже не збереглося облямівки XI—XII вв., а спід первісної будівлі міцний, для того щоб можна було оглянути підошву фундаменту в його останках під зовсім зруйнованою частиною західньої стіни, а зовнішню поверхню—під східньою стіною, що збереглася до цього часу.

До західнього фундаменту дослідник наблизився в усю широчінь (1 саж.) траншеєю, а до східнього — прирізком 0,125 саж. завширшки біля підошви і 0,23 саж. біля поверхні землі. Під фундаментом не було помічено якихось слідів дерев'яної конструкції. Можливо, що тут і були продовжні лежні, а після того, як вони погнили, стіни осіли й тепер щільно стоять на континентальному лесі. Відбитки лежнів помітити не можна було, бо останки західнього фундаменту були порушені до цеї розкопки, а підриватися глибоко під східній фундамент було неможливо.

Колишня поверхня землі була на 0,40 саж. нижча за сучасну. Підошва фундаменту лежить на 1,50 саж. нижче від сучасної поверхні землі. Отже початкова глибина фундаменту була 1,1 саж.

Зложений фундамент кладкою грузяною з колотих і неколотих кругляків („булиг") на вапні. Зберігся добре.

Пілястр східньої стіни (з дальшої вказівки П. П. Покришкіна), що прилягає до траншеї, напів звисає з-за поверхні фундаменту. Але, на думку дослідувача, це нічим не загрожує через монолітність кладки. Одначе ця-ж сама обставина викликає побоювання, що облямівка XI—XII вв. не має фундаменту.

В траншеї не було виявлено й слідів фундаменту облямівки, що була тут. Це одначе не може бути певним доказом того, що і в инших місцях нема під облямівкою фундаменту: з розкопок дослідника встановлено величезний перекіп, що був зроблений до 1651 р. Він тягнеться від бічної поверхні східнього фундаменту до останків західнього й поверх цих останків. Східній первісний фундамент цим перекопом не підкопаний; але можливо, що він знищив фундамент під облямівкою. Перекіп досить крутим скосом спускається до середини переїзду між стінами на 1 арш. і стрімким уступом підноситься поблизу останків західнього фундаменту, до рівня його підошви. На дні пере-

Пробне свердління ґрунту (ручним способом) зроблено О. Д. Ертелем[1]) підчас одного з спільних оглядів спеціяльною комісією; інформування з історії питання й спеціяльні дуже захоплені дебати членів Товариства у цілому ряді засідань, присвячених цьому пи-

копу лежить уламок кладки, що упав зверху,—мабуть назухи склепіння. Воно було зложене з горщиків у тій своїй частині, яка була звернута донизу. Збереглися лише днища горщиків та боки їх, що починаються від днищ. Цей надзвичайно цікавий уламок старовинної кладки не був вповні відкопаний підчас робот, бо побоювалися, щоб він не розвалився.

Зазначений перекіп заповнений шарами (біля 8) жорстви, всуміш з чорно-сірим жоствяним піском. В цьому заповненню робилося й пізніше п е р е к о п и, з яких найбільш помітний є перекіп для дерев'яного зруба. Останки його, у вигляді напівзотлілих колод та дощок, обмірено й зфотографовано. Цей зруб з пізнішого часу, як 1651 р., і мав п і д з е м е л л я (льох).

Дата 1651 року взята Покришкіним на підставі рисунків Вестерфельда, що видані Я. І. Смірновим. Тут видко, що ця частина склепінь вже упала, бо тоді вже не було—як і тепер—південної половини західньої стіни. Ріжниця лише в тому, що в 1651 році початки кривизни склепінь та арок ще збереглися в більших, як тепер, розмірах. Отже, як пояснює дослідник, зазначений уламок кладки з горщиками—вже лежав у 1651 році на теперішньому місці. На рисунку це місце виглядає дуже низьким, так що здається, що нарисовано і перекіп. Поверхня землі, що прикриває його, дуже нерівна (очевидно, від уламків кладки, що попадали туди й вкрилися також землею). Коли в свій час викопувалося яму для того, щоб збудувати вище згаданий зруб, багато з цих уламків було знищено.

Коли спланували сусідні вулиці, руїни Золотих Воріт опинилися на горбочку. Землю з виїмок, як гадає дослідник, почасти звозили і до руїн. Припустивши це, можна пояснити й ту обставину, що деревляний зруб щільно засипаний континентальним лесом, який, на зверхній погляд, робив враження незрушеного суходолу.

Із знахідок акад. Покришкіна цікаві, як він уважає, лише шматки ф р е с о к, яких багато можна здибати серед грузу, але жоден з них не мав якогось рисунку. Уламок знайденої тут також бронзової сокирки-брелока відомий археолог А. А. Спіцин відносить до XI віку.

З приводу розкопок Покришкіна треба згадати відповідні уступи з „Росписи Кіева" 1682 р.

[1]) Відомий археолог-аматор. Через свердління, зроблене ручним способом, виявилося от що. Свердловина № 1, що була зроблена в середині проїзду воріт, дала такі викази:

1. До 0.38 метра завглибшки вона посвідчила культурний шар з повкраплюваним білим цементом від пізнішої будівлі. 2. До 0,50 метра—мішаний ясний суглинок. 3. На 1,47 метра—другий культурний шар з повкраплюваними шматочками вугілля та зернят рожевої жорстви старовинних цементу та цегли 4. Нарешті—лише на глибині 1,92 метра з'явився лесовий, мабуть, континентальний шар. Свердловина № 2, зроблена за 6 кроків від полудневого кінця західньої стіни, просто її віси, показала ґрунтовий лес на глибочині 0,50 метра. Свердловина № 3, за 7,5 метра від того-ж самого кінця західньої стіни, показала лес на глибочині 0,15 метра. Крім того було зроблено ще одну свердловину № 4, під кутом 45° під ліву стіну внутрішньої прибудови, при чому свердло врізалося в 1,30 метра завглибшки, себ-то приблизно на 0,30 м вже попід самою стіною, не зустрічаючи ніде перешкод і всюди показуючи повкраплюваний в ґрунті груз від цементу й цегли.

Свердловини, не претендуючи звичайно, на точність, дають все-ж-таки цінні вказівки як на напрямок дальших досліджувань, так і на конечну потребу зробити розкопки в певних місцях горба.

Як гадав О. Д. Ертель, треба звернути увагу на 2 виявлені свердлінням обставини. По-перше, попереду західньої стіни виявлено лес і не констатовано її фундаменту, а такий результат або суперечить твердженню акад. Покришкіна про існування цього фундаменту, або він лежить значно глибше. По-друге, думка Покришкіна про відсутність фундаментів у пізнішої внутрішньої прибудови стверджується. А що до того факту, що на глибочині 1,47 метра виявлений другий культурний шар, який можна вважати за старовинний,—то коли його ствердять дальші розкопки, він може, на думку дослідника, дати всьому вивченню Золотих Воріт новий напрямок, навіть взявши на увагу відомості, подані К. А. Лохвицьким, хоч вони й стосуються до 1832 року.

танню, базувалися, крім вражінь від особистих оглядів, на попередній літературі питання і на відповідному ілюстративному матеріялі.

Сукупність заходів у зазначеному напрямку повинна була бути відповідним закінченням всіх попередніх піклувань Товариства Охорони про Золоті Ворота.

Тому, наприклад, думка відновити стародавній вигляд будівлі разом навіть і з колишньою церквою-каплицею [1]),—думка сміліва, здається, навіть з погляду особи, що її вперше висловила,—була лише спробним кроком у цьому напрямку. Але цю думку вже на одному з найраніших засідань Ради Товариства було визнано гідною уваги й обміркування.

Наслідком були огляди Золотих Воріт, що з часом робилися все пильнішими та пильнішими, комісіями з представників ріжних спеціяльностей, при тому не тільки для констатування ступеня ветхости або, навпаки, збереження руїн, але й з метою вияснення особливостей техніко-конструктивного й узагалі археологічного характеру. Відбувалися також спробні розкопки чи досліджування над ґрунтом, відповідні вимірювання, екскурси в царину минулого цеї пам'ятки, інформування в літературі, присвяченій цьому питанню. З'явилася також і праця одного з співчленів Товариства [2]). Нарешті це все і живий обмін думками утворили досить таки твердий ґрунт для відтворення в уяві вже почасти виявленого тут колишнього стану будівлі у перші часи існування її.

Правда, що коли при цьому ряд висновків, ствердженых непохитними фактичними даними (напр., що до того, що конче потрібно розріжняти в Золотих Воротах ранню й пізнішу частини будівлі, що нема органічного звязку між ними, що раніша частина збудована Греками і т. и.), було визнано відразу-ж безперечним, то в иншому становищі опинилися ті думки та гіпотези, які випливали з обмірковування питання на підставі лише звичайного порівняння фактів та, особливо, лише більш чи менш імовірних здогадів.

Тому дебати (особливо з приводу пізнішої прибудови в середині Золотих Воріт, про призначення її, час збудування й характер взагалі взаємин між ранішою й пізнішою частинами всеї будівлі), що викликали часом незгоду в поглядах представників технічного [3]) та історичного знання, набували иноді значного інте-

[1]) Скористувавшися для цього описами, малюнками, що збереглися до нашого часу, слідами архітектурних деталів і т. инш., і відкинувши заразом бридкі, иноді що найменш—марні додатки сучасности.

[2]) Книжка проф. В. А. Обремського цікава підходом (за Толстим) з технічного боку. Працю, правда, було виконано трохи раніше, і тому,—як визнавав сам автор,—вона потрібувала перевірки.

[3]) Крім думок архітектів П. Е. Бутенка, В. Г. Леонтовича, В. А. Обремського (автора книжки), особливо цікаві були звідомлення П. І. Голандського, кол. професора київського політехнічного інституту на катедрі будівництва.

Насамперед доповідач спинився на 4-х тезах, які він уважав незаперечними фактичними даними.

Перше, що він уважав фактом,—це те, що в теперішніх останках Золотих Воріт є дві частини будівлі: раніша і пізніша.

Друга його теза—що ранішу частину будівлі утворено саме за Ярослава Мудрого грецькими майстрами. Архітект, знайомий з способами візантійського будування, ніколи не помилиться й завше відріжнить візантійську роботу від усякої иншої на всій широкій території колишнього розповсюдження візантійського політичного панування або культурних впливів Візантії у всьому районі існування пам'яток візантійського будівництва, що збереглися в кращому чи гіршому стані до наших часів. З одного боку характеристичний матеріял, його розклад у будівлях, способи його сполучення (технічний бік справи), а з другого боку, зверхній вигляд будівлі—а саме поверхні мурів, перекриття,

ресу—незалежно від засобів аргументації—тим, що намічали той чи инший новий погляд на дане питання, яке могло бути розвязаним (і то лише в сприятливих умовах) не раніше, звичайно, аж поки виясняться результати намічених археологічних розкопок.

силуети мас та орнаментація (декоративний бік) — все це таке типове у візантійських будівлях, що не залишають ніяких сумнівів у їх походженню. Високі мури в останках Золотих Воріт із пілястрами, з п'ятою арки, що збереглася на одному з них, з темними горизонтальними рядами цегли, що перериваються ясно-рожевими горизонтальними смугами протертого розчину, з неглибокими плискуватими нішами в два уступи, з подвійними арочками в нижніх частинах стін, між пілястрами, які їх перекривають,—все це збудовано митцями (навіть і для теперішніх часів)—візантійськими майстрами, які виконували свою роботу певним традиційним методом як що до техніки, так і що до декорації. Треба зазначити, що ці частини пам'ятки виконано саме візантійськими майстрами, а не їх учнями чи наслідувачами.

По-третє, казав проф. Голандський, частина будівлі, що знаходиться поміж високими мурами (нижча за них і в стані більшого зруйнування), є утвором пізнішим, виконаним иншими, не такими вмілими руками. Ці майстри власної традиції не виявляють, а наслідують візантійську роботу, при тому наслідують її, так-би мовити, зовнішній бік. Тут видко без усякого сумніву працю не у ч н і в візантійців, а лише їх к о п і ї с т і в. Крім того важно також зазначити, що в цій пізнішій прибудові є матеріял двох родів: у нижчих частинах цегла і каміння, тотожній з цеглою та камінням в будівлі часів Ярослава, а вище бачимо вже иншу цеглу (иншого виробу, далеко гіршої якости) та инше каміння в грузі („грузяний" камінь). Білий розчин (чамур), що з'єднує матеріял, кепської якости; він однаковий у всій масі кладки. До речи, розчин в Ярославовій будівлі дуже ріжниться від розчину другої будівлі. В той час, як перший розчин—традиційний візантійський (розпущене мастке вапно з „пудрою" з товченої кераміки, з керамікoвою-ж жорствою й невеличкою кількістю кварцевих дрізок),—розчин пізнішої прибудови складається тільки з розпущеного вапна (й гіршої якости) та товченої кераміки. Це розчин не візантійський. Він відріжняється від візантійського своїм складом і разом із тим своєю значно гіршою якістю.

По-четверте П. І. Голандський цілком певний, що ця прибудова в середині Ярославових мурів не має зв'язку з ними. В тих місцях, де ці дві будівлі дотикаються одна до одної, поверхня Ярославових мурів має декорацію й взагалі такий вигляд, який вказує на те, що будівники мали на увазі, що цю поверхню буде видко. Инакше кажучи, внутрішня прибудова зроблена тоді, коли Ярославові мури вже існували.

Крім цих 4-х тез, які доповідач уважав н е з а п е р е ч н и м и ф а к т и ч н и м и д а н и м и, він дав також свої д у м к и т а м і р к у в а н н я, які випливають з порівняння фактів та ймовірних здогадів.

Для доповідача назва і походження Ярославових мурів, звичайно, зрозумілі. Це опорні мури переїзду в земляному валі. Натиск землі не міг бути дуже великим, бо його стримували зазначені вище торцові, „ряжеві", зруби валу. До речи, торці колод повздовжніх (паралельно з віссю валу) відбилися на задніх (що звернуті до валу) поверхнях мурів. Тому натиск землі стримувався добре як пілястрами та арками, які були перекинуті, мабуть, поміж пілястрами (п'ята такої арки, між иншим, збереглася на одному з пілястрів), так і розпором склепінь, що перекривали проїзд між арками. Як уже зазначено, Покришкін у своїй доповіді в Археологічній Комісії повідомив, що підчас своїх розкопок біля Золотих Воріт він знайшов уламок маси кладки, який зберіг частину криволінійної поверхні склепіння й відтиск (очевидно на відворотньому боці його) гончарів—горщиків або глечиків, які вживалися до кладки склепінь.

Такі гончарі - глечики, як запевняв проф. Голандський, могли вживатися лише в склепіннях; візантійські та римські майстри дуже часто їх уживали. Треба припустити, що фрагмент склепіння міг належати до першої, себ-то візантійської будівлі, яка мала надзвичайно добрий розчин і через те всю масу кладки склепіння, що в'язала його, надзвичайно міцну. В другій будівлі, навпаки, розчин дуже слабкий і розкришується в руках, отже фрагменту такого вигляду він не міг дати. Вся система перекриття проїзду,—як це й раніше зазначав дослідник, суто візантійська.

Далі П. І. Голандський уважав, що церква, про яку згадує літопис, повинна була підноситися над проїздом і обмежуватися продовженням тих-же мурів брами або частиною їх. Себ-то площа підлоги лежала над склепіннями проїзду і повинна була відповідати або площі всього проїзду, або деякій частині його.

Взагалі представники історичної науки вважали майже за незаперечну істину думки про те, що неможливо припустити відбудування фортеційної брами в татарську чи навіть литовську добу: ця думка спирається виключно на брак відповідних документальних свідоцтв про це. Але підчас зазначених дебатів висловлювалося погляди, що цю пізнішу будівлю треба віднести до доби значно пізнішої, аніж Ярославова.

Оборона цеї думки базувалася на тому, що неможливо категорично заперечувати місцеві будівельні роботи в литовську добу на тій лише підставі, що про них не згадують літературні та инші джерела, які й не дійшли до нас, чи на підставі доказів історично-топографічного, археологічного та спеціяльно технічного характеру. Погоджувалися й на тому, що прибудова Золотих Воріт, яка особливо звернула на себе увагу підчас дебатів, могла бути утворена взагалі в добу після Ярослава Мудрого, себ-то в добу князівських передтатарських чвар [1]).

Що-ж до другої, пізнішої будівлі посеред мурів Ярослава, то тут, як вказував П. І. Голандський, цілком природньо виникає питання,—коли, ким і з якою метою її було поставлено. Було висловлено здогад, що ці внутрішні стіни з своїми контрфорсами або пілястрами служили підпорами для арок та склепіння, а на них лежала підлога церкви. Отже підлога церкви містилася між склепіннями мурів (які доповідач визнає за будівлю Ярославових часів) та підлогою, що лежала на „шелигах" склепінь та арок другої, внутрішньої будівлі. З цим Голандський рішуче не погоджувався. З літопису для нього принаймні було ясно, що церква над Золотими Воротьми була збудована не пізніше й навіть раніше за деякі церкви часів Ярослава. Всі останки церков цеї доби виявляють роботу майстрів одної спільної школи візантійської. Чому-ж-би одна церква Золотих Воріт (з літопису - над воротьми)—була збудована аби-якими майстрами, невмілими наслідувачами візантійців? Робота внутрішньої прибудови—ні в якому разі не византійська, і конструкція, яку має на увазі те припущення, що ми його розглядаємо,—зовсім не византійська та й взагалі не логічна з технічного боку. Коли-ж до того пригадати увагу Покришкіна, що під цими прибудовами нема, здається, відповідних фундаментів (а цю думку ствердив і О. Д. Ертель після своєї спроби з ґрунту під прибудовами свердлом), то рішуче треба відкинути гадку, що над такими слабкими підпорами могла міститися церква, де підлога повинна була здержувати поважний тягар від натовпу людей.

Отже, за думкою проф. Голандського, прибудову поставлено після Ярослава. Коли взяти на увагу, що в нижніх її частинах цегла й грузяне каміння тотожні з цеглою та камінням у будівлі Ярослава, і коли спостереження доповідача з приводу того, що в кладці прибудови вжито не тільки цілої цегли, а й уламків (навіть узятих з иншої будівлі)—вірні,—то доповідач гадав так.

Прибудову внутрішніх стін було зроблено тоді, коли верхні частини будівлі часів Ярослава почали руйнуватися. Ті частини її, що впали, нові будівники використали, яко кар'єр. Вони повибирали годящу цеглу та груз („бут") і вжили його для мурів і пілястрів нової будівлі. Коли цього старого матеріялу забракло, було зроблено нову цеглу (та ясна, слабка цегла) і те грузяне каміння, що було під руками, себ-то вже не рожевий кварцит, що привозився—порівнюючи—здалека і який вжито в старіших мурах. Всю цю другу будівлю, не зважаючи на ріжницю в нижніх та верхніх частинах її, споруджено на слабкому білому розчині новими недосвідченими майстрами, які наслідували старі будівлі. За взірець було взято Ярославові мури.

Отже, розглянута тут будівля могла бути споруджена лише після того, як обвалилися верхні частини мурів часів Ярослава, себ-то або в період князівських усобиць, чи після сплюндрування Київа Татарами, в період литовський. З гіпотезою, що цю будівлю внутрішніх мурів було зроблено в XVI—XVII вв., себ-то в пізніший період, доповідач так само не міг погодитися: в XVI віці московські, напр., майстри—та й місцеві київські—вживали инших матеріялів (цегла—иншої форми та иншого складу і якости глини) для кладки та инших розчинів для звязування матеріялу (розчин вапна та піску—чамур).

Проф. В. Е. Данилевич (op. cit., 120—1) висловлює проте думку про аналогії в даному випадкові з романськими будовами на Заході.

[1]) Проф. В. І. Завітневич гадав, що церкву благовіщення будувалося підчас тимчасової перерви в мирних відносинах між Руссю та Грецією через війну,

Але всі погоджувалися і навіть були глибоко переконані в неминучості й конечній потребі в близькому майбутньому зробити, в інтересах всебічного обслідування останків найцікавішої будівлі, спеціяльні розкопки: нема ніякого сумніву, що вони винагородили-б за працю безперечно дуже важливими результатами.

Краса, гордощі, взагалі зовнішній вираз слави старовинного Києва, Золоті Ворота є, як відомо, об'єктом не одних тільки наукових дослідів історичного, художньо-археологічного й, особливо, історично-літературного характеру: глибокої місцевої старовини пам'ятка породила і народні перекази, при тому не тільки серед місцевої людности, але й у Поляків [1]). Тут ми маємо на увазі відомий переказ про Михайлика та київські Золоті Ворота.

Києву загрожує небезпека від Татар, але в нього є відважний оборонець в особі юнака, лицаря Михайлика. Дізнавшися про нього із способів його богатирської стрілянини, Татари поставили Киянам вимогу—видати героя. Перелякані Кияни згодилися. Ображений цим лицар ударив списом у Золоті Ворота, підніс їх і забрав із собою. З цього скористали вороги, напали на Київ, що залишився без захисту ним, і спустошили його.

Дуже гарне в окремих деталях ряду варіянтів оповідання [2]) ніби символічно вияснює значіння нашої пам'ятки не тільки в минулому міста, яке ще недавно мало своїм патроном „верховного вождя небесних сил, архангела Михаїла".

Золоті Ворота—свого роду київські Пропілеї. Збереження цих історичних (а в свої часи й священних) воріт є, певна річ, обов'язком для сучасної людности. Це-ж, крім того, і двері до наших відомостей про рідне минуле і до розуміння причин давнішньої нашої сили й слави. І коли нащадки Еллінів зуміли вратувати ще старіший як наші Золоті Ворота атенський акрополь і навіть мікенські Левові Ворота, коли сучасні Римляни дбайливо підтримують у свому „космополісі" кладку мура часів легендарного Сервія Туллія, то так повинна робити й місцева людність.

Небезпека втратити через нашу недбайливість спадщину далекої, досить високої вже і в минулому рідної культури повинна тому бути об'єктом особливих піклувань з боку такого значного в просвітньому відношенню центра, яким з давніх часів є наш Київ.

Навіть в часи війни та розрухи почувалася потреба підтримувати по змозі нормальний темп культурного життя, і в цьому є моральне виправдання думок про необхідність охорони Золотих Воріт і в добу сучасних подій першорядної світової важности: думка того, хто кохає свою вітчину свідомо, живе не тільки сучасним, але часто летить і в сиву далечінь минулого, де „як стародавнє забуте сказання" повстають schwankende Gestalten (за виразом присвяти до гетевського „Фауста"), „образи тьмяні, хмарою повиті густою"...

що почалася в 1043 р. Тоді будували не візантійські майстри, а місцеві недоуки, судячи, між иншим, з кладки пілястр.

[1]) Згад., напр., легенду про Болеслава та його „щербець".

[2]) Порівн. між иншим історично-літературну розвідку автора цеї статті (Михайло й Золоті Ворота, в „Записках Українського Наукового Товариства в Київі". кн. XI, ст. 25—52 і XII, 22—71, К., 1913), яка, правда, тепер потрібує конструктивного перероблення; вона викликала появу нарису Т. П. Сушицького в 1 та 2 випусках „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук"—„Оповідання про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия". Дивись також на цю тему в акад. М. С. Грушевського („Історія української літератури", т. IV, стор. 259—280, К., 1925).

ВЯЧЕСЛАВ РЖІГА

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ В „СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ".

1922 р. у 8-ій книзі „Русского Исторического Журнала" було надруковано невеличку статтю П. В. Буличева під заголовком: „Что значит эпитет „осмомысл" в Слове о полку Игореве?" Вважаючи, що джерелом цього епітету могла бути або народня поезія, або книжна література, П. В. Буличев зазначає, що для народньої поезії число вісім—не типове, тимчасом як в писаних пам'ятках воно зустрічається з певним значінням, яке і повинно дати ключ для розуміння епітету. В аскетичній літературі не раз зустрічається „Слово о осми мыслехъ", себ-то про вісім гріховних помислів. Такі „Слова" ми знаємо з іменнями мніха Євагрія, Єфрема Сирина, Нила та Григорія Синайських і инших—в рукописах XIV—XV ст., але в перекладах зустрічаємо значно раніше. Звідси автор статті робить висновок: коли ми припустимо, що автор „Слова о полку Ігоревім" знав слово о восьми думках, то вияснення епітету „осмомисл" не буде для нас тяжким: він означає людину, себ-то грішника, або, звичайною мовою,—гріховоду (с. 5). Підстави для того, щоб прикласти цей епітет до Ярослава Галицького, П. В. Буличев бачить в епізодах його родинного життя. Цитуючи Карамзина, автор пригадує, що Ярослав не любив своєї дружини Ольги та сина Володимира, не раз виганяв їх і взагалі ставив вище за них якусь Анастасію. З погляду побожних людей тих часів, з нахилом до аскетизму,—каже П. В. Буличев,—таке порушення родинних основ було спокусою для народу і не могло бути терпиме; особисте життя князя набирало широкого розголосу, ставало річчю, на яку виливало суспільство,—як це й сталося в Галичі. Гріх чужоложства, ненависть до жінки та сина, хоча-б і достойного, яким був Володимир, явна перевага, що її показував батько до нешлюбного сина Олега,—все це давало привід вважати Ярослава грішником взагалі: як людина грішить в одному, то він не може не бути грішним і в другому; це результат всіх його грішних думок, а їх вісім—отже він „осмомисл" (с. 6). Даючи таке тлумачення епітетові „осмомисл" в приложенню його до Ярослава Галицького, автор статті гадає, що слова, з якими звертається до нього творець „Слова о полку Ігоревім", мають іронічний, трохи докоряючий відтінок. Чи можна погодитися з таким тлумаченням?[1]) Коли його й прийняти, то в словах,

[1]) Коментарій П. В. Буличева не наважується прийняти і В. Н. Перетц (Акад. Володимир Перетц, Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. У Київі 1926 р., с. 277), підтримуючи пояснення Потебні—„у него восемь мыслей, восемь заботъ за разъ",—от як у лисиці, що потрапила в яму, в якої „сім думок" (Потебня, 111),—аналогічними порівняннями: „бідна вдова дев'ять думок має", або „десять думок має" (Чубинський, V, с. 486 та 487), або „бідная удовонька сорок думок має" (ib., 486), і до того, щоб поширити розуміння Карамзина (Ист. Гос. Рос. III пр. 267)—„у нього один розум був вартий вісьмох"—наводить сучасний український вираз: „сьомирозум"—розумник, розумниця: „Ну й семирозум ти" (с. Пологи на Переяславщині, повідомив Вс. М. Ганцов). Проте треба зазначити, що

що з ними автор звертається до Ярослава Галицького, довелося-б припустити не тільки іронію, але й гострий дисонанс: з одного боку автор „Слова" співає панегірик силі та могутності галицького князя, а з другого кидає просто в вічі нечуваний—і як на той час більш ніж серйозний докір,—аналогії до якого ми не знайшли-б на протязі всієї старовинної історії нашої. Звідси випливає потреба шукати таких пояснень епітету, які-б відповідали духові всіх слів, з якими автор „Слова" звертається до князя. Не можна не відзначити, що панегірик Ярославові Галицькому, не зважаючи на його гіперболічний характер,—це правдивий постійний відбиток дійсности і прегарна метафорична образна характеристика сили та могутности цього князя.

Вже з самого початку свого князювання Ярослав галицький повів дуже мудру політику. В конфліктах із иншими князями він перетягнув на свій бік угорського короля, а далі й польського. Це вже стало ясним 1158 р., коли обидва ці королі разом із кількома руськими князями взяли на себе посередництво в конфлікті Ярослава з Ізяславом Давидовичем—раніш чернігівським, а тепер київським князем, від якого Ярослав вимагав видати незаконного претендента на галицький престол, свого брата в перших, Івана Берладника. З часом значіння Ярослава в західньо-европейській політиці ще збільшилося: молодий угорський король Стефан III, що боровся з Візантією, шукав помочи в Галичі. На ґрунті цього політичного зближення з'явилася навіть думка породнитися домами, і коло 1164 року одну з доньок Ярослава було виряджено до Угорщини, яко наречену молодого короля. Та це подружжя було неприємне Візантії, і візантійський імператор Мануїл вжив усіх заходів, щоб воно не здійснилося [1]). Взагалі Візантії довелося серйозно уважати на Галич. Тут у Ярослава знайшов притулок візантійський царевич Андроник Комнен, брат у перших самого імператора Мануїла, що почав був його переслідувати. Перебування славетного царевича Андроника в Галичі у Ярослава відзначає і наш літопис в Іпатіївськім списку під 1165 роком [2]), і візантійський історик Никита Хоніят. Хоніят, розповідаючи про пригоди, зауважує, що господар Галичу радо, „з откритими раменями" прийняв його; царевич прожив там досить довго і до того прихилив до себе Ярослава, що вони разом їздили на лови; царевич брав участь в його раді, жив в однім із ним палаці і разом із ним обідав [3]). Андроник прожив у Ярослава аж доти, поки Мануїл не помирився із ним. Із слів того-ж таки Никити Хоніята, імператорові здавалоося підозрілим довгочасне перебування там Андроника, бо вже ходили чутки, що він набирає численну скитську (себ-то руську) кінноту із заміром вдертися в римські володіння. Тому він визнав справою, як кажуть, найпершої ваги—повернути Андроника. Для цього імператор запрошує його приїхати звідти і—по приятельських запевненнях з того і з другого боку—справді приймає його в свої обійми [4]). Кілька років пізніш Андроник скинув з престола й убив

по наведених паралелях, до яких можна-б додати й російський вираз „семи пядей во лбу",—залишається незрозумілим, чому в епітеті Ярослава грає ролю число вісім, а не сім чи якесь инше.

[1]) Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том II, виданнє друге, розширене. У Львові, 1905 р., с. 439—441.

[2]) „Лѣтопись по Ипатьевскому списку, изданіе Археографической Комиссіи", СПБ. 1872 г.

[3]) Никита Хоніатъ. Исторія, т. I, СПБ., 1860, с. 167.

[4]) Ibid, с. 167 і дальші.

наступника імператора Мануїла—Олексія II, і сам досягнув імператорського престола, де й сидів коло двох років—з 1183 до 1185 р.

Ярослав Галицький, приятель візантійського імператора, союзник західньо-европейських королів, був і славний своєю силою та могутністю по всій тодішній Русі. Коли він вигнав свого сина Володимира, ніхто з сусідніх князів не наважився дати притулок вигнанцеві, боячися його батька: ні Роман Володимирський, ні Інгвар Дорогобузький, ні Святополк Туровський. Навіть більш далекі територіяльно князі старалися скорше спровадити його: так було в Смоленську в Давида і навіть в Суздалі у великого князя Всеволода Велике Гніздо. Лише у свого зятя Ігоря Святославовича в Путивлі знайшов він захист; Ігор зустрів Володимира дуже ласкаво і він прожив тут біля двох років, аж доки Ігор не помирив його з батьком [1]).

Сучасників Ярослава повинно було дуже вражати те, що він сам не ходив в походи, а посилав своїх бояр. Цю рису його відзначив і літописець в характеристиці галицького князя під 1187 р. (рік його смерти): „Бѣ же князь мудръ и рѣченъ языкомъ, и богобоинъ, и честенъ в земляхъ, и славенъ полкы: гдѣ бо бяшеть ему обида, самъ не ходяшеть полкы своими, (но посылашеть я съ вое)водами..." [2]).

Всі зазначені риси Ярослава галицького: і його роля за кордоном, і його грізний авторитет серед руських князів, і взагалі його далекосяжна могутність,—яскраво відбилися в „Слові о полку Ігоревім": „Галичкы Осмомыслѣ Ярославле! високо сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ... Подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плъки, заступивъ королеви путь, затвори въ Дунаю ворота, меча времены чрезъ облаки, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ; оттворяеши Кіеву врата; стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями [3]). Стрѣляй Господине Кончака, поганого Кощея за землю Рускую, за раны Игоревы буего Святславлича" (I вид. с., 30).

Отже Ярослав Галицький, сидячи на престолі, що високо вгору піднісся, може просто, не сходячи з нього, вразити половецького хижака.

Славний і грізний своєю силою в усіх країнах, Ярослав Галицький був не такий щасливий в політиці внутрішній. Зазначають [4]), що опозиція бояр за Ярослава була особливо сильна. Вона вміло використовувала нелад в родині Ярослава, змусила його один час помиритися з княгинею Ольгою, сприяла лютій розправі з нещасливою Анастасією, яку було спалено. Але Ярослав і далі боровся за свої плани: до кінця свого віку він залишився одиноким володарем усієї Галичини і всупереч традиції старшинства відказав свій престол не Володимирові, а Олегові, синові Анастасії. Правда, по його смерті із-за питання, хто повинен дістати престол, почалася страшна смута, але завзятість спадкодавця, яскраво висловлена літописцем, свідчить про самовладність видатного князя. Вже смертельно хорий, він каже боярам: „Се азъ одиною худою своею головою ходя, удержалъ всю

---

[1]) „Лѣтопись по Ипатьевскому списку", вид. Археограф. Комісії. СПБ. 1871, під 1183 р. (с. 428).

[2]) Ibid, під 1187 р. (с. 441 та 442).

[3]) На думку Дубенського (с. 159, прим. 114) та Огоновського (с. 97), тут, мабуть, натяк на участь Галичан разом із Уграми в поході Фридриха-Барбароси в Палестину проти султана Саладина.

[4]) С. М. Соловьевъ, „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ", т. II, М., 1869 г., вид. 4-те, с. 277. М. Грушевський, „Історія України-Руси", т. II, у Львові, 1905 р., с. 442 і дальші.

Галичкую землю; а се приказываю мѣсто свое Олгови, синови своему меншему, а Володимѣру даю Перемышль“ [1]).

Що до відносин Ярослава до Анастасії, то вони не могли дати приводу до гостро негативного оцінювання його. Новітній історик України говорить з цього приводу: „Судячи по літописним похвалам моральности Ярослава, ми не можемо пояснити його відносин до Настасії, як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почуттям. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне пожиття Ярослава дражнило моральні почуття суспільности—такого риґоризму у неї не можна абсолютно підозрівати в тодішніх часах. Очевидно, бояр підняв против неї вплив, який здобули через Настасію Чарговичі...“ [2]).

Коли до зазначених раніш рис Ярослава ми додамо тепер його боротьбу з боярською опозицією, то образ його стане ще яснішим і виразнішим. Це був прозорливий і вмілий політик з широкими завданнями, могутній володар, захоплений духом цезаризму. Такий справді був Ярослав, і таким уявлявся він і очам сучасників. Епітет „осмомисл“, мабуть, і виник на ґрунті уявлень про цезаризм Ярослава, які могли приводити до порівняння його із західньо-европейськими володарями і з ідейним родоначальником їх, першим римським імператором Августом-Октавіяном. Ім'я-ж Августа-Октавіяна було відоме у нас в старовину в своєріднім перекладі: Август Осмородний: як-раз таку форму зустрічаємо ми вже з Ізборнику Святослава 1073 р. [3]). На неї звернув увагу ще Буслаєв [4]). Звідси й могло з'явитися загадкове число вісім [5]). Коли поет взагалі мав нахил до творчої гри словами, назвавши, наприкл., Олега Святославича—Олегом Гориславичем, то чому-б не повернути йому Осмородного в Осмомисла. Зовнішній звязок з іменем імператора Августа лише підкреслює самостійне глибоке значіння епітета осмомисл: так добре він характеризує видатного володаря, багатого думками, з широкими властолюбивими замислами.

---

[1]) „Лѣтопись по Инат. списку“ під 1187 р. (с. 442).

[2]) М. Грушевський. Історія України-Руси, т. II, у Львові, 1905, с. 443.

[3]) „Авъгоустъ, иже и Осмородьнъій“—Ізборник 1073 р., арк. 264—Матеріалы для Словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Труды И. И. Срезневскаго. Т. II. СПБ. 1902 р.

[4]) Ф. Буслаевъ. Историческая Христоматія церковно-славянскаго и древнерусскаго языковъ. М. 1861 р., с. 609.

[5]) П. П. Вяземський гадав (Замѣч. на слово о полку Игоревѣ, с. 291), що цей епітет „осмомисл“ походить із ново-пітагорейської філософії чисел, і тлумачив його, як відбиття пітагорейської думки, де число вісім було символом справедливости, але це не досить переконує. Правда, пізніш це тлумачення розвинув далі В. Щурат; його міркування про відбиття елементів грецької філософії в „Слові“ він висловив у брошурі „Українські джерела до історії філософії“, Львів, 1908. Не заперечуючи теоретичну можливість шукати попередніх відблисків грецької філософської думки в „Слові“ не можу проте погодитися із запропонованими В. Щуратом поясненнями епітетів осмомисла й Траяна в звязку з пітагорейською символікою чисел. Зокрема що до „осмомисла“: 1) цілком неясний звязок цього тлумачення з контекстом і тодішньою історичною дійсністю; 2) на користь розуміння „осмомисл“, яко справедливости, нема ніяких свідчень в старовинній руській літературі.

КОСТЬ КОПЕРЖИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК XVI СТОЛІТТЯ ВАСИЛЬ СУРАЗЬКИЙ. [1])

Український письменник Василь Суразький виступив на літературному полі в 80-х і 90-х роках XVI століття. Літературно-просвітня діяльність його проходила під охоронництвом кн. Василя-Костянтина Острозького в його резиденції, що придбала собі значіння одного з найвизначніших культурних осередків України. Виступ Василя Суразького на арені полемічної боротьби відзначився виданням у Острозі двох значних праць його—книги „О единой истинной православной вѣрѣ" 1588 р. [2]) і „Псалтири съ Возслѣдованіемъ" 1598 р. [3]) Остання книжка крім звичайного для видань „Псалтири съ Возслѣдованіемъ" матеріялу містить у собі вступні статті нашого автора. Він-же написав і останню статтю „Псалтири съ Возслѣдованіемъ".

Уривкові відомості, збережені про автора нечисленними джерелами, не дають нам змоги цілком з'ясувати обсяг діяльности острозького богослова. Заголовок „О единой вѣрѣ" часто можна зустріти серед пам'яток письменства колишньої Польсько-Литовської держави [4]). Але сам письменник у своїх працях подає дуже мало відомостей про себе, а ім'я не підписує повно. Через те в невеликій науковій літературі про Василя Суразького подекуди можна зустріти страшенну плутанину.

Окремої студії письменникові нашому досі присвячено не було, але в ріжних, навіть дуже статочних, дослідах з письменства та історії епохи XVI—XVII вв., поруч із певними відомостями про нашого богослова, можна зустріти чимало хибних думок.

Все зазначене виправдує наш намір присвятити літературній і просвітній діяльності Василя Суразького окрему статтю.—Автори загальних начерків з історії старого письменства здебільшого навіть і не згадують про літературну діяльність Василя Суразького у старовинному письменстві України. Нижче подані відомості мають довести, що провина в цьому паде не на вплывового у свій час автора „Книжиці" й „Псалтири съ Возслѣдованіемъ".

Наукова література про Василя Суразького. Першим ученим, що звернув увагу на нашого письменника, був Філарет. В своїм „Обзорѣ" Філарет називає автора книжки „О единой вѣрѣ" і редактора „Псалтири съ Возслѣдова-

[1]) З семінарія руської філології акад. В. М. Перетца. Доповідь зроблено р. 1917.

[2]) Надр. в VII т. Рус. Истор. Библ. Вид. Арх. Ком. під ред. П. Гільдебрандта, 1882 г., Петерб., стор. 633—938.

[3]) „Псалтирь съ Возсл." досі не передрукована з стародруков. видання. Екземпляр „Псалтири съ Возсл." можна знайти в Р. Публ. Бібл. в Петербурзі, в Б. Акад. Наук і ин. книгозбірнях.

[4]) Див. про це IV т. Р. Ист. Б. С.-Петерб., 1878 г., стор. 22—24.

ніемъ" 1598 р. — „Острожскимъ клирикомъ, свящ. Василіемъ". Року 1603 Василь, на думку пр. Філарета, дістав гідність протоієрея.—Як бачимо, пр. Філарет не розрізняє ще двох письменників — Василя Суразького й Клірика Острозького. Ось чому серед праць Василя оказуються: „Отпись на листѣ Ипатія Потія" й инші праці, що належать Клірикові Острозькому [1]).

Ту-ж помилку роблять і инші дослідники, що користуються „Обзоромъ" [2]).

А. Лілов перший помітив, що 34 і 35 глави „Кириловой книги" взято московськими видавцями з твору „О единой вѣрѣ" 1588 р. Статті ці в Василя Суразького мають такі заголовки: „О опрѣснѣкахъ и баранку, яже вмѣсто тѣню Іюдеамъ на врѣмя..." і „О премѣненію дней и празниковъ". (Див. „О такъ наз. Кирил. кн.", Каз., 1858).

П. Скабалановичъ в питання про особу автора кн. „О единой вѣрѣ" не вносить нічого нового, покликаючись на Філарета [3]).

Дослідувач декілька разів згадує острозький збірник 1588 р. і цитує його. З спостережень його (не досить, правда, обґрунтованих текстуально) важливою являється вказівка на схожість деяких місць „Апокризиса" з зб. острозьким [4]). Багато подібного мається в обох книжках з питання про зверхність папи римського. „Одначе,—зауважує Скабалановичъ,—виклад цих схожих думок і доказів в трактаті (Василя) до такої міри недосконалий, порівнюючи з „Апокризисом", що залежність останнього від першого з'являється річчю неймовірною. Наколи можна прирівнювати їх один д'одного, то виключно для визначення місця, яке займає „Апокризис" в ряді однородних з ним змістом православних зах.-руських творів. З цього погляду трактат про римську зверхність так стосується до Апокризиса, як несмілива спроба дитячого розуму, що сліпо тримається авторитетів і почуває, але не узнає яскраво, свій предмет і обмежується на натяках— до утвору розуму сміливого, дозрілого і самостійного, що в систематичнім порядку, з логічною послідовністю і можливою повнотою вичерпує свій предмет" [5]).

Каратаев [6]) дав докладний опис праць Василя Суразького й таким чином поклав міцну підвалину для вивчення письменника.

Пр. Макарій висловлює в „Исторіи Русск. церкви" думку, що „Клірик Острозький Василій" писав проти твору Петра Скарги „O jedności kościoła Bożego" й проти невеличкої книжки Василя Амаського „Объ исх. Духа Св." [7]).

Завітневичъ [8]) досить докладно розбирає зміст „книжиці" „Клірика Острозького". На думку Завітневича, помилково-б було припускати, що твір Василя являє собою відповідь П. Скарзі. Завдання його далеко ширші від того, що звичайно йому накидають. Коли, каже Завітневич, автор „книжиці" торкається питання про зверхність папи, то не тому, що одинадцять років тому Петро Скарга написав кн. „O jedności kośc. B.", а тому, що питання це було за тих часів одним з найпопулярніших у полемічнім письменстві.

А. Сѣлецкій в книжці: „Острожская типографія и ея изданія" [9]) припускає, що „пресвітер Василій був настоятелем одної з острозьких церков". За доказ цьому здогадові Сѣлецкій приймає ім'я „Клірика" чи то „пресвитера острожскаго", яким звичайно називає себе Василь. Діяльність цього письменника, на думку дослідника, треба віднести до часу від р. 1586 до 1598; він був керівником друкарської справи й взяв на себе завідування друком книжок у Острозі з того часу, як звідти відійшов Іван Федорів. Цікавий здогад Сѣлецкого про те, що Василь з'являється автором „предисловія" до деяких острозьких видань і між иншим написав „предисловіе" до „Маргариту" з 1586 р. Цей здогад, певна річ, потрібує ще детальної перевірки. Час смерти Василя, на думку дослідника, „можна визначити приблизно, приймаючи на увагу рік видання останньої книжки, що має підпис автора. Книжка ця—„Псалтирь съ Возслѣдованіемъ" 1598 р. За приблизний час смерти Василя Суразького Сѣлецкій вважає рік 1598-ий.

---

[1]) Филаретъ, „Обзоръ духовной литературы" С. П. Б. Изд. 1-е, 1857, стор. 164—165.

[2]) Див. Иконниковъ, „Оч. Русск. исторіографіи". Василя С. Іконніков вважає за автора „Исторіи о разбойничемъ Флорент. соборѣ".

[3]) Объ Апокризисѣ Христофора Филарета. Изслѣдованіе Николая Скабалановича. СПБ. 1873, стор. 24, 38.

[4]) Ib. стор. 11, 38. 39 і ин.

[5]) Ib. стор. 39.

[6]) Описаніе сл. рус. книгъ, написанныхъ кирил. буквами 1878 г.

[7]) Ист. Русской Церкви т. IX С.П.Б. 1878 г., стор. 425.

[8]) В. Завітневич: „Паллинодія Захарія Копыстенскаго", Варшава, 1887 г., стор. 90—103.

[9]) Відб. з „Вол. Еп. Вѣд.", 1884, стор. 99—100.

Проф. Сумцов [1]) перший правильно називає автора книги „О единой вѣрѣ". Він знайшов згадку про „книжицю" в творі Касіяна Саковича „Okulary kalendarzowi staremu" 1644 р. Касіян Сакович критикує „книжицю" острозького богослова й називає автора її Василем Суразьким.

І. Франко в своїй розвідці [2]) про Івана Вишенського розглядає питання про вплив Василя Суразького на Івана Вишенського. Франко прийшов до цілком поправної думки, що Іван Вишенський писав своє „Извѣщеніе краткое о латинскихъ прелестѣхъ" під впливом і незабаром після виходу в світ „книжиці" Василя Суразького. І він старанно рекомендує своїм читачам, як корисне читання. В той час коли В. Суразький тези свої намагається довести цитатами з св. письма, І. Вишенський, на думку Франка, головно звертає увагу на моральні аргументи. Він торкається тих самих питань, що й Василь Суразький, за винятком питання про суботній піст. Далі Франко рівняє статтю І. Вишенського: „О претворенной вѣрѣ отъ папъ латинскихъ" до статті Василя Суразького „О исхожденію Духа Св." й приходить до висновку, що І. Вишенський користувався твором В. Суразького при писанні своєї статті. Обидва письменники в своїх доводах спираються на писаннях Діонісія Ареопагіта, а „ересь" про духа св. І. Вишенський, наслідуючи Василеві Суразькому, називає „источникомъ и фундаментомъ всѣхъ ересей". Для статті „О церкви старѣйшей и начальнѣйшей" І. Вишенський, на думку Франка, взяв дві-три цитати; обидва письменники однаково користувалися аргументом: віра християнська вийшла не з Риму, а з Єрусалиму. І. Вишенський використав твір В. Суразького також для статті: „О начальствѣ власти старѣйшинства папъ Римскихъ". Для статті „О чистцу латинскомъ, вымышленномъ мистромъ діаволомъ и его учениками папа-Римскими" Іван Вишенський бере аргументи В. С., але користується ще й новими, порівнюючи до свого попередника, аргументами. Франко виявляє, що запозичено Ів. Вишенським і що ним додано самостійно. Спостереження Івана Франка варті найпильнішої уваги й потрібують тільки детальнішого обґрунтування та заглиблення.

Проф. С. Голубев у своїй статті про „Лиѳосъ" робить огляд творів Касіяна Саковича і між иншим завважає, що ім'я Василя Суразького подибується в творі К. Саковича: „Επανόρθωσις albo Perspectiwa y obiasnienie błędów" [3]).

Д-р К. Студинський в ріжних місцях своєї праці про „Пересторогу" ще не уникнув помилки й змішує Василя Суразького з Клірико̨м Острозьким. Крім „книжиці" 1588 р. дослідник в числі праць його рахує ще й— „Історію о листрикійскомъ.....соборѣ". Одначе з'являються надзвичайно цінними деякі уваги дослідника. Він ставить поряд думки В. С—го, Філарета („Апокризис") і автора „Пересторога". В такий спосіб удається йому виявити подібність аргументації що до деяких місць св. письма в згаданих православних авторів [4]).

Далі знаходимо в Студинського здогад про те, що Стефан Зизаній для свого „Kazania" скористувався „книжицею" Василя Суразького. Рівноставлення „Kazania" до „книжиці" дає змогу прийти до висновку, що Стефан Зизаній свої думки про опрісноки й про пох. д. св. ґрунтує — на трактаті В. Суразького.

В наступнім викладі нам доведеться де в чому обмежити, а де в чому, навпаки, поширити твердження К. Студинського що до взаємовідносин між обома творами.

К. Харлампович [5]) полемізує з поширеним в науковій літературі поглядом Філарета, ніби-то клірик Острозький та Василь—одна особа. На думку К. Харлампновича, нема рації називати Василя „пресвитером", бо ані в „книжиці", ані в „Псалтири съ Возсл." він так себе не називає. Не будемо викладати міркування Харлампновича. Йому очевидячки не була відома стаття проф. Сумцова, після появи якої стало вже цілком зайвою роботою доводити, що Василь і Клірик Острозький—два письменники одної епохи.

---

[1]) Тр. Кіевск. Дух. Ак 1888, т. V, стор. 21.

[2]) І. Франко. „Іван Вишенський і його твори". 1895 р. Львів, стор. 140.

[3]) „Арх. Ю.-Зап. Россіи". Издан. Ком. для разбора древнихъ актовъ. Ч. I, т. IX. Кіевъ, 1893, стор. 37.

[4]) Д-р К. Студинський: „Пересторога" Львів 1895, стор. 152—158. Про вплив В. С—го на „Kazania" Ст. Зизанія див. ще у вступній статті до т. 1-го „Памяток Полемічного письменства, к. XVI—поч. XVIII в." (Памятки української мови і літератури, вид. Арх. ком. Н. Т. ім. Шевченка, т. V, стор. IX).

[5]) К. Харлампович. „З.-р. православныя школы XVI и нач. XVII в.". Казань 1898. Про Василя Острозького стор. 215, 270—271.

Цікава вказівка Харламповича про вплив „книжиці" на твір: „Вопросы и отвѣты православному съ папѢжникомъ". Одмітимо ще припущення Харламповича про те, що Василь брав участь в диспутах з єзуїтами. Про один із таких диспутів згадує ks. Zaleski в кн „Czy jezuici zgubili Polskę?" [1].

С. Вілінський виявляє джерело статті „книжиці" „Объ образѣхъ, рекше иконахъ", вказуючи аналогії з посланнями Артемія [2].

Акад. Михайло Грушевський [3] в своїй „Історії України-Руси" згадує про „Василя Острозького". Він одмічає сухість і компілятивність матеріялу „книжиці", згадує також і „Псалт. съ Возслѣдован.".

Багато уваги присвячує „книжиці" Василія Клірика Острозького проф. И. А. Шляпкин в своїй „Истории Русской Литер." (Ю.-З. Русь XVI—XVIII в. Ч. II, СПБ, 1911 р.). Він знаходить, що її написано не спеціяльно проти унії, а взагалі проти „различныхъ вѣтровъ", які вагають православ'я. Дальший уступ в праці проф. Шляпкина являється наочним прикладом тої плутанини, яка до недавнього часу існувала в поглядах вчених що до твору В. Суразького. „Вся книга.—каже проф. І. Шляпкин.—написана так, що доводиться припустити, що автор її людина з вищою освітою. З відомих історичних діячів того часу її можна-б приписувати Мелетієві Смотрицькому, але він в той час був надто молодий. Отже найпевніше, що автором „книжиці" був Гараєим Смотрицький, батько „Мелетія" (стор. 107).

Далі проф. Шляпкин наводить заголовки шости відділів праці Суразького. Що до трактату „про походж. д. св." вчений каже, що за основу його покладений твір М. Грека, який наводиться почасти дослівно, почасти в переробці (стор. 107—109).

Жукович [4] подає, що ім'я Василя Суразького кілька разів згадується в творі Йосафата Кунцевича „О фальшованю писмъ словенскихъ одъ оборонцевъ и учителей..." Йосафат Кунцевич відкриває суперечності в думках православних письменників і полемізує з ними. Жукович приймає погляд Павла Доброхотова (перший знайшов писання Й. К.), котрий думав, що Й. К—ч мав на увазі „книжицю" Василя Суразького.

Уваги Жуковича для нас являються дуже цінними. В наступнім викладі ми постараємося лише виразніше з'ясувати відношення Й. Кунцевича до Василя Суразького.

Józef Tretiak [5] вважає, що „книжиця" написана головно проти твору Петра Скарги, хоча деякі відділи направлені й проти инших полемічних письменників того часу. Józef Tretiak надто перебільшує розмір впливу кн. Андрія Курбського на Василя Суразького й цей вплив бачить навіть у тоні й у мові „книжиці". Дослідник надає великої ваги тому, що Василь не присвячує свій твір князеві Острозькому, хоча в однім місці автор згадує про нього з великою повагою.

Не слід перебільшувати вплив кн. Андрія Курбського на Василя Суразького. Проте можна думати, що для другого відділу кн. „О единой вѣрѣ" автор її, під впливом кн. А. Курбського, використовував листи Максима Грека [6].

Для вивчення творів В. С. цікава ще стаття М. Возняка „Український протипапський памфлет XVI в." [7]. З неї можна вичерпати досить багато матеріялу для визначення джерел „книжиці", що правда про твори В. С. у ній власне не говориться нічого [8].

Підсумовуючи все зроблене досі для вивчення літературної спадщини й діяльности Василя Суразького, — можемо констатувати: визначено ім'я письменника. Що до життя В. С—го існують лише

---

[1]) Там-же, стор. 121.

[2]) С. Г. Вилинський. Посланіе старца Артемія (XVI в.), Одесса, 1906 г., с. 355—6.

[3]) М. Грушевський, „Історія України-Руси", VI, 1907, с. 493.

[4]) Жукович, „О неизданныхъ сочиненіяхъ Іосафата Кунцевича" в „Изв. Отд. Рус. яз. и словесности", 1910 г. СПБ., стор. 205—206.

[5]) Józef Tretiak Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej. Kraków. 1912, стор 105—116.

[6]) Józef Tretiak не називає автора „книжиці" Василем Суразьким.

[7]) Привіт Іванові Франкові в сорокліттє його письменницької праці 1874—1914. Л.-Н. збірник. Львів. 1916, стор. 265.

[8]) Зміст книжиці див. ще: А. Никольський—Тр. Кіевск. Дух. Акад., 1862, II, стор. 141—148. И. И. Малишевський, „Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность". Спб. 1897, стор. 151—159; Tadeusz Grabowski. Piotr Skarga. Kraków. 1913. Думки Лілова повторив пізніше Каптерев у ст. „Патр. Никонъ какъ церк. реформаторъ", див. „Правосл. Обзор." за 1887 р.

більш-менш певні припущення. Що до обсягу літературної діяльности дослідникам вдалося прийти до висновку, що йому безумовно належать: книга „О единой вѣрѣ“ 1588 р. й статті „Псалтири съ Возсл.“ 1598 р. („Правило истиннаго живота христіанскаго“ і коротеньке закінчення). За одну з праць припускально можемо вважати невеличку вступну статтю до „Маргариту“ 1596 р., редактором якого був мабуть автор „книжиці“. Все це – острозькі видання.

Питання про джерела праць В. С—го цілком не вистудіюване. Маємо вказівки щойно на послання старця Артемія, на вплив Андрія Курбського, але докладного обґрунтування того, що дійсно ці письменники вплинули на праці В. С—го, ще немає. Крім того попередніми дослідниками вказані були ще й ті джерела В. С—го, які згадуються самим автором (як напр. Максим Грек).

Даючи оцінку діяльности Василя, дослідники торкалися головно книги „О единой вѣрѣ“. Більшості невідомі були інші праці того самого автора, а вся письменницька й просвітня робота його взагалі багатьох не цікавила.

Обсяг впливу книги В. С. „О единой вѣрѣ“ надзвичано великий. Захарій Копистенський вважає навіть необхідним поставити „книжицю“ в реєстрі джерел своєї „Палинодії“. Ми одмітили вже припущення ріжних дослідників про те, що „книжицею“ користувалися такі письменники, як Стефан Зизаній, Іван Вишенський, Хр. Філарет, автор „Вопросовъ и отвѣтовъ православному съ папѣжникомъ“, автор „Перестороги“, московська „Кириллова книга“. Проти Книги „О единой вѣрѣ“ виступали, як ми бачили, Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович. Отже варт переглянути питання про вплив „Книжиці“ й точніше визначити, в якій мірі користувалися нею ріжні письменники.

Цілком не вистудіюване питання про вплив на письменство епохи „Псалтири съ Возслѣдованіемъ“ 1598 р., себ-то статтів В. С., що вміщені в ній. Одначе статті „Пс. съ Возсл.“, як це можна думати, напевне не мали великого впливу й не були відомі широким колам тодішнього суспільства. Навіть Касіян Сакович, який докладно розбирає „Книжицю“, ані слова не каже про решту творів острозького богослова. Статті „Псалт. съ Возсл.“ були вміщені в книжку з спеціяльно духовним, церковним призначенням, напевне тому мало звертали вони на себе уваги.

Видима річ, що певніше з'ясування впливу писань Василя Суразького буде можливим щойно після найпильнішого вивчення пам'яток письменства тої епохи.

Вирішення всіх перечислених питань наблизило-б дослідника до більш загального завдання—з'ясувати прийоми викладу письменника й форму його літературних творів, рівняючи до попередньої й наступної літератури.

Уваги до біографії Василя Суразького. Було-б дуже цікаво, приступаючи до вивчення творів, попереду зупинитися на біографії його. Одначе ті джерела, що містять згадки про В. С., зовсім не дають нам відомостей про життя нашого письменника. Доводиться вдовольнятися тим матеріялом, що дають його писання й покликання на Василя наступних письменників. Час життя його точно визначити не можна. Що до цього не можемо додати нічого над те, що вже сказано було Сєлецьким.—Сам автор дуже невиразно підписується в своїх творах. Наприкінці книги „О единой вѣрѣ“ ми находимо ось такий підпис: „многогрѣшный и хуждшій въ христі-

анѣхъ, убогый Василей“ [1]). Такий самий підпис бачимо й у „Псалт. съ Возсл.“ (1598 р.)—„Снисканіемъ же отъ святыхъ божественныхъ писаній и трудомъ многрѣшнаго, хуждшаго въ христіанѣхъ, убогаго Василіа“ [2]).

Спільність змісту статтів „Пс. съ Возсл.“ й кн. „О единой вѣрѣ“, а також однакова маніра підписуватися, дозволяє вважати дві вказані пам'ятки за праці одного автора, бо серед острозьких видань [3]) ми не стрічаємо більше тотожніх або схожих із наведеними підписів. Одначе діяльність нашого письменника не можна обмежити виданням двох книжок. Можливо, що вивчення всіх острозьких видань, що вийшли в світ за тих часів, виявить і инші сліди праці В. С. Ось, наприклад, як ми бачили, одному з дослідників удалось поки-що припускально встановити, що Василь Суразький діяльну участь брав у виданню „Маргариту“ 1596 року. З другого боку, невизначеність підпису дала привід до змішування Василя Суразького з відомим письменником Клірком Острозьким. Але сам від себе підпис нічого оригінального не уявляє. Так само підписувалися й инші письменники того часу. Вкажемо, наприклад, посланіе пресвитера Никольського Василя „Объ исхожденіи Св. Духа“, що видане Ф. І. Покровським. Воно починається так: „Многогрѣшнаго и хуждьшаго въ христіанѣхъ Василия презвитера Никольскаго“ [4]).

Письменники, що посилаються на перший літературний твір Василя, називають автора його Суразьким. Напевне нашого письменника має на увазі відомий знавець і дослідник тої епохи Суша. В однім місці своєї праці він каже так: „Denique ut mittam Basilium Suraski, Zachariam Antigraphes autorem, Ruthenos, Zachariam Gerganum Luteranograecum, quos cum pari depressisset“ (Мелетій Смотрицький [5]).

В инших місцях свого твору Суша згадує Клірика Острозького й таким чином розрізняє двох цих письменників.

Иосафат Кунцевич називає автора „книжиці“ Василем Суразьким. Для прикладу можемо навести одну з багатьох згадок И. Кунцевича про Василя Суразького: „Суражскій Василий в книжце своей в листе 41 и 49 поведаетъ, ижъ Духъ святый отъ единаго отца исходит: Тожъ мовитъ и Зизанія...“ [6])

Далі—зустрічаємо покликання на кн. „О единой вѣрѣ“ в творах Касіяна Саковича. Наведім для прикладу цитату з його твору: „Okulary kalendarzowi...“: Критикуючи думки В. С—го про новий календар, висловлені їм у відділі „книжиці „О премѣненію дней и праздниковъ“, Касіян Сакович висміює автора й звертаючись до руського (українського) народу, каже: „вір своїому великому оборонцеві („obroncy wielkiemu“), що не прийняв унії, Василеві Суразькому, який у книжці своїй, надрукованій по-руському (українському) в Острозі року 1588-го, пише проти нового календаря й проти инших артикулів римської віри...“ [7]). Ясно, що тут іде про кн. „О единой

[1]) Див. „Рус. Ист. Библ.“, VII, стор. 938.
[2]) Див. стародрук. примірн. „Пс. съ Возслѣдов.“.
[3]) Ми мали можливість переглянути їх у Рос. Публ. Бібл. в Ленінграді.
[4]) Див. Ѳ. И. Покровскій. „Посланіе пресв. Никольскаго Василія изъ Дальней Руси объ исх. Духа Св.“, С.-П., 1909 (Воскр. рукопис).
[5]) Susza. Paulus et Saulus, стор. 87. В згаданім вище творі „О фальшуваню писмъ словенскихъ“.
[6]) Цитую за копією творів Кунцевича, зробленою С. Д. Балухатим у Б. Рос. Ак. Н.
[7]) Стородрук, примірник Рос. Публ. Бібл. у Петрограді Переклад. на укр. мову мій.

вѣрѣ". Касіян Сакович докладно розбирає її—подекуди посилається на певні сторінки книжиці". Василя Суразького він називає „великим оборонцем старого календаря". Напевне за такого вважали автора „Книжиці" православні Українці й усе освічене громадянство тих часів.

Календарній реформі й питанню про святкування великодня Василь Суразький присвят в великі статті у „Книжиці" й у „Псалт. съ Возсл.". Очевидячки був з нього фаховець у календарнім питанні, поміж своїми сучасниками він уславився, як можна думати, головним чином, як великий оборонець старого календаря. Це припущення підтверджується й тим, що автори, що писали після В. С—го, особливо пильну увагу звертали на місця твору його, що торкаються календаря. Крім даних, які можна витягти з писань Касіяна Саковича, в цім упевняє нас, наприклад, використання статті „О премѣненію дней и празниковъ" Стефаном Зизанієм. Й. Кунцевич також не минає міркувань В. С—го що до часу святкування великодня.

В наступнім викладі нам доведеться докладніше вистудіювати питання про те, як відносилися до В. С—го тогочасні письменники, що запозичали з його писань, й чому надавали вони найбільшої ваги. Можна вважати за безсумнівний факт те, що за часів унії В. С—ий користувався авторитетом і зажив великої слави на літературнім полю. Слава ця більшала ще й завдяки суперечкам, що їх доводилося вести йому з чужовірцями (про це див. нижче).

Наприкінці четвертого пункту твору „Okulary kalendarzowi staremu" К. Сакович каже про відношення В. С—го й инших письменників до острозького князя.—„Проти святої віри писали багато (письменників): Oni Philaletowie, Klerikowie, Surascy, za co y miasta trzymali". Як бачимо, Касіян Сакович ставить Василя С—го нарівні з найвидатнішими представниками православної літератури. З слів Касіяна Саковича можна прийти до висновку, що В. С. користувався матеріяльною підтримкою князя за свої праці й обіймав якесь „miasto". Супротивник автора „книжиці" хотів мабуть натякнути, що завзятість і щирість Василя С. в значній мірі залежала від корисливих мотивів.

Ми бачили, „книжицею" користувалося чимало православних письменників, але з них щойно Іван Вишенський назвав автора її на ім'я. Але коли Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович називають нашого письменника Суразьким, Іван Вишенський зове його просто Василем. Він, очевидячки, про автора „книжиці" не знає нічого більше від того, що знайшов у самім творі його.

„Хотѣхомъ о таинственной вечерѣ,—каже І. Вишенський у творі „О заблужденіяхъ Римской вѣры",—календари и прочіихъ премѣненіяхъ ихъ Латинскихъ (отъ истины на ложь и прелесть) обличительно писати, но занеже видѣхомъ, яко о всемъ томъ доволно Василій отъ божественнаго писанія написа, сего ради оставихомъ о семъ писати. Сіе Василіево писаніе испытахомъ извѣстно и увидѣхомъ, яко не отъ своее фантазіи новоизобрѣтеннаго помисла, но отъ божественнаго писанія писа, яже писа"... На Вишенського очевидячки особливо сильне враження справила стаття „книжиці" про календар і про час святкування великодня. Як бачимо, він навіть уважає за цілком зайву роботу писати з питання, про яке „Василій довольно... написа".

Цікаво було-б з'ясувати, ким був Василь Суразький по своїому громадському становищу. Вирішення цього питання могло-б здатися при студіюванні творів його. В „Антиррезису", що написаний

проти Христофора Філарета, находимо згадку про Василя Суразького. „Панъ староста і намѣстникъ“ Василь Суразький разомъ з Іваном Вишенським відправлений був князем Острозьким із листом до Іпатія Потія. Невідомо, чи мав цей Василь Суразький, слуга кн. Острозького, яке-небудь відношення до автора „книжиці“. Одначе треба думати, що це—зовсім инша особа. Навряд чи міг кн. Острозький передавати через такого переконаного оборонця православ'я, яким був автор „книжиці“, доручення що до з'єднання церков.

Словом „Суразький“ сучасники відзначали напевне не прізвище Василя, а місце діяльности, перебування або походження його—м. Сураж на Волині (недалеко від Острогу). Кн. Острозький це містечко дав, разом із иншими селами, в фундуш манастиреві св. Трійці, що збудований був року 1582, і перевів у сей манастир школу й друкарню [1]). В Суражу, на очах сучасників проходила діяльність Василя. Ось чому називали вони його „Суразьким“.

Для нас було-б цікаво з'ясувати відношення до автора кн. „О единой вѣрѣ“ православного богослова, про якого згадує французький дослідник Guépin у своїй студії „Un apôtre de l'union des églises en XVII siècle saint Josaphat“ I 1897. Оповідаючи біографію Рутського, Guépin розказує, як з кальвініста став Рутський католиком. Ще в школі Рутський любив бувати на диспутах, що велися прилюдно в церкві св. Іоана в м. Вильні. З особливим захватом слідкував він за засобами дискутування, що вживалися єзуїтами. Рутський так полюбив єзуїтів, що викликав навіть обаву з боку свого начальства. Коли скінчив Рутський школу, то довелося йому якось відвідати завзяту католичку кн. Острозьку.

„Cette dame,—каже Guépin,—était catholique et aussi attachée à sa foi que son mari l'était au schisme. Elle avait voulu mettre aux prises dans une dispute réglée de jesuites et un centain Basile, théologien fameux parmi les schismatiques et comblé des faveurs du prince. Jean Rutski assista à cette conférence. Il fut charmé par la méthode d'argumentation de jesuites et frappé par la solidité de leur raisonnement“ [2]).

Цікаво було-б з'ясувати відношення описаного випадку до Василя Суразького. Чи не був той відомий „comblé des faveurs du prince“ богослов ніхто инший, як Василь Суразький.

Guépin, складаючи біографію Рутського, користувався з твору Рафаеля Корсака. Напевне Рафаель Корсак, оповідаючи про пригоду, що трапилася в житті Рутського, під іменем острозького теолога Василя мав на увазі автора „книжиці“. Не знаємо, чи маються в кн. Корсака точніші вказівки про Василя, але коли Корсак (а за ним Guépin) і не називає його „Суразьким“, то в цім нема нічого дивного. Так не називає себе й сам письменник. Іван Вишенський, що добре знав „книжицю“, теж іменує автора її, згідно з підписом, Василем. За те, що дійсно в особі учасника диспута маємо Василя Суразького, а не якого-небудь иншого православного діяча, можна представити ось такі доводи.

В наведеній у нас цитаті з книжки Guépin'a вказується, що В. С. зажив собі слави серед православних і користувався охоронництвом з боку острозького князя. Те-ж каже про нього й Касіян Сакович.—

---

[1]) Про це див. К. Харлампович, „З.-р. православныя школы XVI—XVII вв.“, стор. 257.

[2]) Див. згад. студію, стор. 36. К. Харлампович —„З.-р. православныя школы XVI—XVII вв.“, Казань 1898 г., стор. 271; Христ. Чт., т. II, 1909 г., ст. Жуковича „Жизнеописаніе митр. Рутскаго“. Див. в кн. „Cry izuici zgubili Polskę“ c. 121.

Суперечностей у джерелах нема. Крім того варт уваги, що учасник диспуту названий теологом. Вченість Василя, що написав енциклопедію з найважніших питань релігійної полеміки, могла здаватися величезною. З діячів Острогу взагалі до нас збереглися відомості тільки про найвидатніших людей—а саме тих, які закріпили пам'ять про себе виступом на літературнім полю. Імена мало відомих представників православної просвіти, вчителів, грецьких виходців, що не писали нічого через незнайомство з українською мовою, зовсім забуті. Трудно припустити існування другого богослова, такого-ж відомого, як і автор „книжиці", який міг-би, живучи одночасно з ним, носити те-ж ім'я. Бідна, порівнюючи, на культурні сили Україна того часу мала мало людей досить підготованих до прилюдних виступів на диспутах. Пригода, про котру розказує Guépin, належить до з'явищ поєдинчих і рідких. Серед православного духівництва мало було навіть простих проповідників. Бажаючи дати науку своїй пастві, православний панотець обмежувався тільки читанням статті, що відповідала даному християнському святу; відшукати міг він її в „Маргарити" або в якім-небудь иншім збірнику казань. При такім становищі свого проповідництва православні на диспутах із досвідченими й ученими єзуїтами повинні були, особливо на перших порах, завше терпіти поразки. Кн. Андр. Мих. Курбський навіть радить—не входити в суперечки з єзуїтами „несовершеннымъ въ писаніяхъ". Єзуїти часто запрошували православних на диспути, але серед них звичайно не знаходилося згодних виступити, і відсутній опонент замінявся підставною особою споміж єзуїтів.

Всі зроблені в нас уваги скісно стверджують припущення про те, що учасником спору з боку православних в данім разі був ніхто инший, як Василь Суразький. Описаний диспут відбувався незадовго перед смертю батька Рутського (року 1590), коли майбутній митрополіт дістав змогу виїхати за кордон і там продовжувати свою освіту. Кн. „О вѣрѣ единой..." вийшла з друку року 1588.— Отже, коли вважати нашого письменника за учасника диспуту, то прийдемо до думки, що згаданий виступ його відноситься до часу після видання „книжиці". Охочих до диспутів серед православних єзуїтам знайти було важко, отже можливо, що вони запрошували Василя Суразького, як єдиного уславленого друкованою працею богослова. Для осягнення перемоги єзуїтам важно було знизити в очах православних перш за все видатних проводирів,—а Василь Суразький безумовно вважався за одного з найбільших богословів Руси-Вкраїни. До видання „книжиці" єзуїти напевне менше звертали на нього уваги. Можливо, що й сам В. С—ий не зважувався виступати на диспутах до написання кн. „О единой вѣрѣ". Спочатку діяльність його, як можна припускати, мала більш обмежені завдання. Коли він і змагався з чужовірцями, то найбільше в приватній розмові, при менш урочистих умовах. Головно-ж звертав він, напевне, увагу на зміцнення в вірі православних „да не отъ невѣденія нѣцыи прелестію вражіею у того волю уловлени будутъ" [1]). Свій твір В. С. пише ради „присныхъ в вѣрѣ православныхъ христіанъ" [2]).—На диспутах одначе він напевне не раз був присутнім. За тих часів прилюдні диспути були взагалі чимсь подібним до видовиська й притягали силу слухачів. Люди-ж, які працювали коло освіти, певна річ, мусіли були особ-

[1]) Див. кн. „О един. вѣрѣ", „Р. И. Б.", т. VII, стор. 603.
[2]) Ibid., стор. 603.

ливо цікавитися ними.—Твір Василя Суразького показує, що він був у курсі всіх питань, що хвилювали сучасників. Знайомість з ораторськими прийомами й літературними полемічними творами єзуїтів могла відбитися на писаннях самого Василя Суразького.

Чи панотцем, чи то манахом був автор „книжиці“ — невідомо. Джерела, що могли-б відповісти на це питання, нічого не кажуть про громадське становище Василя Суразького. Не виключається можливість і того, що він був людиною світською. Рівно-ж не маємо ми відомостей, чи був Василь Суразький дидаскалом у острозькій школі. Одначе якось чудно було-б думати, що популярний і відомий за тих часів теолог жадного відношення не мав до школи й усунутий був від педагогічної праці. У всякім разі після 1588 року В. С. безумовно був учителем у острозькій школі. Що-ж до часу перед роком 1588-им, то напевне й тоді учителював він у Острозі, був близький до шкільної справи й узагалі користувався певним авторитетом. Самий факт видання в Острозі „книжиці“ говорить за це. На надрукування своєї праці міг у той час числити лише в значній мірі відомий і поважний діяч. Ми знаємо, напр., що твір „єретика“ Мотовила залишився тільки в рукопису. Напевне ще задовго до видання „книжиці“ Василь Суразький користувався повагою в тіснішім гуртку міського суспільства, яко „книжник“, або може здобув собі слави, як учитель. Міцно зберігаючи православні традиції, він, напевне, старанно відшукував православні рукописні твори, шукаючи в них відповіди на спірні релігійні питання. Мало-помалу в Василя Суразького міг зібратися матеріял, якого він готував до друку, розташовуючи по відділах, виправляючи його й т. и. Очитана людина в той час могла бути корисною для школи. Отже й Василя запросили викладати в Острозі, й скоро зайняв він видатне становище серед дидаскалів.

Справжнього шкільного виховання Василь Суразький, як видно, не дістав. За його молодого віку шкіл нового зразку ще не було.

Виступ Василя на літературнім полі відноситься до часу найвищого розцвіту острозької школи. До дев'ядесятих років XVI в., як відомо, викладало в цій школі найбільше число дидаскалів, але потім починається швидкий занепад. Вже року 1592-го кн. Острозький скаржиться на брак учителів [1]).

Відношення Василя Суразького до острозької друкарні можна з'ясувати досить виразно.—В той час, коли він жив, письменницька й друкарська справа стосувалися дуже близько. Автор мусів був приймати безпосередню участь в самім технічнім процесі друкування свого твору. За його доглядом, напевне, була видана „Книга Маргаритъ нарицаемая“. Не без участи його виходили, як видно, й инші острозькі видання. Припущення Сєлецького, що Василь Суразький завідував друкарською справою в Острозі, коли звідси відійшов Іван Федоров (з 1586 р.)—цілком правдоподібне.

Після р. 1598-го в острозькій школі й у друкарні ми не стрічаємо вже инших діячів. Це наводить нас на припущення, що „Пс. съ Возсл.“ останнє видання Василя Суразького. Мабуть скоро після закінчення цього великого діла письменник умер [2]). Наші припу-

[1]) К. Харламповичъ. Зап.-рус. правосл. шк. XVI и нач. XVII в. Казань, 1898, стор. 256.

[2]) Можливо, що діяльність Василя проходила властиво не в Острозі, а в м. Суражу, куди з р. 1582-го була переведена школа й друкарня. Звідси й найменування „Суразький“ (місце діяльности), див. вище, стор. 45.

скальні уваги про життя В. Суразького виразно виявляють соціяльну ролю його діяльности. Він жив інтересами міщанства та нижчого духівництва, які вели фактичну боротьбу з церковною унією. Боротьба В. С—го проти католицької партії являє собою відблиск загальної боротьби міст проти домінуючої сваволі королев'ят і цілого укладу економічно-соціяльного в тім часі. Середовище, що його речником з'являвся наш письменник, відома річ, скеровувало собі на користь князя Острозького, справжнього феодала, який, подібно до західніх, тримав коло себе аматорів муз, що його вихваляли й давали йому те, що не в силі було дати саме багатство.

Шляхи українського відродження XVI ст. нагадують собою аналогічну путь італійського відродження.

Книжиця „О единой вѣрѣ“. „Книжиця“ надрукована більшим шрифтом, ніж инші острозькі видання, напр., Біблія, „Псалт. съ Возсл.“ 1598 р. Шрифтом згаданих видань набрані тільки пояснення до пасхальних таблиць. Увесь збірник являє собою досить грубу книжку в 343 стор., невелику розміром (8 д. арк.). В такім форматі видавалися в тих часах псальми Давида, Псалтирі й инші богослужбові книжки. Нумерацію знаходимо не на всіх сторінках. На відворотній сторінці нумерації нема (так було у всіх тодішніх виданнях). Починається нумерація з четвертої сторінки видання. Окрему пагінацію мають статті: „О премѣненію дней и празниковъ“ и „О святихъ храмѣхъ“. Не нумеровані: оглав, закінчення „книжиці“ й сторінки, що містять таблиці й пояснення до них. Такий примірник Публ. Бібліотеки, що дійшов до нас у повнім вигляді. Йосафат Кунцевич очевидячки користувався примірником такого самого типу, як і той, що мається в Р. Публ. Бібл. Заголовок і початкові літери кожної статті надруковано кіновар'ю, деякі сторінки жирним письмом. Перевидана була кн. „О вѣрѣ единой“ під редагуванням П. Гільдебрандта в VII т. Р. П. Б. Дві сторінки її не знайшлися в тім примірнику Р. П. Б., яким користувалися видавці Одна [1]) видана „по древнему списку сочиненія свящ. Василія, принадлежащему Кіевской Духовной Академіи“, а друга—за примірником, що належить Московському Арх. Міністер. Закорд. Справ [2]).

Хоча для нашого завдання це перевидання можна вважати задовольняючим, одначе в нім все-таки вбачаємо й досить значні хиби.— В виданні Гільдебрандта пропущений, наприклад, оглав [3]); правда, був він надрукований в описі кн. „О единой вѣрѣ“, зробленім Каратаєвим, але все-таки його варт-би було видрукувати, а прийнамні варт-би було пояснити читачам, що такий оглав існує. Рівно-ж не виправдується пропуск „таблицы или ключа на обрѣтеніе Пасхи христіанское и жидовское“, що року 1583-го „принесена бысть“, як каже сам Василь Суразький, князеві Острозькому [4]). В виданню Гільдебрандта не знаходимо навіть примітки про те, що така таблиця існує. В примірнику, який нам довелося бачити в Р. Публ. Бібліот. в Ленінграді, ця таблиця есть; вона являє собою суцільний і вдвоє більший від сторінки стародр. примірника аркуш. Заповнений він з обох сторін і складений втрое.

---

[1]) Рус. Истор. Бібл., т. VII (Пам. Пол. Литер. кн. II), С.-П., 1882 г., стор. 608, прим. 6.
[2]) Див. там-же стор. 678.
[3]) Див. стародрук. прим. Р. Публ. Бібл. в Ленінграді I, 5 № 45.
[4]) Див. передмову до таблиць Р. И. Б. VII, стор. 914.

У виданню Р. И. Б. помічається ще непоправна розстанова лапок. Це утрудняє розуміння тексту. Напр. —„но ниже отъ благочестивыхъ нѣкый учитель предаде глаголя: „Павелъ Духа Сыну". Почто и вы не глаголете тожде?" [1]); наведене місце треба читати так: глаголя Павелъ: „Духа Сыну" [2]). Не зберігається точно й ортографія стародрукованого тексту. Для прикладу наведемо хоча ось таке місце: в ориг.: —А з нинѣшнее нищеты, испустошена его оутѣшаючи его, глаголеть Господь. Вид. Гільд.—А зъ нинѣшнее нищеты испустошена его утѣшаючи глаголеть Господь (619). Елементарне правило наукового видання вимагає, щоб видання рукопису або стародрук. тексту яко мога поправніше й точніше відбивало прототип, оригінал. З цього боку видання Гільдебрандта не витримує жадної наукової критики. Для дослідника мови його видання являється мало корисним і примусить його раз-у-раз звертатися до стародр. видання.

Перейдемо до змісту книжки „О единой вѣрѣ". Перший розділ має заголовок: „О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной Апостольской церкви, откуду начало приняла, и како повсюду распростреся" (601 [4]). Далі йде „Предисловіе", в якім пояснюється мета написання твору—а саме: охоронити православних од „ереси". Автор між иншим каже: „яко бо единый истиный въ Троицы поклонянмый Богъ есть, а не много боговъ....., также и едина истиная вѣра, а не много вѣръ" (602). Наприкінці „Предисловія" автор каже: „писаніа, еже о вѣрѣ и прочихъ, въ книжцѣ сей" (603) призначені не для „прельщенныхъ богоборцевъ и ругателей православіа, но ради присныхъ въ вѣрѣ православныхъ христіанъ" (стор. 603). По передмові йде перший розділ „книжиці" (604—662). У першій статті цього відділу докладніше з'ясовується думка про одність віри (605—619).—Автор доводить, що основою церкви є Христос. Мимохідь спростовується наука про главенство папи (605—6). Всупереч католицькому твердженню, що віра виходить із Риму, висовується й доказується теза—віра виходить з Єрусалиму (607—619). Друга стаття першого розділу (619—667) має заголовок: „О вѣрѣ же, яко въ началѣ писаня сего положено, также (16) і еще о томъ повторити есть потребно" (619). Тут вказано ступневість відкриття людському розумові істин віри. Автор стає в опозицію Агарянам та Жидам, усильно доводить необхідність триматися своєї віри і потім знов говорить про походження віри з Єрусалиму.

Другий розділ має заголовок: „О исхожденію всесвятого и животворящего Духа. Яко отъ Отца единаго исходящу ему, якоже бо единородный Сынъ Слово Божіе, прежде вѣкъ отъ Отца родися" і т. д. В „Предисловію" (662—665) до першого відділу (662—735) роз'яснюється тема всього відділу, доводиться думка про те, що „не терпитъ таемница опытоваема быти" (663), й вказується джерело всієї статті—листи Максима Грека. Далі находимо ось такий заголовок: „(31) О исхожденію утѣшительнаго Параклита всесвятого животворящаго Духа отъ Отца единаго" (665). В цій статті Василь Суразь-

[1]) Р. И. Б., т. VII, стор. 733—734.

[2]) Те-ж див. на стор. 673 (Р. И. Б.). Слова І. Златоустого кінчаються словами—„отцы твои", а не „приложить дерзнемы". Рівно-ж на стор. 695 (вище середини). —Невідомо, де кінець слів Христа: „животъ бѣ и животъ бѣ свѣтъ". Можливо одначе, що в даній разі перед нами друкарська помилка.

[3]) Див. Р. И. Б., т. VII, стор. 619.

[4]) Сторінки, як тут, так і нижче, вказуються по виданню Р. И. Б., т. VII. Ред. Гільдебрандта. С.-П.Б., 1882.

кий доводить, що не можна самовільно тлумачити св. письмо, а повини в царині релігії не припустимі. Автор повстає проти „силлогизмовъ“ і „философіи“ й попрікає „латинянъ“ в „тѣлесномъ“ розумінні св. письма (686). Далі наводяться докази справедливости точки погляду православної церкви (686—715), при чому „римляне“ підпадають найсуворішому осудові. За теоретичними міркуваннями йдуть історичні докази (715—735): наводяться слова римських пап, соборні постанови. Далі стрічаємо посилання на Скаргу та Гербеста (726) й наприкінці—звертання до „правовѣрныхъ христіанъ“. Вони повинні берегтися „ересей“, „прехитрого суесловія“, „новоявленаго италіанъ глумленія“ (734).

Третій розділ складається з трьох статтів.—В першій: „О первенствѣ Римстемъ, и о старшенствѣ епископа ихъ“ (736—748) автор висловлює думку, що в Римі Петрові не могло бути надане „старѣйшинство“ над усіма, бо місто це находилося поміж поганими. Як і в попередніх статтях, знову підкреслюється авторитет Єрусалиму, а далі спростовуються докази католицької науки, яка каже, що папа не має права на першенство серед патріярхів. Як доводи, автор наводить уривки з постанов церковних соборів. Наприкінці статті (747) находимо згадку про „невоздержану жену“, котра була в Римі папою.

Друга стаття третього розділу носить заголовок: „Варлаама Калаверскаго—о начальствѣ папинѣ-посланіе (зв. 122) къ нѣкоему Францѣшку, учителю Римское церкве“ (748). В посланію (748—770) доказується, що всі апостоли рівні. Римський папа не має більшої влади від влади инших патріярхів. Наприкінці посланія в десятьох уступах (768—769) підсумовується все, що сказано про главенство пап. До посланія „Варлаама Калаверського“ приточується стаття без заголовку (770—787), що в ній трактується те саме питання. Наводяться уривки з соборних ухвал, свідоцтва римських пап і т. и. Василь Суразький, як про це свідчать примітки, які маються на полях, в цій статті полемізує з відомим Гербестом (774).

Третя стаття має заголовок: „Сказаніе въкратцѣ отъ лѣтописца, сирѣчь отъ кройникы, о Латынѣхъ, како отступиша отъ православныхъ патріархъ, и извержени бышя отъ первенства своего и отъ книгъ поминныхъ, и о иконоборныхъ царехъ въ Константинѣ градѣ царствовавшыхъ еретицѣхъ“ (788).—Головна думка цього поширеного в старовину „сказанія“ є та, що не православні Греки, а Римляни відкололися від єдиної віри, самовільно завівши в себе багато „ересей“.—Наприкінці статті находимо звертання до православних. Тут закликає автор „всією силою“ триматися „истинаго божественаго закону Христова, отъ Сіона исходящаго“ (стаття в виданню займає стор. 788 — 798; останні наведені в нас слова можна знайти на стор. 798).

Четвертий розділ складається з декількох статтів. Найбільшою з них є перша: „О опрѣснѣкахъ и баранку, яже вмѣсто тѣню Іюдеамъ на врѣмя узаконено было, образующе сими Христово волное страданіе и распятіе, еже за прегрѣшенія нашя. И о истиномъ причастіи божественаго тѣла Христова и животворящіа крови его“ (800—838). Стаття поділена автором на дві частині (800—819 і 819—838). В першій з'ясовується ріжниця поміж хлібом та опрісноком і за допомогою евангельських і ин. текстів доводиться, що таїнство необхідно творити на прісним хлібі, а не на опрісноках. Цікаво відзначити полеміку з Скаргою (810—812). Друга частина (819—838) містить звер-

тання до православних разом з критикою „латинян". Ріжними аргументами доказується правдивість точки погляду православних. Доводи, що маються в цій статті, мають такий самий характер, як і доводи першої частини.

Далі знаходимо оттакі статті: „О суботнѣмъ ихъ постѣ—отъ правилъ" (838—840), „О возношеніи съвершеныа службы, рекше—божественныа литургѣи, яко не подобаетъ всегда творити въ дни святого поста" (840—844), „О брацѣ, сирѣчь о женитвѣ пресвитеръ и діаконовъ" (844—845), „О нѣакомъ чистцю, его же Римскыи имянуютъ пургаторіумъ" (845—853).

Згадані статті—короткі порівнюючи до попередніх, розглянутих нами. Про зміст їх у достатній мірі можна судити з наведених заголовків. П'ятий розділ має заголовок: „О премѣненію дней и празниковъ" (853—915). Тут автор дає свій осуд і критику календарн. реформи. За допомогою соборних постанов і евангельських текстів Василь Суразький вираховує, коли треба святкувати великдень, і певна річ, обстоює поправність думок прихильників старого календаря. В цім розділі знаходимо покликання автора на „казнодѣя" Станислава Молодецького (899) й на Гербеста (900)—„самомнимого богослова". Наприкінці п'ятого розділу наводиться пасхалія з короткими поясненнями до неї (911—915).

Шостий розділ (915—938) має заголовок: „О святыхъ храмѣхъ, въ молитву и къ пребываню имени Господня създаныхъ. И о почитанію святыхъ иконъ, на въспоминаніе богомужнаго въчеловѣченіа Спасова написаныхъ" (915). В першій статті цього розділу (915—917), що має заголовок: „О церкви албо о храмѣ молитвеномъ", наводиться кілька цитат із св. письма про церкву-храм. В другій статті „О образохъ, рекше о иконахъ" спростовується думка протестантів, які вважають „образы, въ славу Божію и ку оздобѣ церковней сътвореные, идолми поганскими". Автор доказує, в чім є ріжниця поміж поганськими идолами й християнськими виображеннями. Варт відзначити, що В. С. визнає, що багато предань втрачено й скалічено через церковні непорядки (932). Письменник уболіває над тим, що малярі святих образів—„сѣделники, тебенники и прочіи кощунникы". Вони малюють образи без належної побожности „на съблазнъ многимъ неутвержеными и худоумнымъ таковаа творяще". З цієї причини в „еретиків" з'являються в руках зайві доводи проти пошанування образів.

Наприкінці книжки Василя Суразького знаходимо коротеньке закінчення. Тут автор підкреслює, між иншим, що все їм викладене—се не самостійна його вигадка: воно складене на основі книжок „божественнаго писанія". Мало того, наприкінці знаходимо пояснення мети, що її поставив собі автор, видаючи книжку. Метою автора було: зміцнення в православстві чад православної церкви, які ще не зведені з пути істини римською проповіддю. Далі Василь Суразький просить читачів виправити помилки, які знайдуться в книжці його, й виявити їх, „не съ яростію и гнѣвомъ устремляяся, но яко благоутробніи милостію" (938).

Як видно з огляду змісту, „книжиця" являє собою збірку більш-менш механічно розташованих статтів полемічного змісту. Такий характер твору цілком з'ясовується з становища православної науки в епоху перед унією 1596 року. До моменту виходу в світ „книжиці" православні осередки Польсько-Лит. держави не спромоглися ще дати письменників, твори яких позначалися-б рисами

справжньої поправної шкільної освіти й відбивали-б найновіші вимоги тодішньої науки. Серед православних попередників Василя Суразького ми не стрічаємо письменника, що міг би зосередкувати в однім планово складеним богословськім трактаті всі найважніші питання релігійної полеміки. Лише такий по-европейському освічений богослов, як П. Скарга, міг виконати цю роботу. В своїй книжці „O jedności kościoła Bożego" він прикладає нових способів викладу, робить це надзвичайно вдатно й стає дуже скоро на чолі тодішнього польського письменства, як найкращий виразник тогочасних ідей у літературній формі. По православних школах дидаскалами були в тих часах або Греки, що мало знали місцеву мову й умови життя, або люди, що виховувалися на основах, які давно вже пережили свій вік. Василь Суразький, як видно з писань його, безумовно належав до старого періоду православної вченості й був тільки досить добре очитаною в „писаніях" особою. „Книжиця" його дуже нагадує старі збірники. Як і ці збірники, з одного боку являє вона собою більш-менш механічне сполучення мало пов'язаних між собою статтів; але з другого боку уважніше вивчення показує, що автор „Книжиці" зазнав і деякого впливу нових методів викладу. В нього, наприклад, можна помітити деяку плановість в розподіленню матеріялу. Свою „Книжицю" поділяє він на шість розділів. Кожен розділ має свою тему й складається з кількох статтів, об'єднаних одною спільною для всіх їх думкою (напр., статті 2-го відділу — про походж. д. св., третього — про главенство папи і т. п.). Як буде видно з наступного, деякі статті позначаються стремлінням автора до певної самостійности й оригінальности викладу й відбивають на собі методи, що панували в тих часах у письменстві. — Перші сторінки „Книжиці" містять, звичаєм того часу (Скарга, Гербест і інші письменники), докладний оглав, що в нім переказується зміст книжки.

Деяку послідовність можна помітити в самім порядку розділів. На початку збірника знаходимо розділ „О единой вѣрѣ". Очевидячки, автор вважав, що статті цього розділу мають загальне значіння для всієї книжки й являються ніби вступом до цілого трактату. Пригадаймо тут, що й Петро Скарга (в кн. „O jedności kościoła Bożego") загальних питань торкається теж на початку своєї праці.

На другому місці Василь Суразький уміщає розділ про походження д. св. і робить це не випадково. На його думку, це „умышленіе" латинян є „надъ всѣ ереси главнѣйшее, отъ него же всѣ инныя ереси прозябаютъ". „Отъ всѣхъ ересей главнѣйшаа — еже и отъ Сына исхожденіе Духу святому привлащати".

На третьому місці вміщений відділ про главенство римського папи. Питання це далеко меншої ваги ніж питання про походження д. св. Проте воно являється одною з найголовніших точок, що розбили одність церкви. Ставлячи питання про походження д. святого на третьому місці, Василь Суразький, треба думати, робив це цілком свідомо.

Четвертий і п'ятий розділ присвячені неважним, порівнюючи до попередніх, питанням. Тут говориться про опрісноки й про новий календар.

Нарешті на шостому місці ставить В. С. розділ: „О святыхъ храмѣхъ, въ молитву и къ пребыванію имени Господня създаныхъ. И о почитанію св. иконъ..." В цім розділі автор полемізує з протестантами. Як ми знаємо, протестанти не були великими ворогами православних; полеміка з ними велася досить мляво. Отож цілком зрозуміло, що їх

„єресям" відведений останній розділ трактату. Отже бачимо, що в самім порядку розташування розділів „книжиці" помічається певна послідовність. Самі-ж відділи приточуються один д'одного досить механічно. Василь Суразький не в силі самостійно викласти плоди своєї вченості й очитаності, не може логічно звязати й сполучити відділи свого трактату й не спроміг ся досягти тої міри досконалости, якої сягали найкращі єзуїтські письменники його часу. З цієї причини взагалі твір його має характер збірки.

З історії розвитку польського письменства можна судити, що „Przedmowa" з'являється там необхідною частиною більшости творів епохи. Є вона й у „Ключѣ царства небесного" Гарасима Смотрицького. Також і Василь Суразький на початку свого трактату вміщає „Предисловіе". Відноситься воно до всього збірника, але головно до першого його розділу.

Перший розділ книжки „О единой вѣрѣ". Джерела першого розділу „книжиці" відшукати важко. В письменстві з часу до виходу в світ кн. „О единой вѣрѣ" мало відомо нам місць із подібним змістом матеріялом. Розглядати-ж перший розділ, як самостійний твір, не зважуємося, бо письменник має великий нахил до запозичення, подекуди навіть дослівного. Та й сам він гордує з своєї несамостійности, боячись обвинувачення в „єресі", й у декількох місцях своєї праці підкреслює, що пише „не отъ своихъ умышленій" (стор. 664), а „отъ божественныхъ писаній избравши" (937).

Василь Суразький мав напевне якесь поки-що невідоме нам джерело, звідки запозичив зміст статтів першого розділу. Можливо, що невідомий нам твір Мотовила в деякій мірі вплинув на „Книжицю". Рівно-ж невідомо, яке відношення до твору В. Суразького має видання з заголовком „О единой вѣрѣ", надруковане в Острозі р. 1583-го (?).

В рукописнім збірнику 1580 р. находимо пояснення одної з думок, що зустрічається також і в першім розділі кн. „О единой вѣрѣ" й складає найголовнішу тезу його. Наприкінці рукопису читаємо: „Церковь римскую Латина матерью зовутъ—слыши, что Михея пророкъ рече: отъ Сиона изыде законъ, и слово Господне изъ Ерусалима, а не рече отъ Рима. И Іоаннъ Дамаскинъ, учитель церковный, воспѣвая глаголетъ: Радуйся Сионе святый, мати церквамъ, Боже жилище, ты бо приятъ прежде оставленіе грѣховъ въскресенія ради. Видиши ли, не звали святіи Римское церкви, але Иерусалимскую".

В першім розділі „книжиці" багато можна підшукати подібних цитат із св. письма. Як бачимо, думка В. С—го про першенство Єрусалиму над Римом, про те, що віра й закон вийшли з Єрусалиму, а не з Риму, не була новою для літератури того часу. Можливо, що наш письменник мав перед собою вже готовий твір з питання „о единой истинной вѣрѣ", використав його, або може навіть цілком чи то з незначними редакційними поправками включив його в свій збірник.

Василь Суразький виходить в своїм трактаті (в I розділі) з думки про „єдину віру" й про єдину главу церкви Ісуса Христа й нарешті приходить до висновку, що християнин повинен триматися тої віри, що вийшла з Єрусалиму. Петро Скарга в істоті речи виходить з тих самих міркувань, але вони ведуть його до думки про главенство папи—намісника Христова на землі. Такого роду рівноставлення першого розділу з твором Скарги дозволяє нам припустити, що він звернений головно проти кн. Скарги „O jedności kościoła Bożego".

Другий розділ книги „О единой вѣрѣ“. В другім розділі „книжиці“ з'ясовується питання про походження духа святого. Єзуїти в своїй усній і літературній полеміці надавали цьому питанню надзвичайно великої ваги, як одному з найбільших і найважливіших питань, що служили точкою розходження поміж православною й католицькою церквою в царині християнської догматики. Православна рукописна література України-Руси в питанні про опріснoки, про главенство папи й т. и. мала далеко більше полемічних творів, ніж у питанні про походження д. св. і від сина. Оригінальні й перекладні православні полемічні твори здебільшого обмежувалися на коротеньких увагах про цю „єресь“. Київо-Мих. збірник р. 1675 (список з рукоп. XVI в.) містить у собі тільки одну статтю з питання про походж. д. св. Вкажемо ще уривок із спору патр. Германа з мінoритами: тут знаходимо цитати з писань багатьох отців церкви (Афанасія, Діонісія, Ареопагіта, Григорія Ниського і ин.), що їх наведено для доказу на правдивість науки православної церкви що до цього питання[1]). Уривок цей знаходимо в рукопису Р. Н. Б. в Ленінграді 1580 р.[2]). Суперечку патр. Германа находимо й у раніщім рукопису — XV в.[2]). Все це рукописні твори. Книжки вчених єзуїтів вимагали друкованої відповіди. Року 1588 з боку православних зроблено було дві спроби дати єзуїтам відповідь: в Острозі видано було „Исповѣданіе о исхожденіи Духа Св.“ (див. Каратаевъ, „Описаніе сл.-р. книгъ...“) й „книжицю“ Василя Суразького (другий відділ її присвячений питанню про пох. д. св.). Автор „книжиці“ двічі посилається на єзуїтеських письменників—ув одному разі критикує він Петра Скаргу, а в другому—Б. Гербеста. Серед рукописних книжок важко йому було знайти підхожий матеріял, а для написання оригінального трактату треба було мати більшу освіту, а може бути й сильніший талант. От чому Василеві Суразькому прийшлося звернутися за джерелами до чужоземної літератури.

Свій виклад він, звичайно, починає передмовою, де між иншим указує, звідки запозичений їм зміст усього відділу. Наприкінці передмови читаємо: „Не отъ своихъ умышленій, но отъ нѣкоихъ трудолюбныхъ старецъ въ духовномъ любомудріи въспитаныхъ, паче же Максима инока святыа Лоонскыа Горы сожителя (онъ же отъ божественыхъ писаній и отъ святыхъ богоносныхъ отецъ вселенскыхъ учителей избравши, будучи у православнаго государя великаго князя московскаго, написалъ противъ таковаго суемудріа нѣкоего Николаа Нѣмца, съ котораго писаніа его и мы, Божіею помощію, иже слѣпыя просвѣщающаго и младенца умудряющаго, елика сила въкратцѣ избравшы, здѣ написахомъ“ (664—665). — Як бачимо, сам В. С. указує чужоземне джерело своєї статті. Покликанням на Максима Грека він бажає попередити всілякі напади супротивників і обвинувачення в неправовір'ю.

„Предисловіе“ до другого розділу (662—665) напевне написане було по написанні основної частини. Про це свідчить, опріч наведеної нами доперу цитати, ввесь зміст „Предисловія“. Саме воно написане на основі головної частини другого відділу. Наведемо напр. ось таке місце з „книжиці“ (другий відділ): „Не разумѣютъ бо тѣлесные духовному, и не могутъ видѣти отъ грубости тѣлесное духовныхъ поступи-

[1]) Див. „Чт. въ Общ. Ист. и Древн. рос.“. Январь—мартъ 1879 г., ст. А. Попова „Обличительныя списанія противъ жидовъ и латинянъ“.

[2]) Див Попов.—Истор.-литературный обзоръ др.-рус. полемическихъ сочиненій XI—XV вв., М. 1875, стор. 156.

ковъ его" (663). В головній частині другого відділу ми зустрічаємо цю думку кілька разів (стор. 676, 677).

Скарги Василя на „геометрійскіе образованія" також зустрічаються в головній частині й запозичені автором з листування Максима Грека. Те-ж можемо сказати й про деякі цитати з св. письма, що їх стрічаємо в „Предисловію".

Використання писань московського письменника, як джерела, на Україні було з'явищем дуже виняткового характеру й може здаватися незрозумілим при значній відчуженості й віддаленості України від Московії. Мова московського народу в XVI в. вже надзвичайно сильно віддалилася від української й мало була зрозуміла на далекій Литві й на Україні. „Проста мова" сильною цівкою входила навіть в богослужбові церковні книжки, в євангельські тексти, в біблію й т. и. Український читач звик був до своїх книжок і мало розумів також і літературну мову письменників Московщини (церк.-сл. з домішкою московських особливостей). Відомо, що на самій Україні дуже скоро виникли гострі протести проти внесення в богослужбові церковні книжки місцевих українських особливостей (І. Вишенський). Елементи живої народньої мови остільки, значить, сильні були в церковних книжках, що навіть викликали серед деякої частини книжників українських побожні сумніви. Діло дійшло до того, що знавців „словенської" мови дуже трудно було знайти на Україні.—Кн. Андрій Мих. Курбський скаржиться: „Аще и добуду съ Грецкимъ умѣющаго, або Латинскимъ; но словенскій не будуть умѣти" [1]). Один польський історик, бажаючи вказати прикмети надзвичайної вчености Г. Смотрицького, каже (про нього), що він був „umiejętny w języku słowiańskim" [2]). При таких умовах важко було-б сподіватися, що твори московських письменників зможуть собі придбати на Україні особливої популярности.

Єдиним, можна сказати, виїнятком являється Максим Грек. Популярність його сягала далеко за межі Московської держави. На Україні твори Максима Грека поширені були в списках. За доказ цьому служить, наприклад, те, що в рукописнім зб. поч. XVII віку (списанім із списку XVI ст.) Київо-Мих. Златов. Манастиря (№ 1656) маються витяги з деяких писань Максима Грека. Року 1584 в Острозі надрукована була брошура, що містила в собі статтю Максима Грека „О крестномъ знаменіи" [3]). В „книжиці" 1588 р. в переробленім вигляді вміщені листи Максима Грека. Пізніш (р. 1619) ми зустрічаємо окреме видання цих листів. Як бачимо, православне суспільство на Україні виявило надзвичайну цікавість до творів Максима Грека. Причина цьому полягала безумовно в широкій славі Максима Грека як письменника й у високій літературній і богословській стійності його писань. Можемо одначе вказати й деякі, до певної міри навіть другорядні, умови, що сприяли переходові писань Максима Грека в Польсько-Лит. державу.

Великого значіння набирає в данім разі те, що виходці з Московщини, які перебували в Польсько-Лит. державі, дуже високо цінували твори Максима. Не будемо наводити тут всім відомих слів кн. Курбського про Максима Грека, що не раз уже цитовані були

[1]) З листа до одного з учнів ст. Артемія, див. „Сказанія кн. А. Курбскаго", стор. 257.

[2]) Див. К. Харлампович, „З.-р. православн. школы", стор. 263.

[3]) Див. Каратаевъ, „Хронол. росп. слав. книгъ напечатанныхъ кирил. буквами 1491—1730 г.", № 84.

в науковій літературі. В листі до одної особи кн. А. Курбський радить читати „другій ответъ Максима Философа супротивъ Николая Нѣмца во эпистоліи, писанной до разумнаго Ѳедора Карпова, ему же начало“ [1]). У власних князя Курбського творах вплив Максима Грека позначається дуже сильно. Вкажемо, напр., його відому „Исторію Флорентійскаго Собора“, що поширена була серед православних у рукопису. В своїм листуванню Курбський любить говорити про „силлогизмы“, про „еретическіе бредни“ єзуїтів, безумовно відбиваючи в цьому вплив свого духовного навчителя.

Старець Артемій і московські друкарі (Ів. Федоров і Петро Мстиславець) теж могли сприяти поширенню творів Максима Грека серед православного суспільства України. Своє „Слово о поклоненію иконъ“ ст. Артемій писав, як здається, під сильним впливом Максима Грека. Літературна діяльність і листування, що позначаються явним впливом М. Грека, підготовляли ґрунт для прийняття ідей московського письменника, а особиста рекомендація московських діячів сприяла поширенню самих творів Максима Грека поміж православним суспільством на Україні.

Багато перебувало в ту пору в Польсько-Литовській державі афонських манахів-Греків. Були вони також і в резиденції кн. Курбського—в Острозі. Як-раз у той час одним із найповажніших отців церкви в афонських Греків був Діонісій Ареопагіт. Максим Грек свої листи проти Миколи Німчина писав під сильним впливом писань Діонісія Ареопагіта й наводить із них багато цитат. Отже ясно, що зміст цих листів знаходив на Україні особливо сприятливий ґрунт. Та й крім того в листах Максима Грека проводилися ті-ж ідеї, що панували в тих часах у польськім письменстві. У Соколовського, напр., зустрічаємо ми протест проти гордости розуму людини. Бялобжеський доводить, що в св. письмі не можна нічого додавати або щось виправляти: в августинізмі єзуїтів сильна була думка про неможливість самим лише розумом пізнати істину. Всі ці ідеї як-раз складають основні тези листування Максима Грека, а ґрунт для їх поширення приготований був, як бачимо, раніш.

Все-ж таки не могли-б ми сказати, що твори Максима Грека своїм змістом приступні були для широкого загалу православного українського громадянства. Звичайний читач навряд чи міг вільно читати й легко розуміти важкий, заплутаний стиль Максима Грека. Йому важко було захопитися книжкою, що написана була чужоземною московською мовою та ще й письменником-Греком. Бажаючи задовольнити свої духовні вимоги, тодішній православний Українець мусів був давати перевагу коротшим і приступнішим творам, рідною мовою написаним. Тільки провідники православної освіти на Україні більш-менш вільно могли читати писання Максима Грека й справедливо цінувати вагу й вартість їх у царині православної полеміки.

Підчас завзятої боротьби з єзуїтською проповіддю цілком природньо могла виникнути думка про переробку творів Максима Грека—треба було зробити їх приступними, хоча-б мовою, для широкого кола православних українських читачів. Особливу-ж увагу повинні були звернути на себе в православнім суспільстві України згадані в нас листи Максима Грека, бо в них московський письменник торкається мало розробленого в українськім письменстві питання про походження д. св. і від сина. Ми бачим, що кн. А. М. Курбський

[1]) Див. „Сказ. Курбскаго“, Вид. II, Устрялова, 1842 г., стор. 302.

радить одному з своїх друзів читати „другий отвѣтъ Максима Философа супротивъ Николая Нѣмца...“ Листів Максима Грека до боярина Федора дійшло до нас п'ять. В двох [1]) із них докладно й ясно виражені спростування римської науки про походження духа св. Отже їх саме поклав Василь Суразький у основу другого відділу своєї „книжиці“.

Перший (XII) лист складається з двох частин. У першій викладається думка, що в св. письмі нічого не можна змінювати (235—255— Каз. вид.), а в другій—справедливість православної науки про духа святого потверджується викладом обставин, що при них відбувалися всесвітні церковні собори, соборними постановами, свідоцтвами римських пап і патріярхів.

Другий лист (XIII) присвячений докладному й ґрунтовному роз'ясненню непоправности міркувань Миколая Німчина.

Цікаво з'ясувати, як саме використав Василь Суразький листи Максима Грека. Книжка його була призначена головно для православних читачів, але, приймаючи на увагу високий стан розвитку католицького письменства, Василеві Суразькому треба було скласти трактат, що своїм науковим богословським змістом і будовою міг би посперечатися з єзуїтськими „силлогизмами“ й „хитросплетеніями“. Коли-б Василь Суразький, бажаючи дати листам Максима Грека місце в своїм трактаті, механічно з'єднав їх і без усяких змін умістив у „книжиці“, то вийшло-б надзвичайно непослідовне розподілення матеріялу,—незграбний, невдалий твір. З цієї причини історичну частину автор одсуває ближче до кінця й установлює певну логічну послідовність викладу. Він мав перед собою підчас праці, окрім листів Максима Грека, ще й инші джерела. Отже дещо, наприклад, деякі цитати, вважає він за необхідне пропустити й замінити їх вставками з другого джерела. Нарешті, взагалі кажучи, виходить такий план трактату: 1) Вступ (662—665). 2) Доказ думки про неприпустимість штучного тлумачення незбагненого, незрозумілого для розуму або яких-небудь змін чи то доповнень до догматів віри. 3) Спростування „єреси“ католицької церкви про духа св.; доказ поправности точки погляду православної науки про духа св. й нарешті свідоцтва відомих отців церкви що до того питання. 4) Історична частина (715—727). 5) Кінець. Це є загальна й тільки приблизно точна схема укладу й будови другого відділу кн. „О единой вѣрѣ“.

Стремління Василя Суразького розташувати свої аргументи за певним планом, додержуватися певної системи в викладі знаходиться в тісному звязку з вимогами, що в той час ставилися до богословських трактатів. Наслідування польських письменників Ціцеронові дисциплінувало думку й вимагало додержуватися при викладі певної схеми. Школа єзуїтів багато змінила в польськім класицизмі, але також вимагала послідовности в викладі, простоти й ясности. Твори католицьких письменників були Василеві Суразькому відомі, на диспутах, як можна думати, він був присутнім,—отже, дякуючи цьому, зміг він у власних писаннях прикласти й використати на практиці те, що набуто було досвідом. До Василя Суразького певну планомірність у викладі зустрічаємо ми в Гарасима Смотрицького, але в автора „книжиці“ вона сильніша. Закінчивши „Предисловіе“, В. С. по-

[1]) Сочиненія преподобнаго Максима Грека. Вид. Каз. Дух. Акад. Казань, 1859, XII, стор. 235—266; XIII, стор. 267—323.

чинає статтю про походження духа св. такими словами: „Глаголетъ Максимъ въ своихъ списанихъ...“ По цих словах можна-б було сподіватися більш-менш точної передачі тексту посланій Максима Грека. Одначе з порівняння статтів Василя з листами Максима Грека бачимо, що острозький богослов виявляє свою оригінальність не лише в плані викладу, але й у багатьох особливостях та в відхиленнях від тексту Максима Грека. Цілком докладну уяву про зміни, котрі зробив В. С—ий, використовуючи листи Максима Грека, могли-б ми виробити лише тоді, коли мали-б під руками той список їх, яким користувався Василь Суразький. В виданню Каз. Дух. Акад. листи Максима Грека передруковані з „Кириловоï книги“. Чи можна бути певним, що московські видавці „Кириловоï книги“ не користувалися текстом листів Максима Грека, покаліченим вставками й пропусками? Треба думати, що текст „Кириловоï книги“ близький до того списку, який мав під руками Василь Суразький. Як-раз саме ті два листи, що ними користувався Василь, були надруковані в одній із друкарень Польсько-Лит. держави окремим виданням коло 1619 року. Порівнюючи це видання до тексту листів М. Гр., що містяться в „Кириловій книзі“, можна впевнитись у повній їх тотожності. Різниця між ними полягає лише в тім, що видання 1619 р. поділено на розділи (чого нема в московськім виданню). Наприкінці цього, давнішнього видання читаємо ось такі слова: „Православний Читателю! Предлежащее преподобнаго Максима Слово, іако же обрѣтохомъ въ рукописанныхъ, вѣрнѣ любви твоей типографіею вручихомъ, и в немъ же любезнѣ и прилѣжнѣ поучайся, и въ благочестіи оутверждайся“ й т. д. (цитую з рукопису Рос. Публ. Бібл. в Лнгр.).

Вже в тих часах Максима Грека вважали за „преподобного“ й обережно ставилися до його писань. На Україні, як бачимо, мусіли бути точні списки листів його про походження духа св. Немає рації думати, що список творів Максима Грека, яким користувався Василь, в скільки-небудь значній мірі відріжнявся від видання, надрукованого коло 1619 р., й видання їх у „Кириловій книзі“. Отже коли ми стрінемо в виданню листів М. Гр., зробленім Василем Суразьким, які-небудь відхилення від первотвору, то з повним правом зможемо їх вважати за вмисні зміни самого автора.

Особливості передачі тексту листів Максима Грека Василем Суразьким. Одною з найголовніших особливостей викладу Василя Суразького являється мова його твору. Вона повна слів та зворотів „простої мови“ й полонізмів, що в сильній мірі наринули тоді в літературну мову. Не можна одначе сказати, що трактат Василя Суразького про „походження духа святого“ в тих своїх частинах, яким можна знайти відповідні місця в листах Максима Грека, являє собою поправний переклад на українську мову того часу.

В багатьох випадках це дійсно було так. Напр.:

М. Гр. (Вид. К. Д. А.)	В. С. (Р. И. Б. VII)
дерзностнѣ зѣло и помышляти и глаголити, слово срѣсти хощетъ, Божественнаго Параклита свѣтоизлитіемъ просвѣщаемо: высота бо латинскихъ недугованій, яже между нас и ихъ преграждаетъ, сія есть (239).	Зухвално бо велми и назбыть смѣло помышляти мовити, препрaвуючи слово Божественнаго Параклита, свѣта пролитіемъ просвѣщаемо. А то есть властная высокость. Латинское хоробы, которая промежъ насъ и их перегорожаетъ (665).
толико отстоимъ лукавствовати или новину дерзати в преданнѣмъ намъ крѣпцѣ исповѣданіи соборныя апо-	Сего ради толь далеко отстоимъ (34) лукавствовати или выкручати, альбо новину смѣти въ поданномъ намъ

стольскія и непорочныя вѣры, елико и своего живота навѣты помышляти смертоносныя. Вѣмы бо, вѣмы извѣстно, и отъ божественныхъ писаній о семъ извѣстихомся, яко еже подвигнути нѣчто малѣйшее отъ ученій вѣры или премѣнити, превеликихъ есть отрицаніе, и жизни вѣчныя отпаденіе (242).

Чесо ради, сіе вѣдуще извѣстнѣ, не прилагаете сіе во священномъ Евангеліи, да избѣгаете обличенія, еже оттуду (313).

крѣпце вызнанію соборное апостольское непорочное вѣры вносити, яко власнаго своего живота навѣты надъ преданіе помышляти смертоносныя.— Вѣмы бо, вѣмы извѣстно, и отъ божественыхъ писаній о семъ упевнихомся, иже если што порушитъ малѣйшее отъ ученій вѣрѣ, или премѣнитъ—превелихъ есть отрицаніе и вѣчнаго живота отпаденіе (667).

То для чого, вѣдаючи то доводне не прикладаете въ священомъ евангеліи еже и отъ Сына, да убѣгнете обличенія, имже отъ писанія евангельскаго (709).

Передача слів: глаголати, высота, между, еже, или, исповѣданіе й т. и. через—мовити, высокость, промежъ, иже, альбо, вызнане—безумовно свідчить про те, що В. С—ий старався перекладати незрозумілі слова літературною українською мовою. Не можна одначе прийти до певного висновку, що стаття про „похождения духа св." в „книжиці" являє собою переклад листів Максима Грека. Одні й ті-ж слова в одних місцях викладу В. С. перекладає тодішньою літературною українською мовою, а в инших—залишає без перекладу, додержуючись оригіналу. Поряд із словами мовити, альбо... ми можемо ще частіш стрінути—глаголати, или й т. и. Рівноставлення спільних місць подекуди виявляє повну тотожність.—В. С. майже дослівно списував з твору Максима Грека, але годі шукати в Василя Суразького цілком бездоганно списаних місць: їх у його творі не знайдеться.

З наведених нами рівноставлень текстів листів Максима Грека й другого відділу „книжиці" з'ясовуються ще деякі инші особливості передачі автором думок, запозичених Василем С—им із Максима Грека. Нам часто доводилося зустрічати переставляння слів і заміну одних слів иншими. Крім того, могли-б ми вказати ще декілька прикладів переставляння речень.

Важніщими з'являються приклади переказу тексту Максима Грека й поширеного, порівнюючи до джерела, вислову думок. Прикладом вільної передачі думок Максима Грека може бути тлумачення слів св. письма—„Пріимѣте духъ святъ". Текст листів Максима Грека де в чому погоджується.

М. Гр.: и пріимите Духъ Святъ; аще нѣкоимъ оставите грѣхи, отпустятся имъ и прочая. Се даръ духовенъ, ово убо достоинство имѣя грѣховъ оставленіе, овъ же бѣсовъ гонителенъ и недуговъ исцѣлителенъ познавается. Яко убо дары бѣша отчасти, отъ исполненія Спасова истекшія, о нѣкоемъ дѣйствова время показующи а не испущеніе составное Духа отъ Сына являющи яко латыни хощутъ, явѣ есть отъ иныхъ многихъ, и наипаче отъ нихже видится ни единому дотолѣ грѣхи оставивше, но и паче противно бѣгающе и скрыющеся, страха ради іудѣйскаго; не бѣша бо еще вышнею силою совершеннѣ оболчени сего ради и ловитвѣ рыбъ нѣцыи обратишася, Спасовыхъ повелѣній мало

В. С.: „пріимѣте Духъ святъ", а то слово горѣ и доле предлагаючи усилуютъ тимъ свое суемудріе ствердити—и отъ Сына Святому Духу исхожденіе прикладающе (аще бо, яко латини глаголютъ, отъ дуновенія Христова апостоли приняли Духа Святого),—то почто во время то не глаголали розными языкы? Но, страха ради Іюдейська, скрышяся и бѣгуны бѣша? тѣмже нѣцыи на первое художество паки къ ловитвѣ рыбъ обратишася. Въ день же тьй отъ воскресенія Христова пятьдесятный (зв. 58) егда даръ Духа Святого видоме у огненыхъ языкахъ изліася на нихъ, всѣми языки глаголаху величія Божіа, якоже Духъ даяше провѣщевати имъ. И смѣлы и безбоязнени явишяся.

нѣчто презрѣвше, и не по сшествіи божественного Параклита сицево что пострадаша, но оболкшеся необоримою его силою совершенѣ, со дерзновеніемъ устремишася по всей вселенніѣй, аки львове, о силѣ надѣющеся, или орли крилати (272).

Тѣмже и межи поганы, яко овечкы межи волкы дерзающи, ктому вже не боялися отъ убивающихъ тѣла (690).

Тут Василь Суразький виявляє настільки добре розуміння питання, що, лише подекуди дотримуючись джерела, може вільно передавати свої й чужі думки. В цьому допомагає йому власне бажання спростувати помилки супротивників і власний досвід українського діяча, учасника диспутів з „латинянами". Ще приклад:

М. Гр.: Не по мнозѣ же снѣдъ похулитъ паки самъ, а не инъ, дѣтскую сію нарицая зѣло праведнѣ: како бо не играющихъ паче сицева, ниже философствующихъ достойна наречетъ кто,—еже бо кругомъ отъ точки и времени начинаемымъ и рукою человѣческою и кружаломъ описуемымъ Божіе безначальное и необразуемое добрѣ и приличнѣ глаголати знаменоватися. Кто бо мудрьствуя, не посмѣется и ко обрѣтателю сихъ въ лѣпоту сице речетъ: о человѣче! аще весьма изволилъ еси не повиноватися истинѣ и предавшимъ ту преже тебе и насъ божественнымъ мужемъ и вѣрнымъ божіимъ рабомъ, но образомъ землемѣрнымъ и лестнымъ ученіемъ паче прилѣплятися изволилъ еси,—почто поне отъ самыхъ твоихъ любимыхъ не учишися истинѣ, но в сихъ беззаконствуеши и треугольнаго естества нудишися развращати? (299).

В. С.: Кто благомудрьствуа не посмѣется сему дѣтскому ихъ играню, еже кружаломъ и очертѣніемъ человѣческіа руки, Божіе безначаліе описующимъ; и землемѣрнымъ образованіемъ, и прочымъ лестнымъ ученіемъ прилѣпляющымся паче, нежели истинному богословію о Святомъ Дусѣ, отъ самаго Христа Спаса нашего извѣщеному, и отъ божественыхъ ученикъ и апостолъ его утвержеиому, и отъ такъ множества богоносныхъ отецъ и прочыхъ (69) святыхъ неотмѣнно соблюдаему, и отъ всѣхъ православѣрныхъ во нѣчныя роды содержимому... (700).

Сполучивши тут два речення в одно, В. Сур—ий робить ще перегрупування слів. В результаті крім того виходить ще скорочення тексту Максима Грека. Випадки переробки тексту М. Гр., подібні до наведеного, не можна розглядати виключно як прості вставки або пропуски. Треба мати на увазі, що вчений Грек був на Московщині чужоземцем. Мова його могла показуватися темною навіть освіченому чительникові Московщини. Василь Суразький, працюючи коло тексту листів М. Грека, як здається, поклав своєю метою ясніш висловити думки Максима Грека й зробити їх приступнішими для українських читачів. Деколи залишає він текст джерела без змін, деколи перекладає незрозумілі слова, скорочує довгі періоди й узагалі старається ясніш викласти думки.

Зустрічаючись із чужоземними словами, Василь перекладає їх на українську мову, при чім часом наводить кілька рівнобіжних значінь їх:

М. Гр.: Но и въ газофилакіи святыхъ апостолъ (265).

В. С.: Но и въ газофилакіяхъ, рекше—въ схованю или въ скарбѣхъ церкви святыхъ апостолъ... (721).

Како убо не явственнѣ лжутъ глаголющіи, не подвигнути ничто же отъ божественнаго евангелія, иже толь грозную и высокую догму отъ Христа... (245).

Сего ради (зв. 36) не явно ли лжю съставляютъ глаголющіе ижъ ничего не порушили отъ божественнаго evangelia. А толь грозную и высокую догму, сирѣчь ученіе, отъ самаго Спаса Христа (670).

раздираемъ люте діалектическими нужами и софисмами стязаемся (249).

раздираемъ люте діалектическими усиловании и софизматы, сирѣчь злохитрьствы, препираемся.. (673).

Надзвичайно цікаво було-б довідатися, чи знав Василь чужоземні мови. Приклади свідомого вживання грецьких слів подибуються досить часто в „книжиці“ (див. вище навед. приклади). Можна вказати їх іще в „Псалт. съ Возсл.“ 1598 р.—Тут, напр., стрічаємо слово ὑπόμνημα. Острозька школа, в якій Василь Суразький був напевне за вчителя, була під сильним грецьким виливом. Грецькі дидаскали запрошувалися до Острогу для викладання й, напр., автор „Перестороги“ просто каже: „Не новина отъ часовъ давнихъ бывати грекомъ у Острогу...“ З усього цього ясно, що грецьку мову В. С. напевне знав. Припускаючи, що він був учителем у Острозі, мусимо також припустити й це. Навряд чи міг-би В. С. бути дидаскалом у школі, не знаючи грецької мови.

З инших мов, як це видно з попереднього, письменник знав і володів мовою польською й добре розумів мову московську (літературну) того часу, у якій елемент ц.-сл. в тих часах був надзвичайно сильний.

Цитати з св. письма передає В. С. не завжди точно. Окрім незначних відхилень од тексту Максима Грека, що до цього можна вказати й досить вільне обертання з словами св. письма. Для прикладу наведімо ось такі слова ап. Павла.

М. Гр.: блюдитеся, да никто васъ будетъ прельщая философіею и тщетною лестію, по преданію человѣческому, по стихіямъ міра, а не по Христѣ (246).

В. С.: Стережетеся, абы кто Васъ не былъ крадоводя философіею и прожнею зрадою, водлугъ вымысловъ или уставъ человѣческыхъ, по оставленіемъ свѣта сего, а не по Христѣ (671).

Наколи ці слова точно перекладаються автором „книжиці“, дальші, що стоять поряд і являють собою цитату з послання того-ж апостола до Галатів, наведені ще точніш:

Но аще мы, или ангелъ съ небесе благовѣститъ вамъ паче, еже благовѣстихомъ вамъ, анаѳема да будетъ; якоже предрѣхомъ, и нынѣ паки глаголемъ, аще кто благовѣствуетъ паче, еже пріясте, анаѳема да будетъ (246).

Но аще мы или ангелъ съ небеси благовѣститъ вамъ надъ то, што есмо благовѣстили вамъ, анаѳема (38) да будет, якоже предрекохомъ, и нынѣ паки глаголемъ, если кто благовѣститъ надъ то, што есте приняли, анаѳема да будетъ (671).

Вкажемо ще цитату з творів Івана Золотоустого. Він переданий в „книжиці“ досить вільно.

Яко убо видѣ, глагола, коимже чиномъ, умолча; пріемлю глаголемая а не тонцѣ испытаю умолчаная. Разумѣю откровенная, не истязаю сокровенныхъ (248).

Яко убо видѣлъ пророкъ, сіе (зв. 39) глаголеть, а которымъ способомъ видѣлъ, то замолчалъ. Пріимую глаголаное, а не подробну роспытую замолчаное; разумѣю открытое, а не допываючися скрытыхъ (672).

Всі розглянуті в нас приклади дають нам змогу вповнитися, що особливості української літературної мови запроваджені Василем Суразьким також і в цитати з св. письма.

Одначе не мало знайдеться й таких цитат, що передані цілком згідно з первотвором, коли не приймати на увагу таких змін у тексті, як заміна слова „показано“ словом „указано“ й т. и. Напр. цитата з творів Діонісія Ареопагіта:

да держимъ яже божественнѣ намъ отъ божественныхъ писаній показана

Да держѣмъ, рече, яже божественѣ намъ отъ божественаго писанія ука-

суть, зане всяко даяніе благо и всякъ даръ совершенъ свыше есть сходя отъ тебе Отца свѣтовъ... (250).

зана суть. Зане всяко даяніе благо и всякъ даръ свершенъ свыше есть сходя отъ Отца свѣтомъ... (674).

Як бачимо, взагалі цитати мало відріжняються що до мови від инших запозичених у Максима Грека місць другого відділу, понайбільше вони дізнали на собі такі-ж зміни.

Видима річ, на цитатах могло відбитися власне знання автором книг св. письма по українських виданнях. Одначе важко припускати, що, зустрічаючись із цитатами з св. письма, В. С. у кожнім випадку наводив справки по своїх книжках.

Вказаними рисами не вичерпуються особливості праці В. С. Є ще й инші, що характеризують відношення його до матеріялу й сильно змінили первісний вигляд листів Максима Грека.

В багатьох місцях можна вказати маленькі пропуски й вставки—слів, сполук слів і речень. Напр. М. Гр. 289 = В. С. 733. Тут маємо опускання таких слів: къ симъ, отвѣщаетъ, ему, въ Византію, собрану... Вставлені: якоже, съ. Порівн. ще стор. 280 М. Гр. = 692 В. С.

Нижче зустрічаємо, напр., вставлене В. С. речення: „ино бо есть царь, ино же даръ царскій", що правда, зустрічається воно й у Максима Грека, але в другім місці (693).

Вкажемо ще декілька окликів, уміщених В. С—им на полях. Напр., „Аристотеля отъ Христа вѣрнѣйша Латини мнятъ" (671), або—„раздираютъ ризу церкви діалектическими нуждами" (673). Такі оклики показують, як щиро ставився автор до своєї праці й як захоплювався полемікою.

Загальний вигляд листів Максима Грека особливо змінився під пером Василя Суразького дякуючи опусканню й зміні тих місць, що мають особистий характер. Звороти до Федора й Николая Василь Суразький опускає, залишаючи тільки той матеріял, що має богословське значіння. Замість звоpотів до згаданих осіб у творі Василя находимо відповідні звороти чи то до православних християн, чи то до „латинян". Наведімо приклади.

Зри, честнѣйшій мужю! како блаженный... (247).
Сія есть вся премудрость чюднаго Николая (299).
Слышиши ли, како сей блаженный уразумѣ (304).

Смотрѣте извѣстно, како божественный... (671).
Сія есть вся премудрость пречудное Латины (700).
Слышите ли, како сьй блаженый уразумѣ (704).

Подекуди опускання імени Николая й Федора скидається на просте викреслення, так що авторові не доводиться змінювати навіть попереднього й наступного тексту.

Равно триугольный образ сей, Отець, Сынъ, Духъ, отъ прочихъ избравъ Николай аки паче иныхъ... (298).

Равно триуголный образъ съй якобы межи всѣми иншими (699).

Важко безпомилково визначити причину кожного опусту. Не про всі розумування, серед яких подибуються імена Федора й Николая, можна сказати, що пропущено їх тільки для уникнення елементів, які мають особисте значіння. З прикладів могли ми впевнитися, що такої мети автор міг досягти за допомогою простого викреслення зайвих, на його думку, слів. Частина великих опускань безумовно пояснюється бажанням скоротити матеріял джерела.—В „Предисловію" до статті „О исхожденію Д. Св." Василь Суразький указує джерело всього відділу й зауважує: „елика сила въкратцѣ избравшы,

здѣ написахомъ" (665). Максим Грек, як це цілком зрозуміло в листуванню, одну думку часом повторює кілька раз, надто довго з'ясовує її. Зустрічаючи такі місця в листах М. Гр., В. С—ий, без особливої втрати для своєї праці, міг багато пропускати. Стремлінням скоротити матеріял джерела можна пояснити напр. опускання критичних уваг Максима Грека з приводу пояснення догмату троїчности.—„Латиняни" для пояснення його вживали аналогії з геометричними фігурами, що з боку погляду Максима Грека—неприпустимо[1]). Ця думка вище докладно була висловлена,—отже В. С. вважав зайвою річчю знову повторювати її. Тим-же[2]) пояснюється й ряд пропусків розумувань М. Гр. про неприпустимість і неможливість спроб за допомогою одного лише розуму збагнути „таємниці" віри.

Можна вказати також ряд уривків, пропущених Василем через те, що мали вони значіння виключно тільки для особи, з якою М. Гр. листувався[3]).

Нарешті зустрічаються пропуски, що їх не можна пояснити одним лише бажанням автора уникнути повторень. Можливо, що ці, ріжного розміру, уривки не подобалися авторові, показувалися йому незрозумілими чи то зовсім зайвими[4]).

Коли порівняємо виклад історичної частини другого розділу „книжиці" до відповідного місця листа Максима Грека, то зможемо впевнитися, що В. С—ий багато пропускає в даній разі й таким чином згущує факти[5]). Виключення з листів Максима Грека всіх особливостей особистого листування в корені змінило форму творів московського письменника. В. С. потрібний був лише зміст джерела—він надає думкам Максима Грека форми богословського трактату, намагається наслідувати звичайні в тих часах зразки полемічних творів. Той факт, що Василь Суразький, пишучи статтю про походж. д. св., по-своїому зміняє план листів М. Гр., вільно виправляє й переробляє багато місць джерела, виявляє в ньому досить досвідченого письменника. Взявши на увагу те, що праця В. С. була одним із перших у тих часах творів, можемо сказати, що це був не який-небудь „учень академіи Острозьское" (Р. И. Б., IV, стор. 1053, так називає Іпатій Потій Клірика Остр.), чи то „неумѣлый жекгляръ"[6]), а „свій чоловік" у царині літератури.

Твір його показує, що він був очитаний і знав чимало православних полемічних творів, переважно рукописних. Частина їх знайшла

[1]) Див. вид. тв. М. Гр. Каз. Дух. Акад., ч. I. стор. 299: „троеугольный бо сей и прямоугольный... „до-коя нужда есть исповѣдати, яко..." (300). У В. С. нема цього уривку на стор. 700 Р. И. Б., т. VII.

[2]) „Николай же и иже о немъ" 253—254 стор. М. Гр. (В. С.—677). Теж—початок листа (XIII) (стор. 267—269). Теж: „о немъ же да отвѣщаетъ вопрошаимъ Николай" (307 М. Гр.) до „къ симъ же, во еже сходитися" (309 М. Гр.) ще: 309 стор.—310 стор. М. Гр.

[3]) Напр., див. почат. (XII) листа М. Гр. 225—238. кінець—270 до поч. 272 стор.: цих сторінок у В. С. немає.

[4]) „Сія суть блаженнаго Златоуста" 280 до „и вся дѣйствуя въ нихъ" 284; „глаголя. ни самъ себѣ" 257—до „яко патр. Антіохійскій Іоаннъ" (257) (В. С. 717 стор.) „Духа глаголетъ Сына своего"... 290 до „отвращающеся, яко отъ единаго начала" (291 кін.). У В. С. 734 стор. „Иже бо не убоястеся рещи" (313 М.Гр.) до „явственѣ, вѣдуще, яко воистинну" (314). На стор. 710 В. С. не вмістив цього уривка. Див. „Но не смѣсте"...

[5]) „Что сего свидѣтельства явственнѣйши..." 257 до „что же и соборъ четвертый, въ Халкидонѣ..." 258. В. С. 717. „Что убо къ симъ паки возмогутъ вопреки глаголати" (263) до „но убо иже послѣ сего Іоанна..." 264. У В. С. див. стор. 720.

[6]) Там-же, стор. 1051.

собі місце в багатьох статтях кн. „О единой вѣрѣ". Студіювання другого відділу „книжиці" виявляє, що листи Максима Грека були не єдиним джерелом його. Вони були лише основою відділу. В. С. знайомий також і з иншими джерелами, мав змогу критично поставитися до доводів Максима Грека, в деяких місцях вносить поправки в розумування московського письменника, часом поповнює виклад значними вставками. Багато доповнень служить лише засобом до відбудування порушеного пропусками звязку в викладі. Не всі вони ведуть до певних джерел—дещо можна вважати за самостійно складене автором. Визначити точно, що саме написав В. С—ий самостійно, можна було-б лише тоді, коли-б ми знали всі джерела, які використані були їм. Одначе наші відомості з історії письменства того часу не дають можливости в повній мірі досягнути цієї мети. Як було вже зазначено, до нашого часу не заховалося багато пам'яток старого письменства XVI—XVII вв.

Цікаво було-б визначити, чим викликані зроблені в Василя Суразького доповнення. Трудно що до цього подати задовольняючу класифікацію доповнень, бо кожне з них має своє самостійне значіння й викликається в звязку з особливими, окремими в кожнім випадку, умовами, в залежності від того, де те чи инше доповнення вставлене. Всі взагалі доповнення, беручи на увагу зовнішню прикмету, можна поділити на дві категорії. Одні знаходяться на місці пропусків, другі не мають жадного відповідного тексту в листах Максима Грека. Необхідно в загальних рисах схарактеризувати доповнення обох категорій.

Вкажемо випадок вставки цитати з Іоана Дамаскина, який наводиться для доказу необхідности суворо додержуватися божих законів, відкритих людям через пророків та євангелистів. Ця цитата з І. Дамаскина заміняє неясне посилання Максима Грека на епістолію блаж. Кирила [1]).

В иншім місці [2]) Василь Суразький пропускає ті сторінки листів, у яких доводиться, що дух св. походить від отця, й пояснюються цитати, які католицька церква наводить для доказу справедливости своєї точки погляду. Замість цих довгих розумувань Василь Суразький у відповіднім місці наводить цілий ряд цитат із св. письма, що доказують поправність православної науки про духа св. Цитати, що їх наводить Василь Суразький,—звичайні аргументи богословів грецької церкви. Деякі з них можна знайти й у ріжних місцях листів Максима Грека. Такі-ж цитати в великім числі зібрані напр. в творі: „Отвѣщание святаго вселенскаго патріарха Германа священаго собора иего к посланымъ отъ папы римскаго фременуремъ и прочимъ, иже с ними Латыномъ" [3]), що знаходиться в Толст. зб. кінця XIV або поч. XV в. (Р. П. Б.). В статті того-ж збірника „Слово отвѣтное на латину, глаголющихъ, іако святый Духъ от Отца и от Сына исходитъ" також можна зустріти цитати, які заперечують католицькому тлума-

[1]) М. Гр. „якоже глаголетъ блаженный Кирилъ..." 241 до „толико отстоимъ лукавствовати..." 242. У В. С.—„яко Іоанъ Домаскинъ научаетъ насъ..." 667 до „сего ради толь далеко отстоимъ (34) лукавствовати..." 667.

[2]) „Како убо благостно есть рещи..." 273 до „свидѣтель достовѣренъ есть" 278. У В. С.—го „аще бо бышя отъ дуновенія Христова..." 690 до „но яко Златоустъ глаголетъ..." 691.

[3]) Див. А. Попов. Ист.-лит. обз. др. р. полем. сочиненій. М. 1875 г., стор. 156. Заголовок цитуємо з рукопису. В Попова процитований він неповно.

ченню питання про походження духа св. Рівно-ж—і в статтях збірника 1580 року.

Цікаво відмітити значну подібність ось цих рядків доповнення Василя Суразького до цитати з Атанасія Великого, що подибується в першій з названих статтів Толст. зб. к. XIV чи поч. XV в. Цитуємо з рукоп. Р. П. Б. у Лнгр. й з рукопису 1580 р. [1]).

Тол. зб. Аще бо азъ не иду, оутѣшитель не прідеть къ Вамъ. Тѣмъ же оубо ꙗвѣ ѥсть, ꙗко Христосъ ѥще не бѣше отшелъ. Не бѣше дуновенiѥ се пришествiѥ оутѣшителѧ. но даръ благодати духовныꙗ.

В. С.: „Аще азъ не иду, Утѣшитель не пріидетъ къ Вамъ", тѣмже явно есть, (зв. 59) яко тогда Христосъ еще не бѣ отшелъ. Сего ради яко глаголы тіи, ихже наричетъ Христосъ, иже Духъ суть, тако и дуновеніе не бѣ пришествіе Утѣшителя, но даръ благодати духовныа, еже отпущати грѣхы (691).

Наведені слова являють собою кінець зробленої Василем Суразьким вставки в текст Максима Грека. Як і всю вставку, його не можна звести до певного твору тої епохи. Невідомо, чи сам Василь Суразький в данім разі самостійно згрупував цитати з св. п., що їх ми в цій вставці зустрічаємо, чи, може, все доповнення запозичене їм з якогось незнаного нам твору. Кінцеві слова, як ми бачили, схожі з словами Атанасія Великого, але ім'я цього отця церкви автором не згадується. Одмітимо ще одну невеличку вставку. В Максима Грека в відповіднім їй місці находимо впімнення, в якім Николаєві пропонується додержуватися православної науки про духа св... Замість цього в Василя Суразького знаходимо дві цитати з Григорія Богослова.

„Но полезно зѣло есть,—каже автор,—держатися словесъ премудраго Григоріа Богослова, яже противъ еретикъ Македонянъ отвѣща вопросившимъ его о происхожденіи Сына и Духа: которымъ способомъ обоихъ бытіе есть? Имъ же блаженый отвѣща глаголя" (707; далі слідує цитата [2]).

Своєю формою наведений у нас випадок покликання на авторитет, схожий із иншими, що їх багато знайдеться в статті В. С—го про пох. д. св. Досить буде, коли порівняємо цитовані слова до покликання на тв. Діонісія Ареопагіта (стор. 705. В М. Гр. стор. 305). Василь Суразький взагалі був під сильним впливом маніри писання Максима Грека. Отже й у данім разі, ставлячи на місці пропущеного їм звертання дві цитати з Григорія Богослова, він цим цитатам передпосилає вступні слова, конструкцією та стилістично схожі з відповідними місцями в М. Грека.

В М. Грека в однім місці знаходимо взяте з Іоана Золотоустого тлумачення ріжних найменувань духа св. Василь Суразький це місце заміняє иншим матеріялом [3]). Аналізуючи цю вставку, ми можемо впевнитися, що частина її запозичена їм із листа М. Гр. В однім місці листа знаходимо покликання на слова Іоана, тотожне з почат-

[1]) Див. А. Попов. Облич. спис. противъ жидовъ и латынянъ по рук. Р. П. Б. (в Ленінгр.). „Чт. О. Ист. и Др. Росс." 1879 г., янв., март. Рук. 1580 р. Р. П. Б. у Лнгр., стор. 162 (нен. звор.). Стаття: „Отказъ на то святого Германа патріарха таковый".

[2]) Див. в М. Гр. „Но довлѣетъ тебѣ, о Николае.." 311 до „рцы ми, что есть..." 311. У В. С. „но полезно зѣло есть держатися..." 707 до „рцѣте, о премудріи Римляне" 708.

[3]) „Имя же ему Дух..." 279 до „аще же услышиши глаголюща..." 279 стор. у М. Гр.

ком нашої вставки. Наступним словам вставки в М. Гр. находимо відповідні:

М. Гр.: яко единосущенъ Отцу и Сыну сый, ниже пріемлется, ниже изливается отъ Сына, но благодать Его, сирѣчь дарованій раздѣленіе, и пріемлется и посылается, боголѣпнѣ изливается на достойныхъ. Податель убо есть Сынъ дарованій Святаго Духа, а не виновенный испущатель ипостаси Его, единъ бо источникъ божества Отецъ Его... (280).

В. С: яко единосущенъ Отцу и Сыну сый, ани пріемлется (60) ниже зливается отъ Сына; но благодать дарованій его дается и пріимується и посылается боголѣпне, и изливается на достойныхъ. Податель убо есть Сынъ дарованій Святого Духа, а не виною, абы мѣлъ испускати ипостась его; понеже единъ источникъ божества есть Отецъ (692).

Далі у В. С—го читаємо: „Едино бо существо Отцю и Сыну и Святому Духу, нераздѣлне естественѣ пребываетъ, и неизливаемо. Отколя убо, и гдѣ пріемлемо быти имать нераздѣлное существо? Аще же пріимується, то и разлучается отъ давшего, донележе въ руках будетъ пріемшаго".

Цю думку зустрічаємо теж в Максима Грека. Перед наведеним місцем в листі Максима Грека читаємо: „Духъ Святый естествомъ убо нераздѣленъ есть, яко отъ нераздѣльнаго естества происшедъ" (278).

Кінцеві слова додатку, який ми розглядаємо, такі: „И што надъ сіе хуленіе имать быти горшаго, еже тако нечестиве разумѣти". В Максима Грека Василь Суразький багато міг зустріти окликів, подібних до цього. Напр. „Нечестиво есть таковая о Отцѣ и Сынѣ умышляти, за еже быти другъ во другѣ словомъ существа, нечестиво такоже и хульно есть" (у М. Гр. 276 стор.) (В. С. стор. 675: „Што не толко рещи, но и помыслити хулно, богоморзько и гнюсно есть...)"

Таким чином що до всієї вставки можемо сказати ось що. Початок її запозичений безпосередньо в Максима Грека; друга половина— самостійно зложена В. С., але змістом і формою подібна до деяких инших місць листа Максима Грека. В. С. у данім разі був під сильним впливом свого джерела, навіть що до стилю. Вставку зробив він для уникнення промежини й для відновлення звязку, порушеного пропуском.

В иншім місці замість одного з багатьох звертань до Федора [1]) знаходимо в В. Суразького ось таку маленьку вставку: „Смотрѣте и пилно разумѣйте, яко не отъ человѣческихъ гнилыхъ умышленій истиное визнаніе единаго божества разумѣется, но толко отъ самаго Бога обьявляємо бываетъ!" (676—677). Про „человѣческія умышленія", „силлогизмы", „мудрованія" й т. и. Максим Грек згадує не раз.

Ось чому можемо сказати, що й ця вставка написана цілком у дусі Максима Грека.

Зазначимо тепер велику вставку, якій у М. Гр. відповідає спростування думок Николая. Свої католицькі погляди на питання про походження духа св. Николай будує на словах із євангелії: „Сынъ любитъ Отца". Максим Грек заперечує тлумаченню Николая. Замість цього уривка у Василя Суразького находимо цілий ряд цитат про духа св., взятих із св. письма [2]).

---

[1]) У М. Гр. „Зане, аще инако сотвориши, зри..." (253) до „священный Діонісій показуетъ глаголя..." 253.

[2]) У М. Гр. „Понеже убо и образом..." 314 до „уразумѣвше же жъ...". У Вас. Сур. „Тѣмъ же, убо возлюбленіи Господомъ..." 710 до „но для лучшаго увѣренія..." 715.

Частину їх можна зустріти в ріжних місцях листів Максима Грека, деякі подибуються в зб. 1580 р. у Толстовськ. зб. кінця XIV чи поч. XV в. Напевне Василь Суразький власноручно зробив визбірку цитат. Він запозичив їх з якихось статтів—зібрані були свідоцтва св. письма про походження духа св.

Нижче в статті „О исхожденію Д. Св." на місці звертання Максима Грека до Федора й Николая находимо дуже багато цитат із творів отців церкви й розумувань з приводу їх [1]).

Про склад цього доповнення можна сказати те-ж, що й відносно попереднього. Для більшої повноти характеристики поводження В. С—го з текстом листів варт зазначити випадок перенесення матеріялу з одної частини відділу в иншу. Декілька сторінок розглянутого пропуску (280—298) в тексті Максима Грека не остаточно залишені В. С.: їх зустрічаємо ми в инших частинах відділу. Частину матеріялу пропуску бачимо наприкінці статті, частина зовсім не увійшла в твір В. С., але замість неї знаходимо ми в „книжиці" доповнення. Своїм змістом ця вставка не має нічого оригінального. В раніш опущенім Василем С—им уривку (273—278) стрічаються дуже схожі з нашою вставкою місця (див. стор. 276—278).

Переходимо тепер до розгляду вставок другої категорії. Всі вони в своїому положенні в статті В. С—го не мають жадних відповідних місць у М. Грека.

Цікаво зазначити випадки продовження Василем Суразьким цитат із св. письма. Підчас писання він, як здається, деколи звертався до книжок і розшукував у них місця, на які покликався Максим Грек. Василеві Суразькому не було навіть конче потрібно що-разу звертатися безпосередньо до джерела Максима Грека, досить було проглянути який-небудь із згаданих у нас збірників цитатів і, користуючись ними, можна було повніше процитувати ті чи инші слова з св. письма.

Повніше цитує В. С—ий, наприкл., цитати з Іоана Золотоустого [2]), з творів Діонісія Ареопагіта [3]), з євангелії від Іоана [4]).

На протязі всієї статті про походж. д. св. можна зустріти багато додатків у 3—4 рядки. Ці вставки такі незначні своїм розміром, що їх не можна вести до яких-небудь певних джерел. Присутність цих дрібних вставок ще зайвий раз підкреслює, що автор цілком свідомо ставився до матеріялу, який він запозичив у Максима Грека: користуючись з власної своєї очитаности, він доповнює розумування джерела новими міркуваннями й доводами, свої твердження старається краще обґрунтувати, сильніше підперти цитатами [5]).

Розглянемо тепер декілька доповнень цієї категорії.

---

[1]) У М. Гр. „Сія суть блаженнаго Златоуста..." 280 до „равно триугольный образъ сей.." 298; У В. С—го „Что убо речемъ ли непричастна..." 693 до „но для лучшаго увѣренія..." 715.

[2]) Див. у М. Гр. 248 стор.; у В. С. 672.

[3]) Див. у М. Гр. 253 стор; у В. С. 677.

[4]) Див. у М Гр. 285 стор.; у В. С. 630 стор.

[5]) а) „Аще бо за еже рещи кому..." 668 до „Не мнимай же кто..." 668. У М. Гр. 243 стор. б) „Заразъ бо по сихъ глаголетъ..." 668 до „Самъ бо Спасъ первый..." 668. У М. Гр. 248; в) „Не глаголетъ бо Господь, яко..." 669 до „А не толко въ томъ Спасъ..." 669; у М. Гр стор. 244; г) „Яко священый Діонисіе..." 701 до „Къ симъ же вѣмы, яко.." 701; у М. Гр 301 стор. г) „Но яко пророк глаголетъ..." 702 до „А еже яко сіи глаголютъ" 702; У М. Гр. 302 стор. д) „Аще же убо то нераздѣлно.." 728 до „Како бо не зѣло глупо.." 728. У М. Гр. 283 стор. е) „Якоже апостолъ свѣдѣтельствуетъ.." стор. 729 до „Господьскый убо вся..." 729; у М. Гр. цієї цитати нема на стор. 284.

В. С—ий запозичає в М. Гр. слова, в яких наука латинян про д. св. названа „источникомъ злыхъ и основаніемъ“. Далі для пояснення й для сильнішого підкреслення тої-ж думки він робить ось таку увагу: „Аще бо и отъ нашихъ мнящихся правовѣрныхъ нѣкоихъ, отъ неразсужденіа скудоуміа ихъ видится мала розность, еже и отъ Сына исхожденіе Духу Святому прилагати; но да вѣсть всякъ, яко умышленіе то, надъ всѣ ереси главнѣйшее, отъ негоже всѣ иншые ереси прозябаютъ“. На поляхъ, окрім того, знаходимо ось такий оклик: „Отъ всѣхъ ересей главнѣйшаа—еже и отъ Сына исхожденіе Духу Святому привлащати“ (В. С. 666; М. Гр. 239—240). В М. Гр. цього уривку нема.

Як можна бачити з змісту вставки, Василь Суразький бажає перестерегти православних від легковажного ставлення до догмату про пох. д. св. Відомо, що католицькі письменники й проповідники зчаста старалися запевнити „уперту Русь“ в тім, що поміж православієм та католицтвом у істоті речі великих ріжниць нема—щоби спастися, для православних цілком досить було-б визнати над собою зверхність папського престолу, зостаючись при тому при давніх своїх обрядах. Маючи на увазі це, Василь Суразький намагається підкреслити, що в питанні про єство духа св. поміж наукою православної й католицької церкви існує велика ріжниця.

Вся вставка, як бачимо, є лише поширення тої-ж думки, що зустрічається й у Максима Грека. Нашому авторові треба було тільки наблизити текст Максима Грека до практичних життьових завдань.

Вкажемо ще ось таку вставку. „Горе же нашему надменому высокоумному зухвалству и скверному безстудію, еже смѣемъ на божественыа таемницы възноситися, которые всякымъ способом и самимъ ангеломъ недостигнени суть [1])!“

Ці слова зложені в тоні численних нападок і осудів Максима Грека супроти Николая. Таємниця єства духа св. названа тут „недостигненою“, так само як вище єство трійці в листі Максима Грека й у трактаті Василя Суразького назване „непостижимымъ“ [2]). Думка про незбагненність багатьох істин віри, як ми знаємо, дуже старанно проводиться Василем Суразьким у всім творі. В „Предисловію“ до другого відділу читаємо: „не смѣемъ таковыхъ неизреченыхъ и непостижимыхъ касатися“ (664 стор.). В иншім місці відділу (як і М. Грек) В. С—ий говорить про неприпустимість того, „што выше насъ и всего ангельскаго разума выше суще испытовати и изыскывати“ [3]). В наведеній вставці єство д. св. визнається за „таємницю“, так само як і в „Предисловію“ (663). Відповідно до цього єство трійці у Максима Грека (й Вас. Сур.) назване „таинством“ [4]).

Як бачимо, в розглянутій у нас вставці є всі елементи стилю Максима Грека [5]).

Такий самий характер має й ось така вставка: „Не явно ли отъ сего, яко тѣлеснымъ мудрованіемъ недугующе о божествѣ, странномыслiемъ своимъ прелстившеся...“ (702). Щоби впевнитися в тім, досить буде порівняти цю вставку, напр., до таких слів: „Але пре-

[1]) В. С. 673; М. Гр. 249. На початку сторінки 249 (М. Гр.), де-б ми сподівалися знайти ці слова, їх немає.

[2]) В. С. 667; М. Гр. 241 стор.

[3]) Див у В. С. стор. 667; у М. Гр. ст. 241.

[4]) В С. 667; М. Гр. 241.

[5]) Зазначимо ще, що слову „зухвално“ в М. Гр. відповідає слово „дерзостно“; див. М. Гр. стор. 239; В. С. стор. 665.

лести безмѣстного умышленія. Духовная тѣлесне разсуждающе и человѣческими суемудреными розумѣнми развращающе" (473).

В однім місці Василь Суразький запозичає[1]) в Максима Грека думку про неприпустимість „паче постановленаго ими (цеб-то отцями церкви), ниже собирати рѣченія отъ писаній, о инныхъ речахъ глаголаные, ихже нѣцыи насилующе, притегаючи по своему умышленію, на инній разумъ претворяти обыкоша, да свою волю поставять, якоже творятъ иже и отъ Сына Духу исходити глаголющіе".

Загальна теза джерела мало задовольняє Василя Суразького. Отже з'ясовує він його ось такою вставкою: „если гдѣ въ писаніи которое слово уловятъ, Духа Сыну или совокупляющее, или свойствена ему показующе яко единосущна, то заразъ умышленіе сотворивши, и замкненіе наносятъ, ни чого далѣй не расмотряа. Сего ради сами своимъ оружіемъ уязвлени (75) бываютъ, по писаному: „увязаютъ въ совѣтѣхъ яже помышляютъ" (705).

Як бачимо, тут наприкінці пояснення додано ще цитату.

Далі вкажемо ось цю невеличку вставку: „Ни бо Отцу преобращатися въ сыновство, рекше—въ рожденіе, или происхожденіе, ни паки сынови въ отцевство, сирѣчь въ нерожденіе, ниже въ происхожденіе, тако ниже Духу Святому въ нерожденіе и рожденіе преобращатися. Што не только рещи, но и помыслити хулно, богомрьзко и гнюсно есть" [2]). Останнє речення є звичайний гострий вираз. Вставка являє собою просте перефразування слів Діонісія Ареопагіта, що їх можна знайти безпосередньо перед нею [3]). Розглянувши всі маленькі вставки й доповнення до тексту Максима Грека, можемо прийти до такого висновку. Своїм змістом і формою вони не являють собою нічого оригінального, бо зложені на основі джерела, цілком у дусі писань Максима Грека; доповнюючи ними текст джерела, автор намагається наблизити думки М. Гр. до розуміння своїх читачів, бажає ясніше викласти їх у своїй переробці.

Зазначимо ще два великих доповнення, які не можна вести до листів Максима Грека.

Перше, в значній частині, як здається, з'являється самостійною працею Василя Суразького. Перш за все зустрічаємо ми тут цитати з творів Діонісія Ареопагіта. Автор усильно рекомендує своїм читачам писання цього отця церкви, надзвичайно високо ставить їх, багато місця присвячує похвалам цього „великого богослова" й наводить з творів його багато цитат. Нам уже довелося раніш згадати, що, зустрівши в Максима Грека деякі витяги з Діонісія Ареопагіта, Василь Суразький в своїй статті наводить їх повніше. Отже можливо, що з Діонісієм Ареопагітом наш письменник знайомий був не лише по витягах із його писань, але також і сам читав їх і тому мав змогу використати їх для „книжиці".

Окрім похвал Діонісієві Ареопагітові й цитат з його писань в цій уставці зустрічаються також і покликання на инших отців церкви й пояснення до витягів із їхніх творів. Ці витяги запозичені автором напевне з якогось твору, що містив у собі збірку цитат із св. письма з питання про походж. д. св [4]).

Одначе В. Суразький не обмежується на простому виписуванні цитат: він перемежовує їх розумуваннями й звичайними звертаннями

[1]) Див. В. С. стор. 705; М. Гр. стор. 306.
[2]) В С. 675; у М. Гр. на стор. 251 цих слів нема.
[3]) Див. ті-ж самі сторінки.
[4]) Див. наприкл. вказану вище статтю Толст. зб.

до православних, де їм пропонується пильно прислухатися до науки цих отців церкви й твердо стояти в вірі [1]).

Друга вставка своїм розміром менша від тільки-що розглянутої. Вона містить у собі оповідання церковні про події, що відбулися за Карла Великого, й змістом подібна до відповідного місця „Сказанія въкратцѣ отъ лѣтописца, сирѣчь—отъ кройники..." [2])

Одначе не можна цю частину вставки вести до „Сказанія", бо рівноставлення не виявляє дуже великої згідности обох текстів. В старі часи існувало кілька редакцій „Сказанія въкратцѣ отъ Лѣтописца..."

Напевне цим пояснюється неоднаковість оповідання В. Суразького про події, що відбувалися в церковнім житті за часів Карла Великого. Лише з'ясувавши літературну історію „Сказанія", можна визначити джерело початку нашої вставки.

Декілька сторінок розглянутого доповнення являють собою критику брошури Б. Гербеста, а головно Петра Скарги [3]). Василь Суразький два рази згадує „кн. П. Скарги" „O jedn. kośc. Bożego", вказує рік і місце її видання. „Во второй части,—каже В. С.,—въ раздѣлѣ шеснадцатомъ къ концу, о исхожденію Духа Святого, на картѣ 184 [4]), гдѣ споминаетъ учителей старыхъ Римскихъ и Греческихъ, которые якобы мѣли и отъ Сына Духу Святому исхожденіе признавати. Межи ихже и Діонісіа святого Ареопагыта спомянувши, не кладе в личбу съ ними, такъ мовячи: „Діонісіа Ареопагыта не личе, бо тенъ Латинский костелъ будовалъ въ Францыи". Смотри ми пилне хитраго умышленіа, на простаковъ учиненаго премудрое Латины. Яко властнаго Греческаго старожитнаго учителя вселенскаго, и паче всѣхъ преизящнаго оеолога священаго и преблаженаго Діонисіа" [5]) й т. и.

Далі вміщено похвалу Діонісієві Ареопагітові, складену на зразок раніш згаданих нами похвал цьому вчителеві церкви.

Петра Скаргу В. С. обвинувачує в тому, що він „точію имя блаженаго Діонісіа споминаетъ, ученіе же его затираючи минаетъ", й далі докладно розбирає той уривок, який він цитує з кн. „O jedn. kośc. Boż." (725—726). Нам тепер цілком зрозуміло, через що В. С—ий звертає увагу лише на слова П. Скарги про Діонісія Ареопагіта. Писання цього отця церкви були найулюбленішим читанням В. С—ого; він добре їх знав і не міг обминути без своєї уваги того місця книжки П. Скарги, де зустрів неправильне, на його думку, тлумачення слів Діонісія Ареопагіта.

Далі Василь Суразький каже: „Пачеже яко и отъ самихъ Римлянъ пѣцыи признаваютъ, яко Римскій костелъ до исповѣданіа истиныа вѣры приложилъ исхожденіе Духу Святому и отъ Сына" (726). Як на доказ правдивости своїх слів, автор покликається на 274 стор. книжки Петра Скарги й на одно місце з кн. Бенедикта Гербеста.

В цих покликáннях находимо звичайний осуд „явного й безстуднаго змышленія Латинскаго" (726) й звертання до „возлюбленныхъ Господемъ православныхъ христіанъ" (727). Наприкінці вставки зна-

[1]) Вставка поч.: „А такъ аще..." (677) до „сего ради речемъ ли Отцю ражатися от Сына" 690.

[2]) Див. Р. И. Б., т. VII. стор. 798.

[3]) Вставка починається словами: „Сего ради таковыхъ..." (772) до „то како истинно обрящется" 728. Критику Гербеста й П. Скарги находимо на 724 стор. (зв. 95, 66. зв. 76, 77, зв. 97, 98).

[4]) Це друкарська похибка; треба читати 284.

[5]) Див. стор. 724—725.

ходимо заповнену виключно цитатами з св. письма сторінку. В розглянутих у нас двох вставках ми повинні особливо підкреслити цитати з писань Діонісія Ареопагіта, пояснення до них і похвали цьому отцеві церкви, а також критику П. Скарги й Б. Гербеста. Саме в цих частинах вставок ми бачимо цікаві прояви оригінальности Василя Суразького, найменшу залежність від джерела.

Кінець статті цілком запозичений у Максима Грека[1]). Замість звертання до Федора в В. С—го знаходимо оттакі слова: „Вы же, возлюбленіи Господемъ, небеснаго званіа сопричастницы, правовѣрніи христіане, преставше отъ многопытнаго възысканіа и неподобнаго словопрѣніа, уразумѣвше отъ...". Далі текст „книжиці" цілком припадає з текстом листа Максима Грека.

Підсумовуючи наші спостереження, можемо прийти до таких висновків. Головним джерелом для другого розділу послужили два листи Максима Грека. Василь Суразький зробив великі зміни: він перш за все ввесь матеріял джерела розташував за своїм власним планом. Мова Максима Грека підпала дуже великим змінам: він на протязі всього твору намагається перекладати незрозумілі слова літературною українською мовою свого часу. Перекладаються їм як слова літературної московської мови, так і ріжні грецькі слова, часто вживані Максимом Греком. В самім тексті раз-по-раз переставляються й пропускаються слова, групи слів і речення; пропуски подибуються значні розміром і невеликі. Замість їх подекуди вміщається инший матеріял, яким автор намагається відновити порушену ними послідовність викладу, або старається краще чи ясніше довести думку Максима Грека. Немало є в другім розділі вставок (у кожному окремому випадку ріжного значіння), яким зовсім нема відповідних що до місця слів у тексті листів Максима Грека. Всі взагалі вставки почасти самостійно зложені Василем Суразьким, почасти запозичені (таких більша частина) їм з невідомих нам точно джерел. Значну частину вставок, особливо вставок в 3—5 рядків, хоча зложено автором самостійно, одначе змістом, формою викладу й стилем тяжать вони цілком до Максима Грека.

Про деякі цитати додатків можна з певністю сказати, що вони безумовно запозичені Василем Суразьким із тексту тих самих листів Максима Грека. Менш талановитий і досвідчений, менш вчений український письменник цілком природньо мусів був підпасти впливові великого по-европейському освіченого письменника Грека, перейнятися духом його творчости й з усієї сили намагається наслідувати його. До числа найоригінальніших місць в другому відділі безумовно можемо ми віднести все те, що торкається Діонісія Ареопагіта, а також і критику Б. Гербеста й Петра Скарги.

З усіх змін, зроблених Василем Суразьким у листах Максима Грека, особливо впадає на очі уникнення прикмет особистого характеру (листування). Замість звертань до Николая й до Федора в другім відділі ми зустрічаємо тільки звертання до „латинян" і до „православних християн". Переробка такого характеру цілком змінила зовнішній вигляд листів, а разом з зміною плану викладу з листів Максима Грека витворила статочний богословський твір.

Мова В. С., як ми бачимо, є літературною українською мовою XVI ст. Численні, вказані нами випадки вільнішого, простішого й зрозуміліщого викладу тексту листів Максима Грека безумовно набли-

[1]) Див. М. Гр. 320—322; В. С.—734.

жали чужоземний твір до умов даного краю й часу, полегшували зрозуміння ідей Максима Грека читачеві України-Руси. Було-б одначе помилково гадати, що праця В. С. зводиться лише на популяризацію думок джерел. Значні зміни в плані листів Максима Грека, а особливо стремління автора збільшити число цитат із св. письма й отців церкви показує, що він подекуди має на увазі не так простого православного читача, як вченого, а може навіть і єзуїтського письменника. Праця В. С. надмірно перевантажена цитатами; деякі з них повторюються багато разів, деякі вжито недоречно,—не там де їх потрібно й, навпаки, там, де без них можна було-б цілком обійтися. Отже що до другого розділу зокрема мусимо сказати, що він навряд чи міг бути цікавим і приступним читанням для звичайної письменної людини. Для полеміста-ж письменника, для вченого-проповідника другий розділ „Книжиці“ безумовно був дорогоцінним скарбом, бо містив у собі силу доводів, силу полемічного матеріялу, велике число цитат із св. письма, з отців церкви, витяги з постанов всесвітніх церковних соборів, з постанов помісних соборів, із папських і патріярших грамот і т. и. Докладніший від того, що в „Книжиці“, виклад питання про походж. духа св. трудно собі уявити в тих часах.

Перегляд усіх розділів „Книжиці“ показує, що вся вона переповнена доказами й ріжними цитатами. Цим пояснюється те, що для багатьох наступних письменників служила вона джерелом і взагалі довідною книжкою.

Ми розглянули тільки частину праці В. С—го. Найбільше даних про особливості обробки ним джерел ми вичерпали на підставі розсліду другої частини—про походження д. св. Було-б поспішно прикладати висновки наші до цілої праці, але з другого боку річ очевидна, що оброблюючи наступні розділи, публіцист-богослов мусів був уживати тих самих прийомів, що їх ми бачили тут. До таких висновків призвело-б певне порівняння тексту розділу про папську зверхність із відповідними текстами Варлаама Калабрійського (Калавереського).

Отож, не претендуючи на повну вичерпність, наші спостереження можуть дати деяке уявлення про характер української, взагалі значно відсталої, схоластичної релігійної публіцистики, що торувала шлях для таких наступників, як Іван Вишенський, виробляючи літературну мову, та похапливо й не завжди може певно шукаючи форми.

СТЕПАН ГАЄВСЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ ПАСІЙНОЇ ДРАМИ — „СЛОВО О ЗБУРЕНЮ ПЕКЛА“ [1]).

Про існування пасійних драм на Україні дали привід догадуватись великодні вірші. Перший звернув на це увагу М. Драгоманов [2]), розглядаючи великодню віршу „Егда Юда Христа жидам продав...“ Драматичний склад вірші навів М. Драгоманова на думку, що вірша—переробка якоїсь драми. Там-же вчений подав уривки з німецької пасійної драми про вступ Христа до пекла. Через деякий час д-р Франко ствердив думку Драгоманова, надрукувавши текст драми „Слово о збуреню пекла“ [3]). Текст цей дуже пізньої доби й через те має багато хиб. Р. 1908 цей-же дослідник віднайшов новий текст цеї цікавої драми й надрукував з кількома варіянтами [4]), подавши паралелі таких-же постійних драм з инших літератур. За д-ром Франком дав кілька уваг і проф. Резанов [5]). Як д-р Франко, так і Резанов докладно вияснили еволюцію згаданого сюжету у всіх народів Заходу, але ні одному з них не пощастило віднайти таку пасійну драму, яку-б можна було вважати за безпосереднє джерело української драми. Що в основі подібної пасійної драми лежить Никодимове Євангеліє, про це говорив ще Драгоманов, але в чиїй обробці чи переробці воно попало до рук українського анонімного автора, остається тільки догадуватись. Деякі зближення окремих елементів показують, що зразок зайшов з Заходу, але чи безпосередньо з німецьких рук, як про це догадувався Драгоманов, чи через польські руки,—про це сказати трудно. Польської драми на цей сюжет і близької до нашої змістом поки-що не віднайдено. Аналізуючи текст „Слова“, д-р Франко зауважує, що в ньому помічається багато прогалин. Коли першу частину розроблено дуже докладно й зі всякими подробицями, то друга зразу ніби обривається. Проф. Ре-

---

[1]) Роботу цю виготовлено було ще до революції 1917 р. й ухвалено було друкувати в „Зап. Наук. Т-ва у Київі“, але бурхливі часи не дали це виконати, та навіть самого рукописа, разом зі всім архівом філологічної секції Наук. Т-ва, було затрачено. За цей час проф. В. Резанов надрукував два випуски (I і III) своєї праці: „Драма українська“ (Збірник іст.-філол. відділу УАН, № 7-а, 1926). Про опубліковані свого часу Ів. Франком списки „Слова“ проф. Резанов каже: „Усі ці рукописи тепер за кордоном і використати їх не сила, зовсім бо навіть невідомо, чи не загинули вони були всі десь підчас війни 1914—16 рр. Такі умови приневолюють нас обмежитися тут критичним опрацюванням тільки надрукованого матеріялу“. Отже цей довший час не приніс нам нічого нового, а лише маємо зібране до купи опубліковане вже давно в ріжних місцях Ів. Франком. Тому-то й цей уривок не тратить значіння й зараз. Початок уривка відповідає віршові 210 в праці проф. Резанова, що міститься в I вип. на стор. 141—163.

[2]) „Ватра“ 1887 (передруковано в „Розвідках М. Драгоманова“, т. III).

[3]) „Кіевск. Ст.“, 1896, № 6, 7 і 8.

[4]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. LXXXI.

[5]) „Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйствія XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ“, 1910, стор. 231—233.

занов, переглядаючи оці прогалини в тексті, надрукованому у „Кіевск. Ст.“ [1]), зауважив „деяку плутанину“ [2]). У монолозі Люцифера знаходяться такі слова:

„А мене Ада вѣчными узами звязалъ!“

Очевидно з того, що в цьому монолозі змішано, каже проф. Резанов, розмови двох дієвих осіб. Але кому з двох цих персонажів він первісно належав, про те трудно сказати. Проф. Резанов гадає, що ті слова мусять належати Адові, але в нашому тексті, де над цим монологом, як і в тексті „Кіевск. Ст.“, стоїть: „Люциперь мовитъ“,— наведений Резановим вірш передається так:

„І мене ј Ада вѣчними ѵзами связалъ.

При такім вигляді ці слова можуть належати і Люциферові, а не Адові, як це припускав проф. Резанов, хоча в тексті, пізніше надрукованім д-ром Франком [3]), зазначений монолог належить Адові.

Наводячи оці суперечності, маємо на оці показати, що при існуванні двох текстів „Слова“ безпідставно буде приходити до тих чи инших висновків. Одне тільки можна сказати, що ми маємо дефектний текст. І перш за все потрібно відновити його вповні, а тоді вже братися за встановлення редакції, місцевости, з якої він вийшов, то-що. Переглядаючи тільки побіжно тексти: „Кіевск. Ст.“, „Зап. Наук. Тов.“ і наведений нижче уривок, легко можна встановити, що перед нами літературний твір, який пережив на українському ґрунті значну еволюцію, його багато разів переписувано й оброблювано. Для вияснення цих обробок не вистачає матеріялу, бо відомі списки походять від якогось дефектного вже списка, на що показав проф. Резанов [4]). Наведений нижче уривок треба віднести до того-ж джерела, з якого пішли надруковані списки. Не зважаючи на невеликий розмір уривка, він дає досить матеріялу для прийдешнього дослідника в той час, коли пощастить відшукати нові списки цікавого „Слова“. Вже одна назва нашого уривка, означена над кожною сторінкою тексту, значно відріжняється від Франкової. Імена дієвих осіб (пекельних послів), над якими загадувався Франко, значно відмінні. У Франка вони названі: Венера і Трубай; в наведеному уривку вони названі: Бенера і Тѣбай. Сама попсованість деяких місць—такого характеру, що в звязку з иншими списками дає досить матеріялу для встановлення основного тексту.

Уривок „Слова“ міститься в невеличкому збірничку, що його недавно доставлено в Музей при Київській Духовній Академії і знаходиться під № 993. Цей збірничок не являє собою чогось суцільного, а зложений з окремих уривків (то друкованих, то скорописних), які тільки підходили розміром, і зшиті до купи; навіть не переплетений. Розмір збірничка—шіснадцята доля аркуша. Тому що він ще ніким не описаний, подаємо тут спис всіх уривків, які у ньому зібрані:

К. К. 1—59.

„Rozmowy“ на біблійні теми; друковано лат. шрифтом; починається на 19 стор. першої розмови і обривається на п'ятій (стор. 150).

---

[1]) „Кіевск. Ст.“, 1896, VI, стор. 401.
[2]) В. Резанов. „Изъ ист. русск. драмы“, стор. 232.
[3]) Зап. Наук. Тов. у Львові, т. LXXXI, стор. 30.
[4]) Ibid.

К. К. 60—78.

Апокалѵпсїсъ Сѣтго Їѡанна. Почин. кінцем 6 гл.; обривається на 20 гл.; друк і мова слов'янські.

К. К. 79—93.

„Historya pierwsza, iako Pan Bog ktorego dnia co źtworzył“. Обривається на описові „pierwszych Oycow, iak wiele lat ktory żił od stworzienia swiata“. Друк лат.

К. К. 94—99.

Уривок повісти Александрії на польській мові—переписка брахманського ігумена Dydymus'a з Олександром. Друк гот. Цей уривок майже слово в слово сходиться з відповідним місцем в повісті Александрії із хроніки Marcina Bielskiego. Переклад цієї повісти знаходиться у хроніці Максимовича і схожих до неї (див.: Зап. Наук. Тов. у Київі, кн. X).

К. К. 100—141 зв.

Уривок Александрії сербської редакції. Скоропис український пізнішого часу; мова також українська. Поч. з епізоду, як „Насхархонос“ краде Олімпіяду, і кінч. вступом Олександра до Вавилону. В середині нема кількох листів і на місце їх вставлено небагато карток з моральних сентенцій на евангельські теми; рука инша, але характер скоропису і мови українські.

К. К. 142—157.

Кілька запитань і відповідів із фізіолога: про походження песиголовців; чого від Єви пішли ріжні народи...

К. 157 на зв.

Запис: „Конецъ и Богу хвала. Азъ Іерей Логъвинъ будучи Церкви. С. Николая“. Скороп. український.

К. К. 158—162.

Уривок „сказанія о Георгіи“. Скоропис; мова слов'янська без прикмет якої-будь національности.

К. К. 163—172.

„Слово ѡ разбѹренію пекла“. Починається з середини монолога Ада до Люцифера [1]). Заголовок виставлено зверху над сторінками.

К. К. 172 зв.—189

„Казанїѧ на Прѣѡбражени Господа нашего Исуса Хѵ̃а“ чисто в схоластичному напрямі з посилками на „натуру“; скоропис і мова—українські.

К. К. 189 зв.—202.

„Историѧ ѡ мѹдром младенъци“. Скоропис і мова—укр. Ця „Историѧ“ знаходиться і в рукопису М. Кішка, з якого д-р Франко використав „Слово про збуренє пекла“ [2]).

К. 202.

Внизу на цій картці запис: „Писа̑но ҂аѱлѳ, года“ (1739). Запис написано тою-ж рукою, що й „Историѧ“.

К. К. 202 зв.—210 зв.

„Житіе Сѵ̃того муч. Никиты“. Характер скоропису і мови теж українські. „Житіе“ обривається.

Як це показано при описі окремих уривків, зібраних в один зшиток, всі вони писані майже одночасно. А коли так, то уривок наведеного нижче „Слова“ можна віднести на початок XVIII в. Тут

[1]) Зап. Наук. Тов. у Львові, т. LXXXI, стор. 21, вірш 210. [2]) Ibid., стор. 12.

поділено текст „Слова" на вірші, але в рукопису він списаний без всякого поділу, хоча в більшості там, де починається новий вірш, поставлено велику літеру. Це показує, що списувач мав перед собою віршованого протографа, але через малий розмір паперу не міг додержати вірша й зазначав початок його великою літерою.

„Слово ѡ разбꙋренію пекла" [1].

210) Жеби жаднꙋ дꙋшꙋ з него не втекло,

211) ѡ тꙋ і з всѣхъ сторꙋ мѣдяные ворота поставилъ,

212) затвори желѣзные заворилъ

і лацюхами моцними стягнꙋ

і твердими колодками і затворами закнꙋлъ;

216) і тисячꙋ тисящ маю вꙋска готоваго збрꙋно,

217) може Хс не ходитъ гꙋно.

Йѡанъ Креститель мовитъ:

224) Смутися, Аде, плачъ і ляментꙋ во вѣкъ.

225) gди йдетъ до насъ богъ і чоловѣкъ.

226) Гѡтовъ еси на насъ пекло, вязенъ,

227) Которое бꙋдетъ на твое время;

228) всѣполъ і з слꙋгами твоими,

229) которий бꙋдꙋ подъ ногами божими.

230) Встань, Давиде, веселися і в стрꙋни ꙋдарь,

231) А творца своєго і бога вихвалитъ,

232) Ѡто бꙋдетъ запевне до насъ

233) і непꙋдетъ ѡтолѣ безъ нас.

Люциперъ мовитъ:

234) Постꙋ, Іѡане, еще сѧ не вихвалитъ,

235) А того Іса не прославитъ.

236) І ти тꙋ і тꙋ Іс бꙋдетъ в насъ.

237) А хто дꙋжшій, то сѧ виграетъ змижи насъ.

238) І ти сѧ не вифиглюєшъ. Хочь бисѧкъ сѧ фиґловалъ

239) с тимъ, которомꙋ дорогꙋ готовалъ.

240) Бс Іѡанъ зовꙋ тѧ покаянию проповѣдникъ,

241) Але ти Ісовъ власний похлѣбникъ.

244) Для чогось ты вязнокъ моихъ потривожилъ

245) же имъ тꙋю повѣсть рожножилъ;

250) як тꙋ маетъ Іс до пекла ꙋстꙋпити

251) і всѣхъ мой ѡ мене вызвободити:

252) Вогодинѣ gди не докаже

253) тилько славꙋ тꙋю дꙋрно розъмножаєшъ.

254) А доки жъ тꙋ бꙋдешъ стоѧти,

257) щораз то болъшъ ѡ Хрстѣ пророковати.

---

[1]) Порівн. подібний текст у „Записк. Науков. Тов. ім. Шевченка", т. LXXXI, стор. 21, вірш, 210.

260) А ходи́ сюди бо́шъ не повѣдаѧ,

261) мнѣ страхꙋ і слꙋгамъ мои́м не заѣдаваѧ;

262) Бо ми і знакꙋ сѫ Его не бои́мо

263) і набоженства Его не глѫдимо.

264) Знаю ѫ, же богъ єстъ в небѣ,

265) которомꙋ аг҃лели спѣваю҃: „Слава тебѣ";

266) Але тꙋ҃ на зе́ли бога не машъ:

267) А ти і ѡдне пророкꙋ҃ѥ҃, а самъ Его не знаѥ҃;

268) тиѧко Его на помо҃ҁ҃ призываешъ.

269) А богъ в неби со а҃г҃ли́ панꙋ҃етъ;

270) А моѫ слава по всемъ свитѣ роскошꙋ҃ѥ҃.

271) І мене люде на ѧзыцѣ носѧ҃,

272) і болъше нѣжьли бога ѿще просеѫ҃.

273) А ѫ вѣ҃лꙋгъ прозбѣ їхъ буду чинити.

274) А мои́ ꙋ҃чинки чинѫ҃, буду їхъ любити.

275) І покажу їмъ ѿфитꙋю ласкꙋ,

278) Не ѿ҃ну бочькꙋ їмъ дамъ пекелъного квасꙋ.

279) А ти, Іѡане, по҃ди болъшъ не волѧ,

280) Товариствꙋ своєму тꙋ҃ допомагаѧ.

281) Вижу тѫ же ти фиґлюєшъ,

282) І розумѣю же ти ѿ сіо҃ѧ ꙋтечи сѫ готꙋєшъ.

283) ѿ҃ и не вилетишъ, птаѫ҃ку,

284) рицерами того не бо҃моѕѧ Іванѫ҃кꙋ.

285) Подобно и то҃ ꙋ насѥ҃ будѥ҃ с тобою.

Ѡтожь бѣжи́ҁ҃ і третій поселъ з новинами.

Поселъ мовитъ:

287) Пане Аде наѫ҃

288) ґди жъ надъ тебе болъшаго не машъ.

289) Посълали мене воєводи Бенела і Трꙋбѧ,

290) нѣчого сѫ не лѫкаѧ;

291) І нѣ нащо не дбаѧ

Ѡщо єси просилъ,

то все тое поѡрꙋдовали,

292) А Хр҃та того ꙋ ланьцꙋхи і стри́ки поубирали.

293) Водаѧ҃ Его жиди ѿ ради до ради,

294) А нѣхто Ему і знакꙋ҃ не даѥ҃ поради.

295) І чꙋлем ѿ жидо҃, їжь зараз ведѥ҃ будѥ҃ за мѣсто

296) і знаю добре, їжь готую҃ на него лобное мѣсто.

Поселъ дрꙋгій мовитъ:

297) Ѡ то южъ пане нашъ Аде тепер жиди Хр҃та на крестѣ прибили

298) і желѣзними гвоздми Его пригвоздили.

299) ꙋже... травъ доконечне,

300) А ми будемо с тобою навѣки жити безпечне.

301) Послали мене воєводи то повѣдати,

302) І радость тую всюда рожьмножати.

Посолъ третій мовитъ:

303) Ѡ тожъ пане нашъ Аде Хс҃ѹ умираѥ,

304) І на крестѣ главѹ Свою преклонивъ.

305) Жиди все тѣло Его јзбили,

306) ј копиемъ бок Его пробили,

307) Ѡцтѡ ј желчию Его наповали

І в ѡчи Ему плювали.

309) Ѡсталисѧ тѫ воєводи,

310) Аби дш҃ѹ взявши принесли сюди

311) на наши ѹгоди.

Люциперъ до Ада мовитъ:

312) Видишъ Аде таковѹю новинѹ,

313) що сѧ прєз мене стало Марїинѹ синѹ.

314) Южь жиди Его на крестѣ прибили,

І на смертъ Его ѡсудили (166),

315) І бокъ Емѹ пробили,

316) Ј терновъ вѣнє на главу Ему вложили.

317) А нам потреба ѡ дш҃ѣ Его пилъно старанѧ мѣти,

318) Абисмо Ашѹ Его пѡмали во своѧ сѣти.

Адъ мовитъ:

319) Моѧ рада такаѧ

320) І голова старшаѧ,

321) Дш҃ѣ Хр҃ѡй не берѣмо,

322) Анѣ Ей҃ стережѣмо;

325) Нехай вона јдє до неба,

326) А нам Ей҃ тѡ не потреба:

327) Бо всѣ Пророкове пѡнеслисѧ и радѹюсѧ,

328) А природѣ Его Дх҃омъ Ст҃имъ чѹю.

329) Мѹсит то правда бути,

330) А длѧ Едно всѣми ригнѹти,

331) бо ѹже ѧ бачѹ (166 зв.) близко конє нашъ

332) І старшинство наше тепер єсть, А завтра не ма.

Посолъ четвертий:

333) Ѡ тожъ Хс҃ южь ѹмеръ,

334) І ѧ бачивъ недавно тепер,

335) Але гди дша Его вышла с тѣла,

336) не ѡдна плот зомлѣла.

337) І ти сѧ всѣ полѧкали,

338) І далеко ѿ нє повтѣкали.

339) Хотѣлисмо дш҃ѹ Его пѡмати.

340) А гдисмо ѡбачили страно било к нє ј приступати.

341) Агн҃ские вѡска ѡступили,

342) А нас до нє не допустили.

343) Дрижала земля, ламали сѧ ѡ҃поки,

344) бувъ тѡ страх ј доки

345) слѡнце ј мѣсца премѣнивши

346) много ѿ мертвы҃х (167) воскресивши,

347) А тиѝ ѿ страху подали

348) І чрез три годинѣ лежали.

350) І ми сѧ страхѹ набрали

351) јдемо до пекла брони в руки взявши.

352) І чулисмо ѿ агн҃ловъ—в третій дне воскресе;

353) І прйде до нас,

354) І має взяти всѣхъ нас.

Воеводи Бенера ј Тѹбай:

355) Великй нашъ пане Аде, і ти пане Люциперу Старосто,

356) подобно до нас Хт ждє просто.

357) Ми хотѣли дшѹ Его к собѣ взяти,

358) Але божькиє сили не дали к нє ј приступити.

359) Видѣлисмо страхи великие,

360) блискавицѣ ј громи незноснє подобно.

361) Правдивй і влагнй (167 зв.) богъ.

362) Нѣхто такихъ чд чинити крд него не могъ.

363) Уступилисмо до пекла порад зажити,

364) щобъ ј с тимъ Хтом дѣяти ј як прожити,

365) будє тд запевне до нас

366) почавши ѿ Адама ј всѣхъ стихъ має ѹзяти ѹ насъ.

Люципер до слѹгъ своихъ мовит:

367) Бѹду ся боронити якъ могѹчи,

368) бо не подобаст мнѣ своєго панства ѹтечи.

369) Если божй синъ, нехай собѣ панѹє,

370) А з нами ј пекломъ нехай не воює;

371) бо билъ би мнѣ встидъ, гди бимъ ся Емѹ поднялъ.

373) Кролевалє ....тися лѣ мало не до вѣкѹ (118)

374) А тепер бимъ ся далъ в моцъ Единому человѣкѹ.

375) Бѹду Его чекати на плацѹ, Аде, с тобою,

376) гдиж ся в тѣлѣ человѣкъ, нѣgди не бою.

377) І бѹдѹ ся з нимъ мєжне воювати;

378) Хочъ бимъ мѣлъ ј поле програти

379) до брс, до брд мой милй Слѹги ся берѣте битаки;

380) стра на вас напалъ то вй не мирѣти,

381) ставтеся противко Его мєжне;

382) А ся з дрѹгимъ воскомъ заразъ задами потєжне;

383) А ви ворота хирло зачипляте,

384) зводи звѣвши желѣзние. Затягате

384а) ј лацѹхами довгими заволѣкате

385) ј колодками твердими пекло замикате.

386) До нас ѹже то Хрто прйдє,

387) Але хто дѹжъщй бѹдє, то ѿ сола вйдє.

388) Нехай вамъ ѿ страху сєдце не млѣє,

389) Іж ѿ Хта того все повътѣкає,

390) а ви берѣтеся (168 зв.) до него смѣле,

391) а поле з нимъ ставте лѣле;

392) Але ся знаю, Јж не новина вам воевати,

393) І не такихъ рицеровъ в полю j к плацꙋ jмати;

395) всѣ кролеве j цр҃ѣ великие наших рꙋкъ не вьтекли;

396) але сами бачите же есть ꙋ пеклѣ

397) пр҃ето не тривожтеста;

398) А Хр҃ста того не бꙋтеста.

399) Еще ѡжидаю посла ѡстаного

400) І на плацъ прйсътꙗ Хр҃ого.

Ѡстатнй поселъ бѣжитъ:

401) Пане Аде j ти пане люциперу!

402) Ѡзнамую вамъ Іжъ jдр҃ гос҃ неравнй к намъ

343) Цар гонй агг҃ловъ множествьво з нимъ

344) Серафими j Его бжество

405) ...нѣчого ми не могли противъ Едного агг҃ла скурати

(169) ...І благословил корогъвою j мовй:

459) Ѡчинѣтеста вратꙗ китази ваша

460) І ѡчинѣтеста врата вѣчнаꙗ

461) входитъ во вас Цар Слави.

Люципер мовитъ:

462) Прошꙋ тꙗ Хр҃сте в добрй ѡбичаꙗ;

463) Дꙗ ми покѡ j болъшъ не докучꙗ.

464) Хто жъ ти естъ царъ славй,

465) Коли ти богъ, прймѡ ѡ агг҃ло хвали,

466) А насъ занехаꙗ,

467) на ворота мой j на мене болъшъ не ѣдарꙗ.

Хр҃ дрꙋгй разъ бꙗвтъ корогвою и мовй:

468) Господъ крѣпокъ и силенъ, Господъ силенъ в брани

469) возмѣте врата китази ваша (169 зв.), j возмѣте ста врата вѣчнаꙗ,

470) вийдр҃ во васъ Царь Слави.

Люципер мовит:

471) Прошꙋ тꙗ не напастѡ на мене,

472) бо не винапастꙋешъ нѣчого ꙋ мене.

473) Коли ти царъ Слави, Тамъ же собѣ панѡ в ран,

474) а ѯ тебе не прймаю

474а) І такъ jхъ досй маю.

Хр҃ Третй Разъ Бꙗвит Корогвою И рече со гаростию:

475) Сокрꙋшѣтеста вратꙗ некр҃наꙗ ѡтожъ во вас Царь Слави естъ (170)

476) Господъ силр҃ царь Слави.

І перекрестилъ в тѡ часъ врата j ланъцухи всѣ сокрушилиста, во ходй во пекло Хр҃тос j ѡсвѣщар҃ гаснимъ променемъ всѣ мѣсцꙗ пекелънийр҃.

Люциперь мовитъ

Гдй Хр҃ сокꙋшйр҃ врата.

477 — 479) Гвлтъ, панове, гвалтъ! ломй врата безпечне

480) І вꙗзневъ ми хощр҃ побрати конр҃не.

481) А длꙗ чого мꙗ, Синꙋ божй, gвалътуешъ

482) І вꙗзнеѯ мойхъ jз собою вѣчне прймꙋешъ,

483) Которій та ѿ вѣка назбирал.

А пекло ми збурилъ j исплюдрова (170 зв.)

j мене j Ада вѣчними ѹзами связалъ;

Что та тепер почалъ,

jжь взазневъ монхъ jз собою побралъ

з давънаго вѣку палаци мои попсовалъ

врата все пекло сплюдрова

А насъ подь ноги пототалъ

А слѹги мои всюдарозогналъ,

Адама j всѣхъ тихъ jс собою побралъ

тилько единъ ста Соломон зосталъ.

І с того страху трохи дрижу,

jжъ Единого праведника предъ собою вижу.

Питаю та Соломоне, чемѹ ста тѹтъ зосталъ,

подобно мене (171) тобою Хт подаровалъ.

Соломо до Люципера мовитъ:

Ѻ то Хт тое ѿказѹе,

Їжъ поздре Еще прити маетъ.

Страшнїй бѹвъ перъшій Его прихо

страснѣйше єще по мене бѹде вторій входъ.

Люциперъ мовитъ:

Слѹги мои ѿзмѣте

ца Соломона j с пекла випровадьте.

Не жадамо Его,

Анѣ Хта того;

Неха сюда болъшъ не ходитъ,

пекломъ j нами не тривожи.

В то часъ бѣси цара Соломона взявши випровада j мовятъ:

Идижъ за тимъ Хстом, (171зв.) а то не бѹва,

пекломъ j нами не калата.

По семъ Соломо почалъ jдучи скакати,

А люциперъ jс Адо почалъ плакати. Соломо почалъ скачѹчи пѣсни спѣвати, бога во трьоци визнавати j пречистѹю Матеръ Его вихвалѧти j тиї слова мовити:

(172) Преблагословена... Богородице Дво

воплотивши бо ся jс тебе

а плѣнися Ада призвася,

клѧва потребися

j Ева свободися,

смерть ѹмертвися.

А ми ѿжихомъ;

тѣ поюще возопиємъ:

Бгове бог на jзволивій тако.

СОФІЯ ЩЕГЛОВА

ВІРШІ ПРО МАЗЕПУ, СКЛАДЕНІ ПІСЛЯ ЙОГО «ЗРАДИ».

Особа гетьмана Мазепи звертала на себе увагу сучасників, його діяльність значно на них вливала; цьому доказ є досить велика кількість творів того часу, книжкових та народніх, що кажуть за Мазепу. Йому було присвячено цілу низку панегіриків, де вислав-лено було його рід, його герб, його турботи про освіту, мана-стирі й церкви, а також його воєнні подвиги [1]). Після-ж „зради" Мазепи про нього було складено досить велику кількість віршів, де його осуждали за його „зраду", а також багато пісень та легенд [2]). На ці твори вже давно звернули увагу дослідники, що повидавали багато їх текстів, а також поробили зауваження та повисловлювалися що до того або иншого з цих творів, або навіть що до цілої низки їх. Дуже цікаво було-б розглянути всі ці твори в цілому та проаналізувати їх, історію їх з'явлення та розвитку від кінця XVII сторіччя аж до наших днів, поскільки вони збереглися в записах. Але таке широке завдання—це справа прийдешнього часу, поки-ж що ми обмежимося тим, що розглянемо тільки віршову літературу про Мазепу, складену вже після його „зради" [3]). В цій галузі зро-блено досі дуже небагато, головним чином повидавано лише матеріял з деякими зауваженнями, що ми їх зазначатимемо, розглядаючи окремі вірші. Загальні-ж висновки з приводу цих віршів висловили лише М. Драгоманов в своїй книзі: „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX сторіччя" та Каллаш в статті „Палий и Мазепа в народной поэзии" [4]).

М. Драгоманов зазначає, що вірші про Мазепу відріжняються від пісень тим, що вони не знають Палія, деякі згадують за Кочубея та Іскру й нічого не мають проти панства Мазепи, вони поділяють погляд царя та архієреїв що до всієї справи, не малюють народнього життя та народніх інтересів за винятком одного вірша „Псалма Новозданна".

В. Каллаш одмічає, що й вірші, й пісні поставилися проти Мазепи однаково вороже, але до „зради" Мазепи вони ставляться ріжно: вірші, кленучи Мазепу, підкреслюють несправедливість покарання Кочубея та Іскри та вислaвляють їх; народні пісні ганьблять Мазепу

[1]) Про панегірики дивись: М. Максимович, Книжная старина южно-русская, 1849, передрук. в збірці творів, т. III, Київ, 1880; П. Пекарский, Наука и литература при Петре, СПБ., 1862; Богдан Барвінський, Слідами Гетьмана Мазепи. Записки Наук. Товар. ім. Шевченка, т. CXXIX, Львів, 1920, с. 107—140; С. Маслов, Етюди з історії стародруків. Труди Українського Науков. Інстит. Книгознавства, т. I.

[2]) П. Киреевский. Песни, вып. 8, М., 1870; И. Манжура, Легенда и 3 песни о Семене Палие, „Киевская Старина", 1882, № 3; М. Драгоманов, Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. I, розд. I, Женева, 1883; Я. Новицкий, Малор. истор. песни, собран. в Екатеринославщине, 1874—1903 г., Екатеринослав, 1908 та ин.

[3]) Над вивченням панегіриків на пошану Мазепи працює нині проф. С. І. Маслов.

[4]) Этнограф. Обозр., 1889, кн. 2.

за заслання Палія, нігде не згадуючи за Кочубея та Іскру; навпаки, ім'я Палія можна зустрінути лише в однім пізнім вірші.

Зробивши такі попередні зауваження, розглянемо в хронологічнім порядкові вірші, що їх складено після „зради" Мазепи.

І. Вірша „Мазепѣ измѣнникy Заднѣпрянскому и Вкраинскому" видано було двічі, видавали його П. Кіреєвський [1]) та Я. Головацький [2]), обидва не зазначаючи джерел. П. Кіреєвський, видаючи вірша, зазначає, що його вживає нарід, й тому текста його значно перекручено, що він має звязок з народніми піснями й що його взято з поширеної в народі псальми. М. Драгоманов, зауваживши, що другу половину вірша попсовано, каже, що автор вірша був походженням з півночи, бо він згадує за руйнування півночи, й що вірша складено 1708 року, поки Шведи ще не посунулися на Україну [3]). Дійсно, вірша значно перекручено, по деяких його місцях зовсім немає жодного змісту, початок його зовсім не звязано з кінцем. Після початкових рядків:

„Егда приближатся послѣдная лѣта, въ градѣ брани станутъ,
Тогда другъ отъ друга будутъ устрашени и побѣгнутъ у пустыни,
Ховатися будутъ, зъ жалемъ загудутъ въ найтвердшу яскиню [4])".

автор безпосередньо запитує Мазепу:

„Мазепина слава, безумная глава, що'сь ты учинила?
Царя оставляешъ, ко Шведомъ збѣгаешъ, войско засмутивъ,
Церкви измѣнивъ есь, Бога образивъ есь, тамъ ты насъ лякаешъ".

Запропонувавши Мазепі схилитися перед царем, автор згадує за руйнування Батурина, за зраду Мазепи та віщує Мазепі, що йому доведеться піти до пекла. Мазепа згадає занапастити Україну, але цього не буде, бо для нього та Шведа вже заготовано „плахты". Дарма що він привів Шведів руйнувати на півночі, вийти відтіля йому не доведеться й він загубить і Шведів. Далі йде вислявлення царя Петра. Автор цього вірша, крім загальних фраз про „зраду" Мазепи, нагадує з історичних фактів лише за руйнування Батурина, колишньої резиденції Мазепи, що заподіяно було за наказом царя в листопаді 1708 року [5]). Автор має Мазепу за причину загибели міста, за що його й буде покарано—він попаде до пекла:

„Батуринъ славетный се днесь составъ шпетный, а черезъ його зраду,
Души погубивъ есь, и градъ разоривъ есь, самъ пидешъ ко аду".

Цей уривок виявляє, як ставиться автор до „зради" Мазепи: з суто релігійного погляду; це видко й з того, що, перелічуючи провини Мазепи, автор найбільшу увагу звертає на провину Мазепи що до церкви: зрадив її, забув бога.

Таке обвинувачення підтримували царські грамоти, зазначаючи, ніби-то Мазепа був боговідступник, таємний католик; в дійсності це безумовно не мало під собою жодних підстав [6]), а за причину що до цього могло бути те, що Мазепа, ще хлопчиком, жив при королівському дворі.

Ганьблячи Мазепу з приводу того, що він зруйнував Батурин, загубив неповинних людей, бажав занапастити Україну, зрадив церкву та царя, автор все-таки ставиться до Мазепи без особливої

[1]) „Песни, собранные П. В. Киреевским", В. 8, М., 1870, 249—251.
[2]) Народные песни Галицкой и Угорской Руси, т. I, М. 1878, 35—36.
[3]) Op. cit., 53.
[4]) Цитую за виданням Головацького.
[5]) Н. Костомаров, Мазепа. Русская мысль, 1882 р., № 10, с. 238—239.
[6]) М. Грушевський. Ілюстрована Історія України, Київ—Львів, 1912 р., 381.

злоби, а навпаки, навіть з деякою жалістю, він наприклад заходжується переконати його не губити себе, покаятися, не соромитися обтужити свою провину та схилитися перед царем:

„Учини благое, аще не страждешь. Цареви склонися,
Не пощади главы, за измѣну славы, плачь, не стидися".

Автор вважає, що Мазепа зрадив ніби-то підчас божевілля, не обміркувавши цю справу, тому-то він і запитує Мазепу: „безумная глава, щось ты учинила" (між иншим назву Мазепи „безумная глава" зустрічаємо й у народніх піснях, наприклад у Кіреєвського: „Мазепо, безумно главо",—вип. 8, с. 190). І лише наприкінці вірша автор починає лаяти Мазепу, іменуючи його Іудою, себ-то тим іменням, що його завжди прикладали до Мазепи його сучасники, наприклад, „свойственнѣйшаго имене тебѣ не обрѣтаю паче сего, егда тя измѣнника вселукава нареку Іудою", каже Стефан Яворський [1]). Петро Великий іменує його: „Новый Іуда—Мазепа" [2]).

Малюючи ролю Мазепи в його зносинах з Карлом, автор трохи перебільшує її, зазначаючи, що Карл прийшов на російську землю за проводом Мазепи:

„Ци битися маешъ що тутъ шведа привевъ Сѣверъ разорити".

Це не відповідає дійсності, хоча в маніфесті Петра й зазначалося, ніби то Мазепа закликав Петра на Україну: „Карл... в Малороссійскій край по призыву и присылке изменника Мазепывошедши оный завоевал". Під словом „север" автор мабуть розумів північну частину України. Слова вірша про зруйнування Батурина дають змогу точніше визначити час складання вірша: його мабуть було написано після цієї події, себ-то на початку листопада 1708 року й очевидячки незабаром після неї, бо в другій половині листопада воєнні події вже розпочалися.

На Україні й тоді автор не став-би запитувати Мазепу, чи гадає він воювати, не став-би казати за замах занапастити північ України.

В вірші між иншим згадано ім'я Максима: мабуть це говорилося за Іскру, але місце це цілком не зрозуміле:

„Максимъ умный, славный и измѣнникъ явный и бестія его".

П. Кіреєвський зазначає, що початок цього вірша є початок дуже розповсюдженої псальми; цілковитої подібности нам не вдалося встановити з жодною з відомих псальм, але можна зазначити більшменш близькі вирази:

„Егда пріидетъ кончина сего свѣта,
Тогда наступятъ печальны дни и лѣта"

....вы жалости, возревутъ человѣцы всеужасно,
Побѣгнут в горы сокрыться, въ пропастехъ земныхъ,
Друзи безъ свѣта въ вертепахъ ввергаются (?) темныхъ".

Очевидячки, автор вірша перефразував слова відомої йому псальми й вставив їх неначе вступ до оповідання надалі, де між иншим зазначено й за прийдешню долю Мазепи.

---

[1]) „Слово перед проклятием Мазепы, произнесенное митр. Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе 12 ноября 1708 г." „Труды Киевск. Дух. Акад.", 1865, № 12, 508.

[2]) Ibid., с. 500.

Мова вірша—українська, мабуть автор його був Українець. Стих 18-складний; як це можна судити з уцілілих місць, він, коли був ще непописований, розподілявся на 3 частини, що з них дві римувалися одна з одною, а третя з наступним рядком. Рима найбільше дієслівна.

II. Вірша „псалма новозданна, трубою названа“ надруковано в „Источниках малорусской истории“ Бантиша-Каменського від 1709 року [1]), надрукував його також і В. Барвінський [2]), що гадав, ніби-то „подобного по содержанию памятника еще не появлялось в печати“; автор цього вірша, на думку В. Барвінського, був або з духівництва, або з старшини й „вкусил плодов киевской школьной премудрости в достаточной степени, о чем свидетельствует его уменье слагать вирши различных размеров“ (4). За цього вірша згадує й М. Драгоманов, він зазначає, що його склав Українець зараз-же після „зради“ Мазепи, що літературна його якість, як і моральна височінь його автора, невеликі: автор припадає перед царем, але бажає, щоб Україна була вільна.

Вірш розпочинається з довгого вступу, що пояснює, чому автор іменує вірша сурмою: вірш, як і сурма, має велике значіння під-час війни, він повинен кликати „сыновъ россійскихъ“ до бою. Цей-же вірш мусить кликати до помсти:

„Та труба словесна
Мазепы прелестна
Измѣну гласяща,
А царя славяща
Ку помстѣ тя на врага будетъ побуждати“ [3]).

Далі розпочинається головна частина вірша; спочатку йде ціла низка запитань до Мазепи, що йому могло бракувати, що він зрадив Петра:

„Гонору, чи славы, чи златой булавы“.

Автор перелічує все те добро, що з нього користався Мазепа та що йому здавалося за мале:

„Що въ земли и въ морѣ, то е въ твоемъ дворѣ,
Все ся знайдовало, чи еще жъ ти мало?
Пестовалесь ласку, премногую царску,
Кавалѣромъ слилесь, чемъ же измѣнилесь?...
. . . . . .
Мѣлесь множайшіе, скарбы дражайшіе:
Лечъ тое все было, неу, тобѣ немило“.

Але, не дивлячися на все добро, що він з нього користався, Мазепа зрадив. Тимчасом на Україні „волной, милой“ все буде, як і в старовину, хоч там і не все спокійно; щоб утворити цілковитий спокій, треба звернутися до Петра:

„Я жъ тобѣ Россія, даю вотумъ сіе:
Поклонись царевѣ и Государевѣ“.

він визволить країну від Ляхів, що гноблять людність. Надалі автор вірша бажає цареві подолати Шведів, сісти на польського трона, вигнати Поляків з України, най знають силу

„Великороссійску и Малороссійску,
Страшну, неприступну, двухъ Россій сукупну“

[1]) Чтения в Имп. Общ. Ист. и Древн. Рос., 1859 р., № I, 238 стор.
[2]) Новый литературный памятник времени Мазепы. Харьков, 1912, надруковано за списком Моск. Гол. Арх. Мін. Закорд. справ, „Малор. дела“, 1709 р., № 69.
[3]) Цитую за виданням Бантиша-Каменського.

Цьому допоможе й бог. Після такої довжелезної вставки про становище на Україні автор знову звертається до Мазепи, згадуючи, що він волів віддати Україну Полякам; коли-ж про це виказали Кочубей з Іскрою, то вони обидва загинули. Автор закликає царя помститися:

„Православный царю, бодрый господарю,
Не медли отдати, по дѣломъ воздати.
Бы зло сердце ляха наполнилось страха
Бы не могъ стужати, болшъ южъ воевати
На славное царство, твое государство".

Вірша закінчують слова автора за себе самого, він називає себе „лякливым зайцем", каже, що він

„Отъ пановъ злыхъ сыновъ завдросныхъ Каиновъ,
Люте разграбленный и уничтоженный",

що він „отъ бѣдъ неспокойный" прагне „покоя", що він завжди є вірний підданець Петра. Закінчивши вірша, автор в прозаїчнім додаткові пропонує Петрові „оверипописати по имени, на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и пагубу" всіх „измѣнниковъ". Своє ім'я автор потаїв, але пропонує його вгадати:

„Имя ми, прозвание хто хощетъ узнати,
Въ дикціях початковыхъ изволь поискати".

Провідна думка цього вірша та, що Мазепа через свою зраду причинився до важкого стану України, що її й без того притискали Поляки, й викликав на Україні сварки; автор, звертаючися до України, каже:

„Що то за причина, же дивьна руина
Въ тобѣ днесь повстала, вся та разорвала?
Не знавъ, хто на кого, бьетъ единъ другого.
Азъ ти навѣщаю, всѣмъ оголошаю:
Гетманъ ляхъ родимый, въ Россіи славимый,
Іоанъ то тое справуетъ все злое".

Автор і ганьбить Мазепу за все лихо, що він заподіяв Україні. Він обвинувачує Мазепу, а разом з ним і Поляків, при чому иноді не легко розібрати, кого саме він бажає обвинувачувати. Поляків разом з Мазепою він обвинувачує й у тім, що вони хотіли знищити православну віру та завести унію:

„Костелъ ихъ проклятый, церковь, наша мати,
Бы искорененна была, превращенна
Въ Лядзкую уніѣю".

Цю-ж думку висловив Петро в маніфесті з дня 1 листопада 1708 року: „Гетманъ Мазепа... переѣхалъ къ Королю Шведскому... дабы Малороссійской край отдать въ порабощеніе еретикамъ шведамъ и подъ иго поляковъ", або в маніфесті з дня 28 жовтня 1708 року: „Гетманъ Мазепа переѣхалъ къ непріятелю нашему, Королю Шведскому по договору съ нимъ и Лещинскимъ, отъ Шведа выбраннымъ на королевство польское, дабы, съ общего согласія съ ними Малороссійскую землю поработить по прежнему подъ владѣніе Польское, и церкви божіи и славные монастыри отдать въ Унію" [1]).

Самого Мазепу автор постійно іменує „ляхом", ніби.то судячи його за це та підкреслюючи таке його походження: „ах, незбожный ляше", „лях з натуры гордый", „ах проклятый ляше", „забьет потайного, пса ляха гордого" й т. и.

[1]) Бантиш-Каменський, op. cit., 175 та 172.

Таку назву Мазепи було дуже поширено того часу [1]) й підставою ще для цього безумовно було життя Мазепи, за молодого віку, при дворі польського короля.

Отже в цім вірші автор осуждає Мазепу з національного та державного боку: ставлячися так негативно до Мазепи, він не дозволяє собі лаятися, як це буває по инших віршах, і лише один раз називає Мазепу „пес“, таку назву ми знаходимо й у народніх піснях про Мазепу: „Тай уже ж пес проклятый Мазепа“ [2]).

Осуждаючи Мазепу за лихо, що він заподіяв Україні, автор згадує за минуле, за шану, що з неї користувався Мазепа, за золоту його булаву, ознаку гетьманської влади, за його багатство, за царську ласку до нього, за орден Андрія (Мазепа одержав цього ордена другим по черзі на всю Росію 8 лютого 1700 року [3]). З несправедливих вчинків Мазепи автор згадує лише за кару неповинних Кочубея та Іскри. При чому зазначає, що їх було покарано ніби за їх небажання погодитися з Мазепою віддати Україну Полякам.

„Псалму новозданну“ написано безумовно зараз-же після „зради“ Мазепи, ще до полтавського бою, бо автор звертається до Мазепи, що знаходиться ще на Україні:

„Ахъ, проклятый ляше, теперь ся втѣшаешъ,
Але не на завше ту утѣху маешъ:
Отыметъ скоро царь нашъ православный,
Летитъ на тя споро бѣлъ орелъ преславный;
Що день, що година, сподѣвайся въ гости:
Самъ днесь на Вкраинѣ зритъ царь твои злости“.

Автор належить до тих Українців, що постраждали від пограбування „пановъ злыхъ сыновъ“, тому почасти він і ненавидить Поляків і бажає, щоб Україна „волная, милая“ все таки перебувала під владою російського царя, що йому автор вірно служив і служитиме, аж поки буде жити:

„Мы въ покою живше, вѣрне вамъ служивше
Поки живи будемъ, въ вѣрности пребудемъ“.

Мова, що нею написано вірша, як це можна бачити з наведених уривків, книжкова українська, має досить велику кількість полонізмів. Стиха 13-складного не цілком дотримано. Рима в більшій частині дієслівна.

III. Найпопулярніший вірш про Мазепу це був вірш Стефана Яворського „Изми мя, Боже“. Вірш цей схоронився в декількох відмінних поміж собою списках. Мені відомі такі списки: 1. Рос. публ. бібл. „собр. Буслаева“ № Q. XIV, № 141, що його видав П. Кіреєвський [4]) 2. Бібліотеки Рязанської семінарії, що видав І. Диттель [5]). 3. Синодального рукопису ч. 5, видав П. Л. [6]). 4. Збірника бібліотеки Максимовича, що видав В. Науменко [7]). Вперше його було надруковано в книзі „Проповеди блаженные памяти Стефана Яворского“ ч. III, М. 1805, стор. 299—302, а потім у Рігельмана в книзі „Летописные повествования“ 1847 р., 54—55. З неопублікованих списків

[1]) М. Грушевський, op. cit., 367.
[2]) Кіреєвский, op. cit., 179.
[3]) Костомаров, op. cit., Рус. М. № 3, стор. 119, Соловьев, „Ист. Рос.“ XIV, 1258.
[4]) Op. cit., 8 вип., 245—249.
[5]) „Святыня, древности и достопримечательности городя Рязани“. Чтен. в имп. общ. ист. и др. Рос., 1859, кн. 3, липень—вересень, 134—137.
[6]) „Современные стихи на измену Мазепы“, Кіевская Старина, 1883, липень 596.
[7]) „Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы“. Кіевская Старина, 1885 г., вересень, 172—175.

мені відомі ще: 5. Список рук. Ундольського, № 898 та 6: Російської Публічної бібліотеки F, XVII № 79. Всі ці рукописи, що по них збереглися списки вірша Стефана Яворського, слід віднести до XVIII сторіччя.

Дослідники та видавці висловлювали деякі свої міркування з приводу цього вірша та належности його Стефанові Яворському. І. Диттель звертає увагу, що автора вірша в рук. рязанськ. семінар. не названо, але „есть повод думать, что она (элегия)—произведение преосвященного Стефана Яворского", але що це за підстави, І. Диттель не каже [1]). Ф. Терновський [2]) пише, що разом зі Словом на зраду Мазепи Стефан Яворський склав і вірша на ту-ж тему, й посилається на видання казань Стефана Яворського, де надруковано й цього вірша. П. Л. зазначає, що вірш цей, твір невідомого сучасника; нагадує церковну відправу, складену за наказом Петра на день Полтавської перемоги й що його написано з поправками на звороті аркуша з малюнком восьмикінцевого хреста, з віршами розп'ятому Христові та з присвяченням Стефанові Яворському, що його хтось подав Яворському 1707 року [3]). Згадує за цього вірша й М. Драгоманов, зазначаючи, що він—„школьарсько-попівська лайка од імени Росіи (Украйіни) на „бѣса", „волка", „Каина", „Іуду"—Мазепу" [4]). В. Науменко каже, що автор вірші був Стефан Яворський, що це довів Ф. Терновський й що це підтверджено збірником бібліотеки Максимовича, який належав Варлаамові Ляпцевському, де вірша цього приписано Стефанові Яворському; мабуть цей текст був чернетка, що його було згодом доповнено та оброблено [5]). Так міркують дослідники, ніби-то вірша на зраду Мазепи написав Стефан Яворський; те-ж підтверджує й аналіз вірша, як це побачимо далі.

Текст вірша, як це вже було зазначено, не всюди однаковий, №№ 1, 2 та 6 дають повного текста, хоч в 2 та в 6' списках і бракує декількох строф, але можливо, що їх просто не було дописано, тим більш, що вірша в № 2 закінчено посередині речення, № 5 являє собою кінець вірша, починаючи зі слів „Горе ти, горе второму Каину", він має зміст і без випущеної частини; № 4, навпаки, дає лише першу, правда, більшу частину вірша і раптом переривається. Що до вірша № 3, то він являє собою твір, складений з окремих строф повного вірша, при чому першу строфу повернуто в приспів, що поповторюється після кожної строфи далі; крім того в цьому вірші є й додатки, що не порушують ані змісту, ані стилю, ані розміру вірша. Переробник взяв лише одного з мотивів твору Стефана Яворського—противоставлення добродійств Росії Мазепі злочинствам, що він заподіяв, та горе Росії з цього приводу, при чому вираз горя вміщено після противоставлень, між тим в вірші Стефана Яворського це зроблено навпаки. Переробник пропустив деякі противоставлення, а саме ті, що перефразують думку, зазначену раніш, і додав від себе ще два нові:

„Той воста на мя, аки вепръ от луга,
Его же имѣхъ любимаго друга"

та

„Азъ предсладкую давахъ ему манну,
Той ми воздаде лукаву обманну".

[1]) Op. cit., 137.
[2]) М. Стефан Яворский, Труд. Кіев. Дух. Акад. 1864, № 3, 269.
[3]) Op. cit., 596.
[4]) Op. cit., 49.
[5]) Op. cit., 172.

Деякі позичені строфи та рядки переробник залишив без зміни або майже без зміни, інші він переробив в корінь, наприклад:

Вірш Ст. Яворського.	Рук. синод. бібл.
„И азъ напоихъ от камене меда“ „Той же погубна исполненный вреда“, „Толику на мене отрыгнул есть злобу“...[1])	„Азъ напоихъ ихъ отъ камене меда“ „Той влія на мя ледъ лукава шведа“.

Це перероблення можна пояснити тим, що переробник відкинув другу частину строфи. По инших-же місцях переробник лише позичив зміст з вірша Ст. Яворського, але виклав його инакше:

Вірш Ст. Яворського	Рук. синод. бібл.
„Кто ми дастъ слезы, якоже Рахили, Восплачу горко в моем смутном дѣлѣ, Се второй Иродъ смертна исполнь яда Мазепа лютий уби моя чада“.	„Изнемогаю отъ горкихъ слезъ въ силѣ, „Плачу паче иныя смутныя Рахилѣ, „Видящи чада тоя погубленна, „Мечемъ сыновнимъ люте уязвленна“.

В цій переробці ми помічаємо пом'якшення фарб, що ними змальовано Мазепу, це можна спостерегти й по инших місцях вірша, де викинуто лайливі епітети та місця про нього. Це разом з тим, що обминуто всі місця вірша Стефана Яворського, де він каже за прийдешню долю Мазепи, вказує, що перероблено вірша значно пізніше, коли враження від зради Мазепи вже було зменшене й інтерес до цієї події теж видихся.

Зміста вірша Стефана Яворського вкладено в таку рамку: „Росія плаче й звертається до бога, благаючи врятувати її від Мазепи“. Це ми читаємо наприпочатку та наприкінці вірша:

„Нами мя, Боже, вопіетъ Росія,
Отъ ядовита и лукава змія
Его не ждаша адскія заклены

це з початку, а наприкінці:

„Бывшаго вожда Ивашка Мазепы;
Боже мой, к тебѣ молитву пролію
Услыши горцѣ стенящу Росію.....
. . . . . .
Мене Россію возвесели бѣдну,
А ядовиту попери єхидну“.

Звернувшися до бога з благанням, Росія згадує за своє лихо, образи, що їй доводиться терпіти від свого сина Мазепи, й противоставляє тому добру, що вона зробила Мазепі, те лихо, що він заподіяв їй за це:

„К нему бысть моя материня любы
Той же изостри на мя лютѣ зубы,
И азъ сотворихъ съ велможи сидѣти,
Той же смертныя сплете на мя сѣти“ і т. и.

Охарактеризувавши Мазепу шляхом зазначених противоставлень, автор характеризує Мазепу й безпосередньо:

„Како прелстихся и не познахъ лиса,
Аггеломъ видомъ, прелестію бѣса,
Мнѣхъ яко агнецъ, но волкъ ядовитый,
Овчею лестно кожею покрытый“ і т. и.

Далі в цілій низці викликів автор перелічує инші провини Мазепи, малює його долю на страшнім суді й кінець-кінцем звертається до бога.

[1]) Цитую за рукописом Буслаєва.

Що-ж дає нам вірш з історичної точки погляду? Автор не зазначає жодних фактів, а лише згадує за деякі, наприклад, за наругу храмів, за пролиття неповинної крови, за зміну віри, за кару Іскрі та Кочубеєві, за бажання Мазепи віддати Україну Полякам, що пригноблювали православну віру.

Частина цих фактів, як це вже й зазначено, не відповідала дійсності. Автор не зупиняється над ними, вважаючи, очевидячки, їх за загально відомі. Згадує він за них, а також за звеличення Мазепи та за всі добродійства, що їх йому було зроблено, лише характеризуючи Мазепу й характеризуючи, треба сказати, дуже суворо й не лесливо. Він малює Мазепу, як людину жорстоку, порівнюючи його з Іродом:

„Се вторый Иродъ, смертна исполнь яда,
Мазепа лютый уби моя чада".

як людину невдячну, порівнюючи його з Авесаломом, облудну:

„Авесаломъ сынъ бысть неблагодарный
Подобенъ ему Мазепа коварный",

як людину злобну:

„Той же нагубна исполненный вреда
Толику на мя отрыгнул есть злобу
Лютѣ снѣдати матерню утробу",

хитру:

„Како прелстихся и не познахъ лиса,
Ангеломъ видомъ, прелестію бѣса,
Мнѣхъ, яко агнецъ, но волкъ ядовитый
Овчею лестно кожею покрытый",

лицемірну:

„О лицѣмѣре, о сатанинъ сыне";

він є відступник від віри,

„Горе, проклятъ тебѣ лицемѣру,
Како смѣлъ еси измѣнити вѣру".

зрадник, другий Каїн:

„И азъ возлюбихъ, яко мати сина
Откуду убо такова измѣна"

і далі:

„Горе ти, горе второму Каину".

Як бачимо, охарактеризував Стефан Яворський Мазепу цілком негативно. Він не жалкує й лайливих назв, як „ядовитый и лукавый змій", „волкъ", „воръ", „ехидна"; на Мазепу, за словами автора вірша, чекає незабаром загибель, а потім і пекло:

„Навѣстенъ буди яко тебе вора
Адъ ожидаетъ и погибель скора".

Цієї загибели Мазепи й благає стогнучи Росія.

В розглянутім творі Стефан Яворський ставився до Мазепи не менш суворо, ніж в Слові, що він його виказав перед прокльоном Мазепи в Московськім Успенськім соборі 12 листопада 1708 року[1]). З цього слова Стефан Яворський починає деякі думки та окремі вирази, наприклад:

Слово.	Вірш.
О гробе повапленный! како отвнѣ являешися красенъ, внутрь же исполненъ еси зміенъ ядовитыхъ[2]).	Подобенъ еси гробу повапленну, Иже очесам является красенъ, Внутрь же ядовитымъ червіемъ ужасенъ

[1]) Стор. 499—512. [2]) Ibid, 508.

та ще:

Аще бы врагъ поносилъ ми, претерпѣлъ быхъ убо (псалом 54, 12)

Аще бы ми врагъ поносилъ сугубо,
Претерпѣла быхъ козни его любо.
Но отъ свого чада прелюбима

а перед цим:

„Язва отъ своего есть язва нестерпима, неуврачевання“ [1]).

О коль матери язва нестерпима.

Думку, що її висловлено в „Слові“ — „како воздаеши злая за благая и ненависть за возлюбление?“ розвинено в вірші в цілу низку противоставлень.

Ще подібні думки:

„И что зло сотвори тебѣ господь твой, государь твой, яко лобзаніемъ его предаеши? Не хлѣбомъ ли тя своимъ воскорми“... і т. и.

Что моя вина, что творихъ ти худо.
Чесо ради гониши мя Іудо.
„За моя хлѣбы, за моя трапезы
Горкія вжажду даеши ми слезы“
і т. и.

Надалі зустрічаємо в „Слові“ ті-ж самі епітети що до Мазепи, як і в вірші, а саме: „Іуда, лис прехитрый“ (його характеризовано в схожий спосіб: „О лисе прехитрый, како взоромъ смиреніе показуеши, внутри же ухищренія и козне діавольскихъ исполненъ еси“ [2]).

Характеризуючи Мазепу негативно, як в „Слові“, так і в вірші, Стефан Яворський в вірші зовсім не згадує за колишні заслуги Мазепи, між тим в „Слові“ він звертає увагу „на благочестіе „Мазепи“, „на строеніе домов божіихъ на обогащеніе монастырей, церквей, на созиданіе богадѣлень, на нищелюбіе, страннолюбіе и иныя добродѣтели“ [3]). Це вказує на те, що вірша написано пізніше за „Слово“, коли думка про „зраду“ Мазепи та про необхідність негативно до нього ставитися вже вкоренилася у Стефана Яворського й відсунула на другий план заслуги Мазепи, ті самі, що за них ще так недавно той-же Стефан Яворський вислављяв Мазепу в своїх панегіриках та присвяченнях.

Скориставшися з свого „Слова“, складаючи вірша, Стефан Яворський користувався й з инших джерел. Так, наприклад, початок вірша він складає за псальмою ч. 58, де ми читаємо: „Изми мя отъ враг̀ъ моихъ, Боже, и отъ востающихъ на мя избави мя“ (1 ряд.) або 139—„Изми мя, господи, отъ человѣка лукава, отъ мужа неправедна избави мя“ (1 ряд.). Помітно вплив псалтиря й наприкінці вірша, а саме рядки:

„Суди ми боже обидящыя мя,
Посрами гордость востающихъ на мя;
. . . . . .
Мене Россію возвесели бѣдно“

безумовно складено під впливом таких стихів псалтиря: „Да постыдятся гордіи, яко безъ правды беззаконноваша на мя“ (118, 78), „Суди мя, Господи, по правдѣ твоей“ (34, 24): „Востающіи на мя постыдятся, рабъ же твой возвеселится“ (108, 28).

Порівняння України з матір'ю, що її кривдять діти, не є оригінальне у Стефана Яворського. Вперше цього образа ми зустрічаємо в „Θринос'і“ Мелетія Смотрицького. Таке-ж порівняння ми бачимо в вірші самого Мазепи: „Вси покою щире прагнуть“, де намальовано незгоди поміж Українцями та де закликано людність здобувати права

[1]) Ibid, 508—509. [2]) Ibid, 507—508. [3]) Ibid, 507.

за допомогою зброї [1]; там Українців названо синами неньки-України:

„Жалься, Боже, Украини,
Що не вкуѣ мать сыны...
Идемъ матки ратовати,
Недамо ей погибати...
Мати моя старенькая,
Чомъ ти нельми слабенькая".

Цього вірша, якщо він належить Мазепі, написано безумовно раніш од вірша Стефана Яворського. Приблизно до того-ж часу—початку XVIII ст. треба віднести ще одного подібного твора анонімного автора за назвою „Плачъ Россійскій", відомого в копії 1718 року [2], що його початок такий:

„О боже мій милостивий,
Возри на плачъ мій ревнивій.
Где бѣдница есть такая,
Як я Россія Малая".

Починаючися, подібно вірпсві Стефана Яворського, з того, що Україна плачучи звертається до бога, „Плачъ Россійскій" малює далі ті кривди, що їх зазнала мати-Україна від своїх дітей:

„Всѣ матков называють,
А не всѣ за матку мають:
Другій хощетъ загубити
Въ ложцѣ води утопити" і т. п.

Що-ж до вказівок П. Л., ніби-то вірш Стефана Яворського нагадує відправу з приводу Полтавської перемоги, то погодитися з цим трудно: відправа не має нічого подібного до вірша, крім одної думки—невдячности з боку Мазепи до Петра, що й висловлено як противоставлення добродійств з боку Петра та злочинів з боку Мазепи. В відправі читаємо: „обрѣтеся вторый Іуда, рабъ и летець, обрѣтеся сынъ погибелный, діаволъ нравомъ, а не человѣкъ, преклятый отступникъ Мазепа, иже остави Христа Господия, господа и благодѣтеля своего и прилѣпися къ сопостату, совѣщая воздати злая за благая, за благодѣяніе злодѣйство, за милость ненависть, каменіе за хлѣбы, за рыбу змію, за честь и славу безчестіе" (На утрени, седален, гл. 7).

Цю думку розвинено й у вірші, але зовсім в инших виразах та в инших противоставленнях. Крім того відправу написано після Полтавської перемоги, а вірша—до неї, отже відправа не мала змоги вплинути на Стефана Яворського. Встановити час, коли Стефан Яворський написав вірша, можна в такий спосіб: його написано після „Слова", відкіля дещо позичено, себ-то після 12 листопада 1708 року, але до Полтавської перемоги, себ-то до 27 червня 1709 р., бо в вірші є благання до бога дати перемогу над Мазепою: „А ядовиту попери єхидну". Отже вірша написано поміж 12 листопада 1708 року та 27 червня 1709 року.

В мові вірша зустрічаємо церковно-слов'янізми: „чадо, возлюбихъ, любы, утробы", українізмів бракує, крім українських рим, як „Россія—змія, Рахили—дѣлѣ, сына—измѣна, лиса—бѣса". Стих одинадцятискладний, рима в значній більшості іменна.

[1] Вірша видано багато разів: Бантыш-Каменский, op. cit., Чтенія, 1859, 1, 109—110; Н. Костомаров, op. cit., 290, 292; Соловьев, История Россіи, т. XV, 317—319; Закревский, Старосветские бандуристы, 49—51; М. Драгоманов, op. cit. 48; Гетьман Ів. Мазепа, Вірші, Київ; тут маємо й передмову до віршів Мазепи Вас. Рішиченка; Акад. М. Грушевський, op. cit., 376.

[2] П. Кулиш, Плачъ Россійскій. Основа, 1861, травень, 46—48.

IV. „Епиникіонъ" Феофана Прокоповича, як відомо, дійшов до нас мовами: латинською, польською та слов'яно-російською [1]), видали його в уривках П. Пекарський [2]) та П. кіреєвський [3]), а цілком академик В. П. Перетц за двома списками, що збереглися—рук. Рос. Публ. бібліот. Q. XIV № 2 й Київської духовної семінарії Va 83 [4]). Видаючи „Епиникіонъ", автори висловлюють деякі свої думки з приводу цього твору. П. Пекарський зазначає, що було друковане видання „Епиникіон'а", але невідомо, чи збереглося воно, а тому він і користується з рукопису. П. Кіреєвський вагається, чи дійсно Феофан Прокопович написав „Епиникіонъ", чи це лише йому приписують, і висловлюється, що описа бою позичено з дум. В. П. Перетц відмічає, що „Епиникіонъ" Прокоповича виґідно відріжняється від инших віршів, що трактують про зраду Мазепи й що до форми й що до змісту, й пояснює алегоричні стихи тексту.

Зміст цього твору такий: з початку є намір виславити радість—Полтавську перемогу, коли було знищено ворога:

„И отступникъ пріялъ казнь отечества, врагъ великій",

в Росії-ж запанували мир та благодать:

„Ко намъ же возвращеній грядетъ миръ веселій,
И безбѣдно здравіе ведетъ за собою,
Нынѣ и день лучшею красенъ добротою
И солнце множайшія лучи испущаетъ
И лице краснѣйшее цвѣтъ полніи являетъ".

Але-ж як досягнуто цієї перемоги?—запитує автор й тут-же відповідає: Коли розпочалося 10 літо війни, ворог,

„Змѣиническимъ полчищемъ силу умноживій",

вступив до нашої батьківщини, бог зглянувся на землю з високого неба й, побачивши поривання ворогів завести унію, зруйнувати церкви, сказав:

„Лице рука змѣинича тебѣ прилучися,
О Сѣвѣ! моя, яже въ силѣ прославися
И сотре ад. десница со Петромъ на брани
Будетъ и узримъ, коей побѣда ждетъ страни".

Бог озвіряє серце ворога, що уявив себе надзвичайно міцним. Росіян-же з'єднує

„Крѣпкимъ любве союзомъ и вливаетъ тверду
Дерзость, но не безбожну и не жестосерду".

Він також зміцнює й самого Петра. Після цього Марс розпочав заохочувати обидві сторони до бою, вони його й розпочинають. Сюди-ж

„Летитъ Сѣвѣ, летитъ купно змѣиникъ непостовій!
Забывъ любовь отчую и презрѣвъ самаго
Твердій законъ естества"

Але Мазепа зраджує й Карла:

„Но и адѣ непостоянъ злій змѣиникъ явися,
Змѣинъ царю и Марсу; егда бо открися

[1]) П. Пекарский, Op. cit., II. 196—200; Акад. В. П. Перетц, Историко-литератур. исследования и материалы, I. I. 241—242; Акад. В. П. Перетц, Панегирик Феофана Прокоповича на победу Петра Великого при Полтаве, Литературный вест., 1902, т. III, кн. II, 165—167; Акад. В. П. Перетц, Очерки старинной малорусской поэзии, СПБ, 1903, 3—14

[2]) Op. cit., 198—200.

[3]) Op cit., 252—253.

[4]) Очерки стар. малор. поэзии, 5—12.

Поле бою страшнаго, не токмо входити
Во ратній огонь, но ниже издалече зрѣти
Не дерзну; но сугубъ студъ пріятъ место рани
Непостоянъ во вѣрѣ, трепетенъ во брани".

Далі автор поетично малює самий бій:

„Блисну огнемъ все поле; многія искорѣ
Излетѣша молніи; не такожъ во мирѣ
Шумъ слышится, егда вѣтръ на вѣтръ ударяетъ;
Ниже тако громъ з темныхъ облаковъ рикаетъ,
Яко гремятъ арматы и гласомъ и страхомъ
И уже день помрачи димъ, смѣшенъ со прахомъ.
Страшное блыстаніе, страшній и великій
Градъ падает желѣзній".

Бог допомагає Петрові, надіславши йому щита, що

„Летущія сотвори бездѣлнія стрѣлы".

Шведське військо все зменшується. Петро перемагає, все поле засіяно трупами Шведів, багатьох полонено, Карл втікає:

„Самъ левъ, иже многія устрашаше грады,
В лѣси, в пущи побѣже, иская отрады".

Росія, подолавши ворога, перетерпівши злидні, повинна радуватися. Славу перемоги буде розповсюджено, всі боятимуться Петра та шукатимуть його ласки

„И не дерзнутъ рускаго Марса раздражати".

Закінчено „Епиникіонъ", побажанням Петрові перемоги й надалі.

Цей твір малює досить докладно Полтавський бій, за Мазепу-ж він згадує лише тому, що він брав участь в зазначенім бої, зовсім залишаючи осторонь і попередню діяльність Мазепи, і його долю надалі, навіть не згадуючи за його втечу після Полтавської поразки.

В цьому ми маємо доказ, що Феофан не дуже цікавився особою Мазепи, всю свою увагу він звернув на Петра, вислављяючи його весь час. До Мазепи він ставиться спокійніше, безсторонніше, ніж по инших аналогічних творах, хоч і називає його всюди не його іменем, а зрадником, даючи безумовно негативну характеристику. Він прикладає до Мазепи деякі негативні епітети:

„Камо духом бѣсовскимъ бѣжиши носимій,
Студе вѣку нашего, вреде нестерпимій?
На отца отчествія мнящи меч дерзкій,
О племя ехиднино! о изверже мерзкій"!

Ф. Прокопович обвинувачує Мазепу в зраді Карла, бо він не брав участи в бою [1]) (дійсно Мазепа підчас бою залишався в себе в шатрі в обозі), в боязкості, зраді царя та віру, невдячності що до царя. Як бачимо, Феофан Прокопович обвинувачує Мазепу дуже помірковано, він тут цілком не перемінився, бо був поміркований і вислављюючи Мазепу за часи його слави. Він вислављяє Мазепу в останніх рядках трагедокомедії „Владимир" за його воєнні подвиги, за його охорону Київської академії, релігійність та щирість до православної церкви, але не дозволяє собі тут жодних прибільшень. Феофан Прокопович в „Епиникіон'і" зазначає такі історичні подробиці: вступ в Росію Карлова війська та збільшення його через приєднання до нього війська, що його привів Мазепа (історики зазначають, що цього війська було обмаль—не більш як півтори тисячі [2]), руйну-

[1]) Костомаров, op. cit., № 12, 32.
[2]) Соловьев, op. cit., т. XV, 1523; Костомаров, op. cit., № 10, 230.

вання церков, прагнення до унії, особиста участь Петра в бої, невдача Росіян з початку бою [1]), цю невдачу Феофан Прокопович довільно пояснює тим жахом, що охопив військо, коли воно побачило Петра, загибель шведського війська, велика кількість полонених, втеча короля, труднощі війни, укріплення багатьох міст, розподіл війська на частини, спростування чуток. Ці історичні факти автор пояснює з релігійного погляду: бог, побачивши, що діється на Росії, взяв участь в боротьбі поміж Росіянами та Шведами, понукав їх воювати, зміцняв Росіян, і в критичний момент, коли Полтавський бій розпочався невдало для Росіян, допоміг їм подолати Шведів, чудесно надіславши їм щита, що „хранитъ гради и царства и людское племя", і унешкодив стріли. Разом з „Епиникіон'ом" Феофан Прокопович написав і панегірика Петрові з приводу Полтавського бою [2]). Цей панегірик має багато подібного з віршами. В ньому, як і в віршах, на першім плані поставлено Петра, Мазепі залишено тут ще менш місця, про нього йде мова лише в однім місці, де зазначено, яке враження на Петра зробила „зрада" Мазепи, при чому Мазепі автор тут дає таку-ж поміркувано-негативну характеристику, як і в віршах, ім'я його автор також не згадує, обвинувачуючи Мазепу найголовніше за невдячність з його боку Петрові, що ставився до нього з великою любов'ю. По деяких місцях „Епиникіонъ" дуже подібний до „Панегірика", повторюючи його думки, позичаючи окремі вирази, але частенько міняючи їх порядок.

Маємо ось такі приклади запозичень:

Панегірик	„Епиникіонъ"
„Супостатъ... внутрь отечества нашего вшедшей, егда укрѣпися измѣническимъ оружіемъ"... . . . . (34)	„Внутрь отчества супостат сверѣпій и дивій, Змѣиническимъ полчищемъ силу умножившій (6)
„Коликія труды и неудобства приложиша ко брани сей" . . . . . (31)	„Коликія зде врагомъ возрастоша роги, Тебѣ же неудобства и труди премноги. Требѣ бяше на много частей раздѣляти Воинство и многія гради укрѣпляти (10—11)
„На коль многія здѣ и различныя части нужда бяше раздѣляти воинство Россійское ставити по крѣпостемъ градскимъ" . . . . . (32)	
„Что же реку о числѣ взятыхъ войсковихъ знаменъ, оружій, запасовъ" (40)	Что о воехъ и вождехъ речемъ во плѣнъ взятихъ, О користех, знамепах и бранях богатих"...

Таких иноді досить близьких текстуально місць можна відмітити в „Панегіриці" та в „Епиникіон'і" значну кількість.

До речи слід відзначити, що в „Епиникіон'і" є одна думка, схожа на вірші Стефана Яворського про „зраду" Мазепи, а саме невдячність Мазепи добродійній близькій особі—неньці-Україні у Стефана Яворського та батькові-Петрові—у Феофана Прокоповича.

Вірші Стефана Яворського	„Епиникіонъ"
„К нему бысть моя материяя любы, Той же изостри на мя лютѣ зубы"	„На отца отчествія мещеши мечъ деракій Забывъ любовъ отчую"

Можливо, що це є випадкова подібність, а можливо, що Феофанові Прокоповичу міг подобатися образ Мазепи—невдячного сина й він позичив його у Стефана Яворського, трохи його змінивши.

[1]) Op. cit., 22.
[2]) Феофана Прокоповича... слова и речи. ч. I. СПБ. 1760. 13—50.

На думку Кіреєвського, описа бою позичено з дум, але це навряд: його складено мабуть під впливом подібних описів, що їх можна знайти в військових оповіданнях; не будучи дослівно подібний до них, опис цей має ті-ж характерні традиційні формули, як це відмітив А. Орлов, а саме порівняння гуркотіння зброї з громом, його блиску—з блискавкою [1]).

До речи образ бога, що дивиться з неба на земні події, мимоволі нагадує таку-ж картину в „Беседах пастушеских“ Симеона Полоцького.

„Беседы пастушеские“	„Епиникіонъ“
„Склонилъ монарха пресвятое око На землю, сѣдя в престолѣ высоко; Призрѣти немощъ, его же отъ вѣка создалъ человѣка“ [2])	„Тогда богъ всемогущій с высоти небесной Призрѣвъ на люди своя“.

Що до часу, коли Феофан Прокопович склав „Епиникіон'а“, то він сам про це говорить в передмові до „Панегірика“:

„Присовокупишася къ сему (Панегирику) и торжественныя рифмы во славу тоеяжде неслыханныя твоея викторіи тройственнымъ діалектомъ, латинскимъ, славенскимъ и польскимъ, сложенныя от мене (по мѣрѣ малаго искуства моего) яже на первое по побѣдѣ въ Кіевъ Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества пришествіе напечатати и произнести тщахся“, себ-то до 10 липня 1709 року. Отже „Епиникіон'а“ написано поміж 27 червня та 10 липня 1709 року.

Стих тринадцятискладний. В мові зустрічаємо українізми, найголовніше фонетичні; „змѣнникъ“, „носимій“, „любовъ“, „скорій“ „открися“, „борася“, „блыстаніе“ і т. и.

V. Вірш „Бѣдно, ах бѣдно что нынѣ учинися“ відомий нам за двома списками Російської публічної бібліотеки Q.XIV, № 16 XVIII ст., ар. 64 зв. та збір. Ундольського № 898, ар. 29 зв. XVIII ст. Видав його І. Шляпкин [3]) за зазначеним рукописом публічної бібліотеки. Через те, що І. Шляпкин не додруковує двох останніх рядків вірша, й через те, що в цьому списковi перекручено строфи, гадаю, не зайве буде, коли я подам його за справнішим текстом рукопису Ундольського:

„Бѣдно, ах бѣдно, что нынѣ учинися,
Гетман безумный Апостата явися.
Союзом в бѣсы крѣпцѣ соединися.
Вражій угодник Мазепа сотворися.
Долго бывши, много вышше, ныне же измѣнникъ,
Почтенъ богомъ пред народомъ, нынѣ адскій плѣнникъ.
Егда приномню много дѣл его благих,
Еже ко церквам украшенiи предрагих,
О монастырѣх иждивенiи нищетных,
О нищих сирых попеченiи усердных.
Ахъ на старость бѣсомъ радость он гетман неправый,
Раздор вѣры паче мѣры сотвори лукавый.
Зрите прошу всѣх, кто то он проклятый,
Твердо от бѣса плѣном ума обятый
Богом и царем данныя верже власти
С иведом готов сыи и душевнѣ пропасти.
Будто тяжко, что Ивашко Мазепа назвася,
Ото мало, что такъ стало, ктому и проклялся.

[1]) Об особенностях формы русских воинских повестей, издан. Общ. Истор. Древн. Рос. М. 1902, 8—15.

[2]) Див. мою статтю „Русская пастораль XVII века“ в збірнику „Старинный театр в России“, Петербург, 1923, 86.

[3]) „Св. Дмитрий Ростовский и его время“. СПБ. 1891. стор. 50.

Уже на славу первую и благую,
Милѣ на мѣ(?) [1]) проклятую и всеалую.
О чюдо страшно вся бунчюк и булаву.
Пал во дно адско, погуби свою главу.
Увы, глупче, о безумче, сыне сатанинскій
Како убо счини грубо товарыщь іудскій.
Мѣну с прибытком егда мышлю дивлюся.
Лероумным что вымѣнил чюждуся.
Ревнитель бывый, ныне церкви гонител.
Бадя пред воиском, и того разорител.
Дар дратъ царскій кавалерскій прежде засуженный.
Лукав на лесть промѣнил есть на галус избиенный.
Не точію мнѣ тои во удивленіе,
Не вящши того его погубленіе.
На гербѣ мазепов крестовидным, рогатый
Шираму, а за союз з бѣсы проклятый.
Ѣдетъ презря к сатанѣ зря намѣни безумно.
Яко трости, сухи кости имѣя то глувно.
А за то себѣ рад заслуживши бездну.
Ахъ, бѣдныи, бѣдныи течеши скоро ко дну.
Бадцев скорѣе и всѣх скорю парящих,
А казни ж Боже и всѣх то творящих.
Тѣхъ соборнѣ, всенародиѣ вѣчно проклинаю
Тѣмъ же нѣсни от болѣзни тѣм вси воспѣваю".

Цього вірша цілком присвячено Мазепі, в ньому не зазначено жодної історичної події, де брав-би участь Мазепа, вірша збудовано на противоставленнях Мазепи до зради Петра та після неї: раніше посідав він високе становище, а тепер він зрадник; раніш він боронив церкви, тепер він їх утискує; раніш він стояв на чолі війська, тепер він зруйнував це військо; раніше був кавалер андріївського ордену, тепер заміняв його на шведську славу. Замість попередніх слави та влади він дійшов до загибелі. Зраду Петра з боку Мазепи автор пояснює союзом Мазепи з бісами, з пеклом, куди він незабаром і піде, за цю зраду він і заслуговує прокльону. Автор цього вірша багато говорить в ньому за минуле Мазепи, згадуючи сучасність занадто коротко. Він зазначає, що Мазепа прикрашав церкви, допомагав бідним манастирям, дбав за старців. Це все находить собі підтвердження в історичних даних [2]) і тому Мазепу вислављено в панегіриках та присвяченнях, наприклад: „Умолкнемъ мы здѣ, ради малыя сея книжицы, неисчетныя от всещедрой велможности вашей десницы обителемъ святыхъ и церквамъ божіимъ, не токмо въ Малой Россіи, но и въ посторонних панствахъ учиненніи благотворенія, нашу токмо обитель святую воспомянемъ, въ которой отъ тысящъ своихъ злата и сребра кіотъ многоцѣнно среброкованной, рясны златыми испещренный во украшеніе святися... иконы богородичныя... содѣлати повелѣлъ еси" [3]), або

„Крестъ, денница, луна есть твое знаменіе,
Извѣстно прибѣжище, всѣмъ защищеніе" [4]).
„... Над всѣми же сими
Храминами зиждитель Іоанн славимій
Начертан зрится..." [5]).

[1]) В рукопису Публ. Бібл. початок рядка відірвано, далі—намень (?).
[2]) Н. Костомаров, op. cit., № 1, 64. И. Шляпкин, Св. Дмитрий Ростовский и его время. СПБ. 1891, стор. 49—50.
[3]) Полуустав, имѣющъ въ себѣ дневную и нощную службу... 1703.
[4]) Зерцало от писанія... Іоанна Максимовича, Черниговъ, 1705, див. Пекарский, Наука и литература в России при Петре Великом, СПБ. 1862, ч. II, 116 стор.; С. Маслов, op. cit., 45.
[5]) Трагедокомедня Феофана Прокоповича „Владимир", Тихонравов, Драмат. Произвед., т. II, 345 стр.

Противоставлюючи цьому минулому теперішнє, автор вірша коротко зазначає:

„Ахъ на старость бѣсомъ радость он гетман неправый
Раздор вѣры начѣ мѣры сотвори лукавый".

Автор вірша нагадує далі, що Мазепа загубив бунчука та булаву, себ-то гетьманські клейноди, що він носив „даръ драгъ царскіи ковалерски", себ-то ордена Андрія Первозваного. Його раніше вислављяли в панегіриках, що він одержав цього ордена:

„Первѣй воспріялъ сеи имя кавалерства" [1]).

Автор також згадує, лаючи в цьомі вірші герба Мазепи, того герба, що його вислављяли раніше майже в усіх панегіриках, наприклад:

„Зри, коль крѣпко въ Россіи Вѣра стоитъ свята,
Ей же не одолѣтъ и адова врата.
Крестъ на котиѣ утвержденъ, при двою свѣтилу
Сію вѣры святой изъявляютъ силу.
Всуе устремляются злочестивыхъ рѣки,
Крестъ на котиѣ недвижимъ будетъ во вѣки.
И сама нощь князя тмы ничтоже успѣетъ:
Заря свѣтилъ небесныхъ при крестѣ ясиѣетъ [2]).

„Щобы в гербѣ Мазепов крест значил роздертый,
Котрого явленіем на небѣ врагъ стертый,
На фундаментѣ крѣпкомъ сей есть утвержденный
Горѣ зась на два роги зосталъ разделенный,
Богу цнотами милый" [3])...

Після такого прославлення герба Мазепи в згаданому вірші читаємо:

„На гербѣ Мазепов крестовидныи рогатый
Шираму, а за союз з бѣсы проклятый".

Автор вірша ставиться до Мазепи негативно, але не з морального погляду, а лише з релігійного: Мазепа „союзом з бѣсы крѣпцѣ соединился", він—„адский плѣнникъ", „бѣсомъ радость", „твердо от бѣса плѣном ума обятый", він „пал во дно адско, погуби свою главу", „сыне сатанинскій", він „заключил союз з бѣсы проклятый", „ѣдетъ презря к сатанѣ", він—„проклятый", але засуджуючи Мазепу за його гріхи, автор жаліє його: сказавши, що він загубив свою голову, він додає:

„Увы, глупче, о безумче, сыне сатанинскіи
Како убо счини грубо товарыщь іудскій".

А наприкінці вірша він ще більше його жаліє:

„Ах, бѣдныи, бѣдныи, течеши скоро ко дну".

Засуджування Мазепи лише з релігійного погляду виявляє нам соціяльний стан автора вірша, що був мабуть з духівництва, тим більш, що головну увагу він звертає на те, як ставився Мазепа до справ віри. Можна встановити й час, коли написано вірша: автор вірша малює Мазепу ще живого, тому вірша й написано до 22 серпня 1709 р., коли вмер Мазепа [4]), й після 12 листопада 1708 року, коли висловлено було „анафему" Мазепі [5]).

В мові вірша ми зустрічаємо українізми: „дивлюся, чюждуся, галусъ (галуза), глувно", очевидячки автор вірша був Українець.

[1]) Пекарскій, op. cit., II, 116.
[2]) М Максимович, op. cit., 711.
[3]) Акад. В. Н. Перетц. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Петроград. Киев, 1915, стор. 26; див. ще Б. Барвінський, op. cit., 108—118.
[4]) Костомаров, op. cit., Рус. Мысль, 1882 г., № 12.
[5]) Ibid., № 11, 77 стр.

Вірша складено з 14 строф, з них нечітні мають 4 дванадцятискладні стихи, чітні—2 чотирнадцятискладні, при чому кожного чотирнадцятискладного стиха поділено на 3 частини; перші дві римовані поміж собою, а третя з наступним рядком. Рима дієслівна та іменна.

VI та VII вірші—„Орле парящи“ та „Орле Російскій“—мають багато подібного один з одним що до змісту, будови та образів. Тому й можна їх розглянути разом. Перший з них є відомий нам за двома списками XVIII ст. Російської публічної бібліотеки Q. XIV № 141, арк. 193 зв. та збір. Ундольського № 898, арк. 44 зв.; другий міститься в тім-же рук. Рос. Публ. бібл. арк. 253 зв. та рук. збір. Ундольського № 900 арк. 12 зв. та № 898, арк. 90 зв.—91, теж XVIII ст. Обох віршів надрукував П. Кіреєвський за рук. Рос. Пуб. бібл. [1]). В літературі що до них маємо лише один вираз Драгоманова, він стосується також і до інших віршів з приводу Полтавського бою, що їх надрукував П. Кіреєвський, а також і до частини панегірика Петрові Феофана Прокоповича, присвяченої цій події, вони „нічого не можуть збудити в душі читача окрім скуки“ [2]), написали їх мабуть Українці вже помосковлені та що мешкають на Московщині.

Обидва ці вірші беруть одного момента з війни зо Шведами, а саме втечу Карла й Мазепи після Полтавського бою. Вірша „Орле парящи“ розпочато з картини втечі переляканого Карла від Петра Великого:

„Орле парящи, шведа страшащи. На льва безнога
Ты двоеглавный, ты въ мірѣ славный, найде тревога.
Орелъ бо летит, левъ его бѣжит, а есть безноги,
Сребро и злато от него взято, стался убоги“ [3]).

Карл, плачучи, благає змилуватися з нього.

„... Увы, рыдает,
Милости просит, руки подносит: „Пощадите мя,
Уничиженна и уязвленна, помилуйте мя“,

обвинуваючи в усьому свої гордощі:

„Гордость проклята, вся злая мнѣ та есть сотворила,
Со вои моими, зѣло храбрыми уничижила“.

Обвинувачує він також і Мазепу:

„Мазепа дуракъ, з деревни казакъ сюды мя призвалъ,
Видя же гибель, свою погибель, от мене збѣжалъ“.

Закінчує свого лемента, повторюючи, що гордощі були за причину всіх злиднів. Після плачу Карла йде вислављення Петра.

Другого вірша також розпочато з змалювання втечі Карла [4]).

„Орле Россискій, торжествуй со нами,
Яко днесь врагъ твой лежит под ногами,
Оставише вои: бежит и не вѣм [5]) камо,
Зряще по странам сѣмо и овамо“.

Разом з ним втікає Мазепа:

„Волк же безумны, прокляты Мазепа,
Бѣжит от страха ищуще вертепа,
Бо нѣсть вертеп злу, вертеп прокляту,
Нѣсть днесь покрова діаволску брату“.

[1]) Op. cit., стор. 243—245.
[2]) Op. cit., стор. 52.
[3]) Цитую за рук. Ундольського.
[4]) Цитую за рук. Буслаєва.
[5]) З рук. Унд., у Бусл.: „нѣсть“.

Обидва втікачі лементують та стогнуть:

„Увы, увы, рече, ахъ, ахъ, ахъ, Мазепа, ахъ горе!
Шведъ же, шведъ же стонетъ: О, о, о, пріими мя море!
Яко мои вси крѣпцыи падоша,
Ко смерти под мечь Россійскій придоша".

Далі йде довжение прославлення Петра:

„Мы же вопіемъ, велегласно рцемъ:
Радуйся, Петре, Россійскій скипетре" і т. д.

Як бачимо, будова зазначених віршів схожа, бо в них маємо змалювання втечі Карла (разом з Мазепою в другому), лемент Карла та виславлення Петра, але розвиток окремих частин не однаковий: в першому найпоширеніша частина—це лемент Карла, в другому—втеча Карла з Мазепою й особливо виславлення Петра.

Крім схожої загальної будови зазначених віршів, є подібність що до окремих образів, окремих частин: в обох віршах Петра змальовано як орла, що літає вгорі, Карла як лева, що втікає внизу: в обох Карл жалкує за загинулим військом; особливу увагу звернуто, виславляючи Петра, на його перемоги, з приводу чого йому волають—віват:

„Будеши всегда враговъ побѣждати,
Мы же ти будемъ виватъ восклицати" (Орле парящи)
„Въ побѣдѣ виватъ, виватъ, на лѣта премнога" (Орле рос.).

Слід відмітити, що ці вірші, крім подібности один до одного, нагадують і инші вірші, що малюють Полтавський бій. Назву Петра російським або двохголовим орлом, а Карла левом зустрічаємо й по цих віршах:

„Днесь, орле Россійскій, простри свои крилѣ" [1]) (236)
„Орле Россійскій, пусти свои стрѣлы" (239)
„Держащи скипетръ орелъ двоеглавный" (240)
„Днесь льва гордыни конецъ приближися" (240)
„Мы льва нынѣ побѣдихомъ" (242)

Завжди по цих віршах згадується і лемент Карла:

„А Шведъ „увы мнѣ" нынѣ восклицает" (239)
„Нынѣ Шведъ стонетъ: „Увы, ахъ, о, мнѣ страхъ, о мнѣ вредъ"... (240)

й виславлення Петра з додатком слова „виватъ":

„Виватъ, виватъ, виватъ,
Этъ бене вивэтъ" (236)—дослівно з віршем „Орле парящи".
„Виватъ, побѣдитель,
Побѣдитель шведскій" (240)

та заклик святкувати та веселитися з приводу перемоги:

„Рцемъ вси велегласно, вопіем согласно" (237).
„Мы же днесь вопіемъ, радосно сице рцемъ" (240)

Майже дослівні вирази читаємо в вірші „Орле Россійскій":

„Мы же вопіемъ, велегласно рцемъ".

Иноді помічаємо подібність поміж віршами з приводу Полтавської перемоги та лише з одним з віршів, що розглядуємо. В вірші „Орле парящи" за причину своєї загибели Карл висовує свої гордощі, те-ж саме читаємо і в инших творах:

„Вами бо льва люта гордыня сотрется" (237)
„Днесь льва гордыни конецъ приближися" (240).

[1]) Цифри в лапках зазначають сторінки видання П. Кіреєвського, 8 вип.

Карл після перемоги благає змилуватися, те-ж саме і в иншім вірші.

„Молю тя, орле, подъ крилѣ прими мя“ (242)

В вірші „Орле Россійскій“ Карл втікає невідомо куди, те-ж саме і по иншіх віршах:

„Не весть, камо бѣжитъ и камо спастися“ (238)
„Бѣжитъ, бѣжитъ, но не вѣсть, камо убѣжати“ (240)

Навздогін Карла літять стріли:

„Выше стрѣлы летятъ запаленны“ (Орле рос.)
„Орле россійскій, пусти свои стрѣлы“ (239).

Вірш, що з нього наведено останнього рядка, взагалі дуже схожий на вірша „Орле Россійскій“. Автор його розпочинає тими-ж словами „Орле россійскій“, також розповідає за втечу Карла (додаючи про його поразку й не згадуючи за Мазепу), наводить його лемент і закінчує, вислављючи Петра. Схожість між цими віршами є не лише в однаковім розпорядкові, але й у формі; обох віршів написано 11-складним розміром; в частині лементу розмір міняється, вислављення-ж Петра написане коротенькими рядками—5-складними в першому й шости- та трьома-складними в другому. Очевидячки, автори віршів, вибираючи розмір, брали на увагу зміст. Зустрічаємо в цих двох віршах і досить близькі вирази, наприклад, вислављення Петра, лемент також подібний і що до будови і що до виразів: спочатку, головним чином, це вигуки, далі йдуть подібні в обох віршах вирази

„Яко мои вое крѣпціи падоша,
Ко смерти подъ мечь Россійскій придоша“.

„Яко мои вои падоща
И погибоша“ (240).

Якщо звернемося до иншіх віршів та кантів часів Петра Великого, то й тут можна знайти дещо подібне до наших віршів: і там Петра звуть орлом, його ворога—левом, причина загибели ворога є його гордощі, вислављення Петра завжди буває наприкінці творів, але треба зазначити, що вислављення не буває велика та й не є обов'язкова частина вірша. Що до назви керманича держави орлом, то це ми зустрічаємо й у віршах XVII сторіччя. Симеон Полоцький навіть заголовлює свого вірша, присвяченого Олексієві Михайловичу—„Орле Россійский“ й розпочинає його з таких слів: „Пресьвѣтлый орле Россійскія страны“, малюючи далі й образ орла, що високо літає:

„Орле преславный, высоко парящій“ [1]).

Цього образа безумовно позичено, пояснюючи герба російської держави.

Треба зазначити, що в вірші „Орле Россійскій“ досить значно відбилися традиційні образи та вирази літературних творів Петрівських часів: завжди зустрічаємо тут втечу героїв до темного лісу, благання, щоб тварини допомогли, наприклад:

„Ой пойду я в густые лѣси и темние пущи
Ах, вы, лютые звѣри, прибѣгайте ко мнѣ [2]).
Скрыюся въ лѣсы печаль провождати.
...О звѣріе, нынѣ почтитесь мя искати“ [3]).

[1]) Н. Смирнов, Орел россійский, твореніе Симеона Полоцкого. Памятн. древн. письмен. CXXXIII. 1915 р., стор. 14.
[2]) В. Н. Перетц, Очерки по исторіи поэтическаго стиля в Россіи. СПБ. 1905, 44.
[3]) Ibid., 49.

Те-ж саме читаємо й у нашім вірші:

„Бѣжитъ въ дубравы, бѣжитъ въ лѣсы темны,
Проситъ да дадутъ помощь звѣри земны".

Характерно також для XVIII сторіччя благання з боку Мазепи море прийняти його до себе:

„О, о, о, прійми мя, море".

а також значна кількість викликів, наприклад:

„О горы, вы на меня нынѣ падите
Морскія волны, молю, потопите" [1]).

Вислявлення Петра в нашім вірші збудовано на зразок акатистів:

„Мы же вопіемъ, велигласно рцемъ:
Радуйся Петре, Россійскій скипетре
. . . . . .
Радуйся, царю и государю,
Радуйся, радуйся, радуйся" і т. и.

На підставі всього зазначеного можна зробити висновка, що вірші ці не висловлюють безпосередніх почуття та думки авторів з приводу втечі Карла та Мазепи, а являють собою з'єднання засобів та образів, звичайних для віршової літератури Петрівських часів взагалі, а для віршів, що їх написано на подібні теми, зокрема.

Якщо ми зупинимося на цих віршах з історичного погляду, то фактів в них ми не зустрінемо багато, автори в них лише зазначають втечу Карла та Мазепи, а потім згадують за поразку та загибель війська. Головну увагу в обох віршах звернуто на Карла, за Мазепу згадано лише між иншим; в вірші „Орле парящи" Карл згадує за нього, зазначаючи, що його, Карла, закликав Мазепа, що потім втік, побачивши свою загибель.

В другім вірші Мазепі відведено трохи більше місця, автор розповідає за його втечу та зазначає його лемент. В першім вірші не помітно жодної ворожнечі що до Мазепи, лише Карл іменує його дурнем та зрадником, через те, що він втік після невдачі Карла, між тим Карла названо й жорстоким й немилосердим. Инакше поставився до Мазепи автор в вірші „Орле Россійскій"; тут він не пошкодував на лайки, називаючи Мазепу й божевільним, й проклятим, й бісовим братом.

Якщо в зазначених віршах обмаль історичних фактів, то псевдоісторичних значно більше. До таких фактів, а краще подробиць можна віднести: назву Карла безногим—„Лев его бѣжитъ, а есть безногій" (відомо, що Карла було поранено в п'ятку), відомості, що у Карла було „сребро и злато... взято", що він „милости проситъ", що Мазепа втік від Карла після його невдачі, що він шукав собі вертепа.

Віршів цих написано, мабуть, незабаром після Полтавської перемоги, про це свідчать деякі вирази, що кажуть за втечу Карла, як за сучасний факт:

„Орелъ бо летитъ, левъ его бѣжитъ" і т. и. (Орле парящи)
„...днесь врагъ твой лежитъ подъ ногами;
Оставши вин, бѣжитъ и невѣмъ камо..." (Орле Россійскій).

Додамо ще декілька слів що до форми цих віршів; вище ми вже вказали розмір вірша „Орле Россійскій"; другого-ж вірша написано

[1]) Н. Петровскій. К исторіи русскаго театра. Пам. др. письм. CXXXVII, 1900, 26. П. Морозов, Исторія русскаго театра, СПБ, 1889, дод. VIII.

15-складним стихом, що його поділено на три частини, перші дві римовано одну з одною, останню з наступним рядком; кінець вірша—виславлення—написано иншим розміром—одинадцяти-складним. Рима в обох віршах найголовніше іменна або мішана й дуже рідко дієслівна. Що до мови зустрічаємо багато церковно-слов'янізмів; зі слів, що їх розпочато вживати за Петрівських часів, знаходимо лише слово „віват“. Крім того можна зазначити по обох віршах і деяку кількість українізмів: в вірші „Орле Россійскій“—„запаленны, бо“, в вірші „Орле парящи“: „зъ деревни, призвавъ, збѣжавъ, от мене“. Ці недосить часті українізми дають нам право лише гадати, що автори віршів могли бути Українці.

VIII. Вірша, що його написано на іконі в селі Жуках, було видано тричі [1]). Перший видавець, І. Павловський, передає переказа, ніби-то Шведи обернули місцеву церкву на стайню, вживаючи ікони замість палива або шахівниць; вірша й написано на одній з таких потім уратованих ікон. Другий видавець, К. Ставровський, не знаючи, що цього вірша було вже надруковано, знову друкує його, також відмічаючи, що його написано на іконі, яку Шведи вживали замість шахівниці. Кінець-кінцем третій видавець, В. Бучневич, перевидає вірша, бо Ставровський надрукував його неточно. На цього вірша звертає увагу й М. Драгоманов, бажаючи доказати, що в ньому є багато прибільшень і що не менш лиха мешканцям та церквам заподіяв і Петро [2]).

Вірша розпочато з вказівок, чому саме його написано:

„Въ пепелѣ забвенія все час погребаетъ,
О чесомъ намъ писаніе не возвѣщаетъ.
Сего ради судихомъ въ память написати,
Кто и когда сей образъ дерзнулъ обругати“ [3]),

і далі, сказавши, що Мазепа „короля свѣйска“

„Приведе съ оружіемъ въ Россію, малую,
Имѣя въ сердцѣ своемъ, коварный, мысль злую“,

автор вірша розповідає про ту лиху годину, що її накликав прихід Шведів на Україну:

„О кто исповѣсть тогда пролитія крови,
Бѣды, страхъ, гоненія и ужасъ суровый!
Лютры церкви святыя въ турмы превращаху,
Подножіе и дамы съ иконъ сочиняху;
Съ иконъ подъгнѣти котламъ и до грубъ иконы,
Съ иконъ, увы, помости делали подъ кони“.

Тоді-ж постраждала й ікона, що на ній написано вірша, з неї було зроблено шахівницю, тепер-же на ній намальовано нових святих, що допомагатимуть Петрові. Наприкінці додано „На дерзость проклятую еретическую эпиграмма“:

„Звѣри устыдѣшася въ ровѣ Даніила,
Ісавля патріарху ярость уступила.
Над звѣрей лютѣйши и паче Ісава
На образѣ семъ зрится еретиковъ справа“.

В основі вірша є історичні дані: Карл переїхав до Жуків 1 травня 1709 року й тут деякий час була його головна кватира, а також і

[1]) П. Павловский, Икона в Жуках. Русский Архив, 1875, № 2, 27—28; К. Ставровский, Стихотворный памятник нашествия шведов на Украину. Киевская Старина, 1883, № 3, 688—690; В. Бучневич, Поправка к надписи на иконе в с. Жуках. Киевская Старина, 1884, вер., 175—177.

[2]) М. Драгоманов, op. cit., 53.

[3]) Цитуємо за виданням Бучневича.

Мазепи [1]). Маніфести Петра підтверджують наведене в вірші про обернення церкви на стайні: „а въ церкви благочестивыя войска шведскіе, въ поруганіе православію, лошадей своих ставятъ“ [2]). Могилівський-же літопис оповідає, що ікони з Буйницького манастиря під Могилевом, що його зруйнували Шведи, вони вжили на мости [3]). Відомості про вживання ікон замість палива та пахівниць зберігає й місцевий переказ.

Мазепі в цьому вірші відведено, порівнюючи, небагато місця, а саме за його згадують, як за першу причину лиха, що спіткало Україну, бо він сам привів туди Карла, зрадивши Петра.

Ставиться до нього автор досить поміркованно, навіть трохи зневажливо, не вважає, щоб він мав право носити „доброе имя“, й зве „Иваикой“.

„Недостоинъ имени добраго Мазепа,
Иванко пришедъ отъ адскаго заклепа“.

Вираз, що Мазепа походженням є з пекла, ми завжди зустрічаємо в тодішніх віршах та инших творах про Мазепу; автор лише відмічає одну його вдачу—його хитрощі. Присвятивши Мазепі лише 6 рядків з початку вірша, автор надалі навіть і не згадує за нього. Ще мени уваги звертає автор на Карла. Петрові, що його автор іменує „всероссійскій Христосъ“, присвячено кінець вірша, де й висловлено побажання йому великого добра. Взагалі-ж автор ставиться дуже поміркованно не лише до Мазепи, але й до тих осіб, що заподіяли лиха російським церквам, і лише руку, що накреслила на іконі пахівницю, зве проклятою. Мабуть, цю поміркованість викликано тим, що вірша цього написано на іконі в церкві, тому-ж мабуть і кінець вірша носить суто релігійного характера. Написано вірша мабуть після закінчення війни з Шведами, бо автор каже наприкінці вірша, що намальовані знову на іконі патріярх з пророком „сохранятъ отъ брани благочестиво царство“. Це вказує, що підчас складання вірша війни вже не було.

Розмір вірша правильний 13-складний. В мові зустрічаємо українізми: „заклеп, турма, груба, дама (пахівниця), подгнетъ, справа, помости“, мабуть автор вірша був Українець.

IX. Вірша про Мазепу та Чарнина, як оглавляє його О. Левицький [4]), написано від імени Чарнина, а може й сам він його написав 1710 року. Вірш цей передає епізод 1708 року. Чарнин, колишній полковник Гадяцький, за його словами, через віру службу був „обложенній желѣзы в Бѣлой Церквѣ от лютѣйша з вѣрных Мазепи“. Він звернувся по допомогу до богородиці, що з'явилася уві сні його дружині й сказала:

„...Не бойся! От сѣты ловлица,
Лкы птенецъ, изиде из рук губица
Твой господінь воскори, умолих бо сына,
Яко избавленъ (будетъ) отъ узъ...“.

за що він, коли його буде визволено, повинен вислaвити богородицю та її сина; незабаром після цього, як зазначено в вірші, Чарнина дійсно було визволено з в'язниці.

[1]) И. Костомаров, Op. cit., № 11. 123—124.
[2]) Бантиш-Каменьскій, op. cit., 190.
[3]) М. Драгоманов, op. cit., 52.
[4]) Кіевская Старина, 1897, № 11.

В цьому вірші розповідано історичного факта — як Мазепа посадив Чарнина в в'язницю Білоцерківського замку й як його було визволено відтіля, але крім того додано ще силу фантастичних подробиць. Автор вірша згадує за Мазепу лише між иншим, як за особу, що ув'язнила Чарнина. Поставився автор до Мазепи без особливої злоби, називаючи його лише найлютішим з людей й не згадавши навіть про його зраду; можливо, правда, що вірша цього було написано ще до Мазепиної зради й лише вирізано на іконі 1710 року.

Розмір вірша 13-складний. В мові зустрічаємо українізми фонетичного характеру: „Чарнінъ, царыца, риданія, избавы, збавленъ, божого" та т. и.

X. За Мазепу згадано досить багато в панегірицї Кочубеям, що його видав В. Каллаш [1]) за рукописом збірки О. Лазаревського. В. Каллаш відносить панегірика до 1727—1743 років, вказує, що його дуже розтягнуто, що один мотив проходить через весь твір, повторюючися на ріжні лади, що форма та обов'язкові заходи творчости майже зводять на нівець зміст вірша; стих 13-складний, не завжди витриманий, мова міпана: російські, церковно-слов'янські, українські та польські елементи. Панегірик має таку назву: „Іяментъ или тренъ вѣры, въ которомъ изясняется добрій подвигъ любомудра и геройчна мужа". Залишивши осторонь зміст панегірика в цілому, що мало обходить цікаве для нас питання, передамо лише, що сказано в ньому по ріжних його місцях за Мазепу. Кочубей переконує Мазепу не зраджувати Петра, отця батьківщини та добротворця Мазепи, не бути невдячним до нього, не занапащати Україну й не сходитися з Шведами.

„Удержи твой волъ замыслъ, не сектуй со Сѳемъ,
Не губи насъ, бо и ми чтось ино затѳемъ".

Мазепа розсердився за цю пораду й згубив Кочубея та Іскру, ця кара потішала його, але не задовольнила, він бажає згубити й Росію. Але бог не дозволив, щоб Мазепа виконав свого замаха, й завернув згубу на голову Шведам; Карл втік, а Мазепа отруївся:

„А змѣиникъ, видѣвъ бѣду, убилъ себе ядомъ"

і пішов в пекло.

Надалі автор запитує Україну, для чого вона

„...лотра вскормила,
Почто его маленка еще не вдавила?"

й обвинувачує Мазепу, що він віддячив злом Україні за добро; до своєї зради Мазепа привернув і инших, але Кочубей на це не пішов, тому його й вислявлено в вірші. Відтак автор знову каже, що Мазепа розпочав війну в Росії, привівши туди шведське військо, але Петро переміг, укривши Полтавське поле трупом; багато супротивників Петра було полонено, Мазепа-ж втік і

„Падеадивишись во пути, изгибълъ злѣ зломимій".

Кочубей радіє перемозі й тому, що

„...змій великій, змій лютъ посрамленій
Змій древній и лестивій сталъ вже низложеній".

Автор бажає вічної пам'яти Кочубеєві, Мазепа-ж нехай

„...смутится вѣчно,
Скрежетомъ мучимъ зубнимъ, болитъ непзлѣчно".

[1]) Панегирик Кочубеям. Киевская Старина, 1887 р., червень—липень, 495.

Над Мазепою можна поглумитися, бо він за життя ставив церкви, а тепер його позбавлено навіть християнського похорону, чого він і заслуговує. Кочубея-ж слід вислављяти, бо він виказав Мазепу.

„Обличивъ Мазепинъ, кой прелюбодѣй сталася,
Живу еще Петровъ отнять престолъ тщалася.
Живу сущу мужеви правильну, законну,
Поять жену Россію хотѣлъ безъ закону".

В панегірику, що його розглядаємо, історичні факти позміщувано з фантастичними, наприклад, умовляння Мазепи з боку Кочубея не зраджувати Петра, смерть Мазепи від отрути; цікаво, що в иншім місці цього твору автор приписує смерть Мазепи від перевтоми підчас втечі. Автор без всякого ладу передає й історичні факти: вислављення Мазепи, кара Кочубея та Іскри, згода Мазепи зо Шведами, поранення Карла, його втеча, вступ шведського війська на російську територію, Полтавська перемога, загибель шведського війська, втеча Мазепи, Мазепа будує церкви, прокльон Мазепи. Зазначаючи ці факти, або краще лише згадуючи за них, автор багато місця надає характеристиці Мазепи. Автор малює Мазепу як злу, жорстоку людину; цю рису автор безперестанно підкреслює, надаючи Мазепі відповідні епітети: Мазепа

„...сталъ ожесточенній
Весь жестокъ, весь желѣзенъ и окаменений".

він його називає „лютим змием, кровопійцей", з другого боку він підкреслює злість, жорстокість Мазепи в його вчинках:

„Тогда самимъ поставилъ звѣрство свое дѣломъ".

він радіє страті Кочубея та Іскри:

„Сталъ въ отрадѣ лисъ хитрій, веселилсь надъ мѣру
Что царь ихъ ему предалъ правдѣ не ялъ вѣру";

його жорстокість змальовано й у таких словах:

„Не насытился крове невинныхъ пролитой,
Не усрамился жизни, тирански забитой,
Еще духом демонскимъ дышетъ на Россію,
Мисля ее, коварній, предать горду свѣю.
Нажденъ на волшебни матки своея сили,
Разорить хощетъ з свѣмъ россійски предѣли".

Разом з тим Мазепу намальовано як хитру, лукаву, брехливу людину, що вміє потаїти свою злість та жорстокість, коли йому це потрібно.

У вище наведених рядках його названо „хитрим лисом", ще яскравіше намальовано Мазепу в таких словах:

„Однакожъ да не вѣста, звѣръ будетъ видимій,
Надъ мѣру кротокъ и добръ временемъ билъ зримій.
Не познанъ волкъ, овчею кожею одѣтій,
И злій лютій подъ злакомъ тайно лестно скритій",

або:

„Гордитъ, лжу возлюбивши, якъ Мазепа лживій,
Тот бо лжи внукъ и авторъ билъ нокъ, неправдивій".

Як людина неправдива Мазепа не любить слухати правди; він „от правди слухъ заткнувши"; він одсікає голову Кочубеєві за правду:

„Отсѣченна за правду Кочубея глава".

Далі Мазепу змальовано, як людину невдячну, що не пам'ятає добра, а навпаки, відплачує злом: Він повстає на Петра, що „пита-

тель бо и жизнь есть живота“ Мазепи; автор дає пораду—вустами Кочубея згадувати за добродійства Петра:

„Буди, несъ, благодаренъ, къ любвѣ памятливій,
О чести, тебѣ данной не будь забитливій“.

Свою невдячність Мазепа виявляє й до України:

„Раздеръ тебѣ утробу, кая согрѣвала,
Кая его матерски она пѣстовала
Восплатилъ за благое, коварній, злобою
За хлѣбъ твой поносною попралъ тя пятою“.

Кінець-кінцем Мазепу змальовано, як зрадника, перекинчика, нечесну, продажну людину, він продає Росію Шведам:

„Впустилъ шведа въ предѣли, враждою палимій“

та ще

За ядь едну, какъ Исавъ враждебно заклено,
Продалъ еси первенство и славу високу“

й

„Сколко славенъ, столко сталъ безчестенъ лукавій“

Даючи Мазепі таку яскраву негативну характеристику, автор панегірика часто користується й з лайливих епітетів. Крім зазначених вище можна відмітити ще: „аспид“, „уме грубій“, „звѣровидне“, „мерзскій Мазепо“, „лотр“, „Юда лестивій“. Найбільше автор панегірика засуджує Мазепу за вбивство Кочубея, за зраду та невдячність Петрові та батьківщині, при чому найголовніше засуджує його з морального погляду. Кочубей, умовляючи Мазепу не зраджувати, виставляє довода: Україна

„Будетъ на тя плакати до смертной годины,
И ты жъ будешь зватися змѣиникъ,—студъ единій“.

За кару Кочубеєві та Іскрі автор бажає Мазепі, щоб його мучило сумління:

„...сердце жъ нечистово
Вашего гонителя Мазепи Івана
Да мучитъ непещѣлна совѣстная рана“.

По деяких місцях автор ставиться до Мазепи зневажливо, він ніби-то глузує з нього, глумиться; коли Мазепа втік після поразки, то Кочубей з неба

„Посмѣялся, что бѣжитъ, никимъ не гонимій“.

Так само й у таких рядках:

„Смѣются Мазепинымъ змѣиническимъ ратемъ,
Что въ жизни церкви ставилъ, да погребенъ татемъ“.

Навіть побажання Мазепі долі надалі носить трохи незвичайний характер:

„Твой Мазепа, враждебній, да смутится вѣчно,
Скрежетомъ мучимъ зубнимъ, болитъ неизлѣчно“.

Яскрава негативна характеристика Мазепи й особливе ставлення до нього належать самому авторові панегірика; що до окремих рис цієї характеристики та окремих місць панегірика, то автор склав їх не без впливу з боку панегірика Петрові Феофана Прокоповича, почасти „Епиникіон'а“ та віршів Стефана Яворського. Іноді запозичення зроблено близько текстуально, наприклад:

Панегірик Феофана Прокоповича

„Левъ... побѣже... хоботомъ
загребастъ слѣды своя за собою“ [1]).

Панегірик Кочубеям

„Побѣже бо...
Замелъ слѣдъ за собою левъ хоботомъ
ясно“.

[1]) Слова и речи Ф. Прокоповича, 44.

В обох творах втечу короля шведського прирівняно до втечі лева. Частіше запозичення зроблено що до схожої думки, схожого образа:

„Свирѣпая воистину и лютая болѣзнь есть, аще кто забылъ благодѣяній, ярымъ токмо на благодѣтеля окомъ возрить" [1].

„Пожела угрысти руку".

„...не годствует имѣти яро око
На отца отечества и царя своего,
Питатель бо и жизнь есть живота твоего".

„которыми угризнути хощешь".

Так кажуть обидва автори за вчинки Мазепи що до Петра. „Епиникіонъ" Феофана Прокоповича має менш подібних до панегірика Кочубеям місць ніж його панегірик.

Що до вірнів Стефана Яворського, то до них подібне одно місце панегірика Кочубеям,—це звертання автора до України; тут, як і в вірнах Стефана Яворського, противопоставлено добродійство Мазепі з боку матери-України його злочинствам; це противоставлення в панегіриці занадто невелике, у Стефана-ж Яворського досить довге. Стефан Яворський між иншим каже, що Україна носила Мазепу „во утробѣ", „яко чадо", що вона його любила „яко мати сина", він-же бажає „лютѣ снѣдати матерню утробу", він „лютыми матерь уязвляя раны", „за моя хлѣбы, за моя трапезы", каже Україна, він дає сльози. Щось подібне читаємо й у панегіриці:

„Раздеръ тебѣ утробу, кая сотрѣвала,
Кая его матерски она нѣстовала.
Восплатилъ за благое, коварній, злобою.
За хлѣбъ твой поносною попралъ тя пятою".

По-друге, подібність помітно й в одним місці характеристики Мазепи, де підкреслено лицемірство Мазепи, вміння таїти свою лиху вдачу.

Наведемо ці рядки рівнобіжно:

Вірші Стефана Яворського	Панегірик Кочубеям
„Како прелетихся и не познахъ лиса Ангеломъ видомъ, прелестію бѣса, Мнѣхъ яко агнецъ, но волкъ ядовитыи, Овчею лестно кожею покрытий Сладокъ языкомъ но претворишіи дѣлы" та т. и.	„Над мѣру кротокъ и добръ временемъ билъ зримій Не познан волк, овчею кожей одѣтій. И змій лютій подъ злакомъ тайно лестно скритій".

В цьому місці панегірик Кочубеям значно коротше висловлює подібну думку. Нетрудно пояснити деякий вилив панегірика Феофана Прокоповича на вірші Стефана Яворського та автора панегірика Кочубеям; автор цього панегірика, замисливши виславити рід Кочубеїв, повинен був торкнутися й Мазепи, що від його руки було заподіяно смерть одному з представників цього роду, а тому йому й потрібно було звернутися до тих творів, що кажуть за Мазепу після „зради"; найвідоміші з них і були твори Феофана Прокоповича, що казав панегірика прилюдно, та вірші Стефана Яворського, розповсюджені в списках. Автор панегірика Кочубеям безумовно був не з духівництва, про це свідчить відсутність в вірші релігійного поглядy. В. Каллаш гадає, що автор його був військовий писар, але це довести трудно. Безумовно він був Українець, про це свідчить мова, де зустрічаємо українські слова, фонетичні властивості, українські рими, наприклад: „котрими, угризнути, години, змѣиникъ, сектуй, заклено, лотра, нѣстовала, одѣтій—скритій". Час, коли було написано панегірика, В. Каллаш за даними самого панегірика відносить до 1727—1743 рр.

[1] Ibid., 30.

XI. Вірша, що на надгробкові Іскрі та Кочубеєві, було надруковано декілька разів [1]). Він розпочинається так:

„Кто еси мимо грядый, о насъ повѣдующій,
Елици зде естеемо положени суще".

написано його від імени Іскри та Кочубея; смерть наказала їм мовчати, тому за них казатиме камінь—вони постраждали за правду та вірність монархові „за уданем Мазепы", бо їм відтято голови.

В цьому вірші згадано за Мазепу лише розповідаючи за кару Кочубеєві та Іскрі, згадано цілком безсторонньо, можливо тому, що вірша вирізьблено на надгробкові. Коли складено вірша, немає жодних вказівок. Розмір 13-складний. В мові є українізми: „естеемо, ку монарєѣ, исполнилисмо, за уданемъ, посѣчени, зоставше, подающой", це свідчить, що автор вірша був Українець.

XII. Зраді Мазепи присвячено декілька рядків і в „Разговорѣ Великороссіи съ Малороссіей", що його видав Петров [2]). Тут ми читаємо:

„Ибо измѣна тогда не всей меня была,—
От одного Мазепы только произошла,
С коимъ никогда о томъ не соглашалась я,
Но одинъ предалъ непріятелю себя.
Естли же сие меня не можетъ оправдить
И буди то, что онъ мой былъ, станешь вѣкъ твердить,
То вспомни ты сама всѣхъ измѣнниковъ своихъ
И разныхъ государственныхъ преступниковъ злыхъ".

Як бачимо, автор ставиться до Мазепи цілком безсторонньо, він абсолютно спокійно лише згадує за колишній факт; це цілком зрозуміло, бо „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей" треба віднести вже до 1763—1767 років.

З приводу пісні „Мазепо гетьмане, израдливый пане", що її надрукували М. Максимович [3]), І. Срезневський [4]), М. Драгоманов [5]), П. Кіреєвський [6]), висловлюється М. Драгоманов. Він доказує, що це не народня пісня, а може бути стародавній вірш, що його складено не близько до 1709 року з часток инших віршів, до яких вона подібна. Максимович-же виправив її на свій кшталт. Нагадує вона вірші—„Псалму новозданну" та „Мазепе измѣннику". Дійсно перший та один з рядків далі подібні до зазначених віршів, початок її подібний до таких слів „Псалмы новозданной"—„Ахъ, зрадливый Яне, Мазепо гетмане"; слова „погубивъ же песъ Мазепа невинныя души" нагадують „Души погубивъ есь" з „Пѣсни Мазепѣ измѣннику". Взагалі-ж ця пісня безумовно штучна, мабуть її й склав сам Максимович, бо в ній поруч з декількома рядками силабічного вірша зустрічаємо стихи та рядки, що їх не можна знайти ні в народнім творі, ні в вірші; тому залишаємо цього вірша осторонь, як штучного твора.

Поруч з віршами „зраді" Мазепи XVIII сторіччя було присвячено й цілу драму, що від неї залишився лише програм, а саме „Божіе

[1]) Маркевич. История Малороссии. IV, 1842, стор. 208; Аскоченский. Киев и его древние училища, 1856, стор. 496; Закревский. Описание Киева, II, 1868, стор. 793; М. Максимович. Надгробные стихи Кочубею и Искре в Печерской Лавре. Собрание сочинений, т. II, 1877, ст. 218; Костомаров. Мазепа. Русская мысль, 1882, № 9, стор. 206 та инш.

[2]) Киевская Старина, 1882, № 2 та 7.

[3]) „Украинские народные песни", 1834, III.

[4]) Запорожская старина.

[5]) Op. cit., 58.

[6]) Op. cit., 197.

уничижителей гордыхъ... уничиженіе" [1]), написано її було в лютому 1710 року. Тут алегорично, у вигляді старозавітних осіб та алегоричних фігур виявлено епізода „зради" Мазепи, при чому цю алегорію й пояснено, а саме Давида порівняно до Петра, Авесалома до „самого зрадника, проклятого Мазепи". Так Мазепу називано й надалі, й инших епітетів до нього не прикладено. Схарактеризовано його негативно, при чому негативні риси виявлено в вигляді алегоричних фігур; фігури ці такі: гордування, лукавство, непокірливість, властолюбство, чванливість. Автор засуджує Мазепу, в словах: „Богъ гордымъ уничижителемъ и неблагодарнымъ власти своей противникомъ всегда противится".

На початку XIX сторіччя було складено ще твора за назвою „Вопль Мазепы" [2]), що являє собою благання Мазепи до Александра I зняти з нього прокльона в ім'я християнської любови, бо судити людей за їх провини може лише бог. В цьому творі виявлено стан душі Мазепи від його смерти до моменту складання „Воплю". Через те, що цього твора написано не стихами, докладно його розглядати не будемо.

Ми розглянули всі вірші, що їх було складено після „зради" Мазепи, як іменують вірші угоду його з Карлом, і що вони дійшли до нас. Але з погляду Мазепи та козацької старшини це не була зрада, це був цілком природній акт; це було виявлення боротьби за свою самостійність верхніх шарів козацтва з Московською державою, боротьби, що розпочалася ще за часів Богдана Хмельницького й не припинялася з того часу не лише до часів Мазепи, але й далеко пізніше. Мазепа, переходячи на бік Карла, не шукав для себе особистої користи, як це зазначалося в віршах, він домагався лише за допомогою Шведів визволитися з-під Московської влади, утворити незалежну Україну. За це він згадує, наприклад, в листі до полковника Стародубського, Скоропадського, з дня 30 жовтня 1708 року: там ми читаємо, що він звернувся за допомогою до Шведів, надіючися „же отчизну нашу Малороссійскую и войско Запорожское, Его Королевское Величество всегда щастливымъ оружіемъ отъ того Московского тыранского ига оборонитъ, уволнитъ и отнятые намъ права и волности не толко привернетъ, лечъ, з общою ползою и несмертельною в потомній век войска Запорожскаго славою умножитъ и распространитъ" [3]), а в пізніших документах зазначено й просто, що „Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння" [4]). Московский уряд, можливо, й розумів це, але не міг та й не хтів в цьому признатися й обвинив Мазепу в зраді, широко оголосивши за цю зраду поміж українським населенням (згадаймо Петрівські маніфести та грамоти). Але уряд не задовольнився одним цим обвинуваченням, він став поширювати инші, цілком вже безглузді, наприклад, бажання Мазепи віддати Україну Полякам, віковічним ворогам Українців, завести унію, знищити православну віру: уряд іменував Мазепу католиком, боговідступником [5]), казав, ніби-то він навів Шведів на Україну [6]). Обвинувачуючи в такий спосіб Мазепу, росій-

[1]) И. Тихонравов. Русскіе драматическіе сочиненія, т. II. СПБ., 1874, 428—439
[2]) С. И. И. Вопль Мазепы. Кіевская Старина, 1884, № 12.
[3]) Бантиш-Каменський, op. cit., 171.
[4]) М. Грушевський, op. cit., 380.
[5]) Бантиш-Каменський, op. cit., 176, 190.
[6]) Op. cit., 187.

ський уряд гадав підбурити український нарід проти Мазепи та притягти його на свій бік. Для цього-ж він ще більш аніж раніш став наділяти різні пільги та свою ласку всім Українцям, прихильникам московської влади. Безумовно з цієї ласки та з цих пільг користувалося не звичайне козацтво та посполитий люд український, а лише особи, що урядували на тих або инших державних посадах. За цю ласку та пільги зазначені особи мусіли являти собою вірнопідданців цареві, що й дійсно було так. „Духовенство",—каже академик М. Грушевський [1]),—„послушно кидало церковну анахтему на гетьмана, найбільш заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, спішачи скинути з себе підозріння, свідчило свою вірність цареві і при тій оказії пильнувало урвати що небудь і собі з тих богатих милостей, які розливав цар на всю вірну старшину".

До згаданої класи урядовців, як світських, так і духовних, належали безумовно й автори віршів, а саме й Феофан Прокопович і Стефан Яворський і решта анонімних авторів, що з них один сам каже за свою вірну службу цареві (Псалма нововозданна). Автори віршів в своїх обвинуваченнях цілком ідуть за царським урядом, обходять діяльність Мазепи з релігійного та державного погляду та малюють нам Мазепу цілком неправдиво, так, що це відповідає не дійсності, а його образові по маніфестах та грамотах. На підставі-ж цих документів виникло й виславлення Кочубея та Іскри та обвинувачення в їх страті самого Мазепу. Навіть найпоширеніші по віршах лайливі епітети що до Мазепи запозичено з офіційних матеріялів. Громадське становище авторів віршів пояснює й того факта, що Мазепу всюду обвинувачують на тлі виславлення Петра. Українське походження авторів виявляє себе лише в мові віршів, а також почасти й у тім, як вони ставляться до України та до її злиднів, в одному вірші автор навіть рискує на більше („Псалма нововозданна")— він говорить за дві Росії, за Велику та за Малу, й висловлює надію, що Україна буде вільна; правда, в иншому місці того-ж вірша автор вже радить Україні схилитися перед царем.

Всі вірші, що їх ми розглянули, за винятком одного, було складено за життя Мазепи або незабаром після його смерти, так воно й мусіло бути, бо пізніше історичний факт зробився вже минулим, нові події зацікавили сучасників, утворили нові громадські групування.

Але особу Мазепи не забуто, вона продовжує жити по народніх піснях, а також відтворювано її й у літературних творах не лише українських та російських, але й західньо-европейських письменників.

---

[1]) Op. cit., 381—382.

ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ

ЧИ БУЛА НА УКРАЇНІ В XVII СТ. ВЛАСНА МОНЕТА.

Стаття друга.

(Відповідь на закиди проф. Слабченка проти моєї першої статті).

В „Науковім Збірнику" за рік 1925 проф. М. Слабченко помістив критику на мою статтю з приводу його праці „Организация хозяйства Украины от Хмельниццини до мировой войны" [1]), власне на розгляд тої частини його книги, де він дає нарис грошового обігу на Україні від Б. Хмельницького до Мазепи й говорить про карбування „власної української монети" [2]). Треба було-б чекати, що автор, маючи таку солідну формальну ерудицію, дасть принаймні хоч щось подібне до більш-менш серйозних заперечувань. На жаль, і цього нема. Нумізматика та грошовий обіг на Україні XVII ст., як і раніш, залишаються для проф. Слабченка чимсь дуже неясним, в чім він не може—а швидше не хоче - зорієнтуватися, розглянутися, захоплений наперед уложеною думкою.

Встановивши, що Україні в другій половині XVII ст. „треба було мати багато й до того гарантованих грошей" [3]), тоді як фактично в ній можна спостерегти ніби-то „крайний недостаток денежных знаков: деньги в гетманщине тезаврировались" [4]), проф. Слабченко прийшов до висновку, що гетьманський уряд м у с і в завести власну монету [5]). Щоб довести це, автор повинен був ужити ряд штучних засобів—неповне, неточне, або невірне тлумачення історичних документів і своєрідне, відповідне до власних його поглядів освітлення їх.

Автор уживає такого-ж самого методу оброблення історичних фактів і в своїй відповіді на мої заперечення, додавши до нього і явно невірну передачу моїх слів.

Ряд моїх тверджень проф. Слабченко замовчує і лише недбало зауважує наприкінці своєї статті, що вони „остільки-ж мало обґрунтовані", як і ті, на які він відповідає [6]). Проф. Слабченко уважає можливим дискутувати лише з приводу таких питань:

[1]) Держ. Видав. України, Одеса, 1923 р.

[2]) Мій розгляд поміщено в „Науковім Збірнику" за 1924 р., сс. 55 - 61; стаття М. Слабченка має такий заголовок: „Чи була в Гетьманщині своя монета" (сс. 64 66).

[3]) М. Слабченко. „Чи була в Гетьманщині своя монета". „Науковий Збірник" за рік 1925", с. 64.

[4]) „Организация хозяйства Украины", т. III, с. 105.

[5]) „Брак їх (грошей) підбивав гетьманський уряд завести свою монету" („Чи була в Гетьманщині своя монета", с 61). Я гадаю, що сукупність причин, які викликали - на думку проф. Слабченка—потребу бити свою українську монету, автор не довів, і саме цею нереальністю, незначністю цих причин я і пояснюю той факт,— а в ним я цілковито переконаний—що Україна своєї монети не мала. Було-б дуже цікаво, щоб з приводу питання, чи дійсно Україна в XVII ст. потрібувала бити свою національну монету,— висловилися спеціялісти.

[6]) А було-б надзвичайно цікаво знати, чи наважиться автор знову подтверджувати такі курйозні факти—він їх подав у своїй „Организации хозяйства"—як той,

1) про биття монети за Б. Хмельницького;
2) про биття турецької та польської монети („української") за Дорошенка;
3) про відношення Самойловича до проекту карбування путивльських чехів;
4) про путивльську операцію чехів взагалі;
5) про обіг „українських" чехів за Мазепи.

Міркування проф. Слабченка такі: того факту, що досі не знайдено Богданових грошей, замало для того, щоб заперечувати їх існування. Не можна-ж відкидати й заперечувати існування окремих паперових грошей в околицях Одеси 1920—1922 рр. або „трихвостих кошек", що їх уживали поміщики для катування своїх кріпаків, і які зовсім зникли після 1861 р., так що ні в однім із музеїв СРСР їх немає. А такі гроші й трихвостки існували, що підтверджують і сучасники, і писані дані. Що гроші Богданові були, про це свідчить звідомлення московських агентів. Инша річ, скільки цих грошей було і чи дуже поширені вони були—для міркування про це нема ніяких даних [1]).

От яка аргументація з приводу биття монети за Хмельницького. Нового в ній — як порівняти з „Организациею хозяйства" — лише посилання на приклад одеських паперових грошей та „трихвостих кошек".

Власне кажучи, тяжко навіть і заперечувати щось в питанню, де фігурують такі дивні аналогії. Металева монета... і „трихвості кошки"... Хіба є можливим, говорячи про однаковість історичної долі пам'яток минулого, намагатися порівнювати речі, такі протилежні своїм історично-суспільним значінням, матеріялом, зовнішнім виглядом, мірою і т. д.,—речі, з яких одні—люди як-найпильніше заховували (гроші), а другі—не менш пильно й рішуче нищили („трихвостки" [2]). Що можна довести за допомогою такої аналогії? Нічогісінько...

Що-ж до сути питання, то я й далі стою на тім, що раз жодної Богданової монети ні в однім із численних українських кладів XVII ст. з багатьма десятками тисяч монет, які студіювали спеціялісти, не було знайдено, то цей факт без усякого сумніву свідчить про те, що Хмельницький монети не вибивав, або—коли цього так хоче проф. Слабченко—такої монети в обігу не було [3]). Та й чи не проречистий це факт, що тільки один однісінькій раз донеслася до Москви чутка про те, що Хмельницький вибиває свою монету: і більш ніколи московські агенти про це не згадують. А тимчасом,—як каже сам проф. Слабченко, — московські представники звернули увагу на карбування грошей за Хмельницького як на явище, що має „прак-

---

що 1674 р. в Україні ходили московські мідяні гроші, чи той, що в Москві били „чехи" (ніби-то потім, 1677 р., це робили в Путивлю), або той, що існував 1706 р. „последний украинский чех", і такі инші. Це було-б дуже цікаво!

[1]) „Науковий Збірник" 1925 р.—„Чи була в Гетьманщині своя монета", с. 65.

[2]) Але все-ж таки,—чому проф. Слабченко такий певний, що „трихвосток" не збереглося ні в однім музею? Бо-ж він помиляється! Як-раз у Чернігівськім Держ. музею, де працює автор цих рядків, є дві такі „трихвостки", що навіть добре збереглися (каталог Черн. Об'ед. Іст. Музею, 1915 р., 683—685). Ще один зразок необміркованих тверджень проф. Слабченка!

[3]) Коли нема монети, хоч-би й вибитої, в грошовім обігу, то не можна говорити і про існування національної монети, бо є лише ембріон, спроба монети. А проф. Слабченко говорить про широку грошову систему: „Гетманское правительство пришло к выпуску собственно украинских денежных знаков, продержавшихся до Скоропадского" (Орг. Хоз., с. 104).

тический и большой интересъ“ [1]). Чому-ж пізніше про нього не згадується й словом? Відповідь ясна: очевидно, не було самого „явища“.

Далі проф. Слабченко каже про вибивання монети за Дорошенка. „Шугаєвський висловлює сумнів, щоб Дорошенко вибивав монету з дозволу Турків... із джерел цього не видно і ледве чи можна припустити, щоб він став просити їхнього дозволу“. Але ці сумніви, каже проф. Слабченко, безпідставні, і наводить донесення Бруховецького в 1667 р. в Москву про те, що „въ измѣнничьемъ городѣ Тарговицѣ по указу ханскому, а по просьбѣ Дорошенка, бусурманскимъ именемъ начали деньги дѣлать“. А звідси ясно,—робить висновок автор,—що Дорошенко мав такий наказ, з приводу його звертався з проханням, вибивав не подібну щеб-то турецьку, *В. III.*), а окрему, инакшу для України монету, і через те не мав потреби використовувати її замість справжньої турецької або татарської (себ-то робити фальшиву монету).

Тут, по-перше, проф. Слабченко допустився, висловлюючися делікатно, неточности. Коли вже наводити цитату, то наводити її до кінця: у мене по словах „щоб став він просити їхнього дозволу“ йде далі: „на аналогічну операцію з польською монетою“. А проф. Слабченко, проминувши останній абзац, нападається на мене з цитатою про відношення Татар до вибивання за Дорошенка „бусурманських“ грошей. А де-ж тексти, які-б свідчили про те, що Турки чи Татари позволяли Дорошенкові бити польську монету? Їх автор, певна річ, не навів, бо їх нема.

По-друге, що до змісту цитати. Чому проф. Слабченко гадає, що з неї виходить, ніби-то „гроші“, про які в ній згадується, вибивав Дорошенко? В ній сказано: „начали деньги дѣлать“... Хто? На це безпосередніх вказівок нема, але тому, що це робилося „по указу ханскому“ і „бусурманскимъ именемъ“ (себ-то вибивали монету від „бусурманського“ імени), а Дорошенко лише просив про це, то, на мою думку,—навряд чи можна мати сумніви в тому, що монету били самі Татари, а не Дорошенко. Це підтверджує й продовження цитати, яке проф. Слабченко знову замовчує: „чтобы этими деньгами, будто серебряными, а не мѣдными, всякихъ людей къ бусурманской мысли приклонять“ [2]). Отже мета цього вибивання монети полягала не в поширенню грошового обігу (а як-раз в цім і був-би особливо зацікавлений Дорошенко), а в певного роду популяризації турецько-татарської влади, в бажанню привернути на свій бік людність. А для цього вона сама, ця влада, повинна була показати, як корисно для людности перебування її в країні, показати хоч-би на якості монети,—тим, що вибивалася добра, срібна, а не мідна монета. А коли-б монету бив Дорошенко, то цієї мети не було-б осягнуто.

Звідси ясно, що це була і не якась инша окрема, а звичайна монета турецького чи татарського типу. Та й чому проф. Слабченко—коли він базується лише на цій цитаті—гадає, що в даним випадку вибивалася „не подобная (турецкой), а особенная для Украины монета“? Бо-ж сказано лише, що монету бито „бусурманскимъ именемъ“, себ-то за бусурманським взірцем. Де її, цю „особенную“ монету можна бачити в дійсності? Чому—як і розславлену Богданову монету,—її ніколи не знаходили в українських кладах? В кладах Поділлячини,

[1]) „Орг. хозяйства“, с. 106.
[2]) Соловьевъ, XII, с. 341 (вид. „Обществ. Польцы“).

де її можна було-б найбільш очікувати, знаходили лише невеличку кількість татарської та турецької монети і ніякої „особенної“ [1]).

Не сподобалося проф. Слабченкові і моє твердження, що монета, яку Дорошенко вибивав у Лисянці, була лише підробленням польської монети.

Монета, що її бив Дорошенко з іменем Яна-Казимира, як і згадана вище торговицька турецька чи татарська монета (яку ніби-то також бив Дорошенко, *В. III.*), також не була фальшованою,—каже проф. Слабченко,—бо згідно з умовою України з Польщею для України повинна була карбуватися монета за литовсько-польським взірцем, себ-то з іменем польського короля. Випуск такої монети не диктувався намірами підірвати польську монету, а определявся нехваткою в грошах, призначався не для Польщі, а для України, провадився офіційно і, на підвалинах договору з Польщею, гарантувався, щитився ім'ям короля. Таким чином, Дорошенкові гроші—не фальшована, а особлива краєва монета [2]).

Я мушу насамперед знову зазначити каліцтва моїх думок проф. Слабченком. „Випуск монети.... не диктувався намірами підірвати польську монету, а определявся нехваткою в грошах, призначався не для Польщі, а для України“. Із змісту цієї фрази ніби-то виходить, що я казав щось цілком инше, протилежне. А тимчасом от мої точні слова: „вона (ця монета, *В. III.*) тільки доповняла кількість польських монет Яна-Казимира, що вже ходили по Україні“ [3]). Навіщо-ж викликати у тих, що читають статтю проф. Слабченка, невірні уявлення про мої погляди на речі?

А що ця монета, яку було вибивано за Дорошенка „на ім'я“ Яна-Казимира,—була підробленням польської монети, на цім я стою й далі. Про яку умову, яка ніби-то гарантувала випуск цеї Дорошенкової монети й на підставі якої (умови) вона „щитилась ім'ям короля“, говорить автор? Єдиною умовою, що давала гетьманському урядові право вибивати монету „по литовскому образцу“,—була Гадяцька умова. Але за часів Дорошенка її давно вже перестали додержуватися в повнім її обсязі [4]), і зовсім невідомо, щоб хоч в одній з ефемерних умов з Польщею,—які укладалися й незабаром порушалися,—був артикул з дозволом гетьманові карбувати монету [5]). Навпаки, загально відомо, що за Дорошенка Поляки не хотіли поновляти Гадяцької унії [6]). Та польський уряд і не міг-би погодитися, щоб Дорошенко карбував окрему монету. Польща як вогню боялася всякої монети, яку було вибивано не на її монетних дворах [7]), бо ця монета, подібна до її власної, вливала-б у польський грошовий обіг і руйнувала-б його і без того дуже хиткі підвалини. На протязі багатьох десятиліть польський уряд уживав ряду заходів—що правда, успіху вони мали небагато,—щоб усунути з обігу дрібну, переважно лиху, чужоземну монету, яка вже ввіллялася в обіг, і не давати вливатися новій. Ясно, що в таких умовах польський уряд ніколи не міг-би дозволити, щоб Дорошенко вибивав монету, подібну до поль-

[1]) Археологическая карта Подольской губ. „Труды“ XI Археол. З'їзду в Київі 1899 р., т. I.
[2]) М. Слабченко, op. cit., с. 65.
[3]) До питання про грошевий обіг на Україні. Науковий Збірник за рік 1924, с. 57.
[4]) М. Грушевський. Ілюстрована Історія України. Київ. 1918, с. 335.
[5]) Див. Бантышъ-Каменскій „Исторія Малой Россіи“, ч. II, Москва, 1822, сс. 45—87.
[6]) М. Грушевський. Op. cit., с. 347.
[7]) Крім великої доброї „твердої“ монети.

ської. Польський уряд добре знав, яку велику шкоду міг-би заподіяти Польщі при нагоді Дорошенко, маючи таку страшну зброю в руках; до того-ж Дорошенко ніколи не мав до Польщі особливої приязни, а з 1668 р. був в союзі з Турками.

1671 р. Поляки відібрали у Дорошенка гетьманську булаву. Отже, всі договори його, яко гетьмана, з Польщею-ж у всякім випадку втратили все своє значіння. Тимчасом вибивання монети за польським взірцем тривало в Лисянці аж до самого часу, як Лисянку 1674 р. захопило московсько-українське військо[1]). Так що-ж, і в період 1671—1673 рр. випуск Дорошенкової монети „провадився офіційно... гарантувався, щитився ім'ям короля"?

Далі. Як відомо, чехи (полтораки) за Яна-Казимира вибивано в період між 1659 р. та 1662 роками. Инших чехів не існує[2]). Отже Дорошенко, вибиваючи свою монету за польським взірцем в період 1669—1673 рр., зазначав на них старі дати, на кілька років раніші за дійсний час випуску їх,—коли взяти останній рік карбування польських чехів—1662 рік, то на 7 років[3]).

Наренті Дорошенкові чехи своєю якістю були гірші за справжні польські чехи[4]). Отже Дорошенкові чехи:

1) вибивалися від імени короля польського, але без його, короля, дозволу;

2) датувалися не відповідно до дійсного часу свого випуску, а повторювали дати попередніх польських чехів, і

3) якістю металу були гірші за дійсні польські чехи.

Що-ж це таке, як не фальшована польська монета? І чим вона не підпадає під визначення „відомого криміналіста",—визначення, що його навіть цитує проф. Слабченко: „фальшування є свідоме протизаконне виготування матеріяльних предметів, з зовнішнього виду подібних до державних грошових знаків... з наміром випустити їх в обіг як справжні"? Здається, тут нема нічого зайвого для Дорошенкових чехів!.. Називати таку монету „особливою краєвою монетою", як це робить проф. Слабченко, на мою думку, просто образа для національної гідности. Самойлович цілком справедливо писав цареві, що він захопив у Лисянці „снасть денежную Дорошенкову воровскую". Треба брати історичні факти такими, які вони є, а не навішуючи на них, з яких-би ле було міркувань, ніяких етикеток, що їх прикрашали-б та „упляхетнювали".

Далі у проф. Слабченка є дуже дивне місце. „В. Шугаєвський про грошові проєкти гетьм. Самойловича говорить, що не Самойлович заклопотався над українською монетою, а царське правительство, і що биття чехів фактично не відбувалось, отже тим більш неймовірно, щоб українська монета—чех—обіг мала при Мазепі" (далі посилається на мою статтю).

[1]) Міщмейстер Ян Гранковський лише по здобуттю м. Лисянки 1674 р. перейшов із своїми робітниками до Канева; в Лисянці-ж військо захопило „снасти его чеховые"—„снасть денежная Дорошенкова воровская",—як гетьман Самойлович доносив Олексієві Михайловичу.—Див. Деммени. Къ вопросу о чеканкѣ Сѣверскихъ чеховъ. т. I, вип. II—III. Зап. Нумізм. Відділу І.Р.А.О. (СПБ. 1909), с. 131 та 136.

[2]) Як надзвичайний раритет зустрічається полторак 1666 р., але він викликає сумніви.

[3]) Кажу знову, полтораків часів Яна-Казимира з датою пізнішою як 1662 р. (із зазначеним вище застереженим) немає ніде—навіть у найбільших колекціях, як ніколи не зустрічаються вони і в українських кладах. Отже, Дорошенко і в датах наслідував польські полтораки.

[4]) Деммени, op. cit., с. 113.

Але для цих тверджень,—каже проф. Слабченко,—нема нічого обґрунтованого; і далі наводить цитати з історичних документів, які свідчать, що як-раз Самойлович клопотався про карбування чехів для України, а Москва старалася обмежити карбування монети лише 100 пудами.

Я мушу спинитися трохи докладніше на цім місці праці проф. Слабченка, щоб показати, як він иноді перекручує чужі думки і як заплутався в своїх власних твердженнях.

В своїй „Организации хозяйства" проф. Слабченко писав: „коли Самойлович упевнився, що з його спроб піднести цінність призначеного до карбування чеха нічого не вийде, то хотів повстати проти карбування їх. 1677 р. він приставив в Путивль лише 100 пудів монетного металу. Та московський уряд зручним засобом „переключал хитрого Самойловича, вынужденного к дальнейшей чеканке монеты" [1]).

Я сперечався проти такого визначення ролі Самойловича і зазначав, що як-раз московский уряд, а не Самойлович, вимагав обмежити вибивання чехів лише 100 пудами. „Документально відомо,—писав я,—що як-раз московський уряд 1677 р. постановив зробити чехів „указанное число вѣсомъ 100 пудъ, а больше 100 пудъ безъ указу великого царя дѣлать не велѣть". Таким чином,—писав я через кілька рядків,—„проф. Слабченко примусив Самойловича й московський уряд поміняться ролями" [2]).

І от раптом проф. Слабченко приписує мені бажання довести, що не Самойлович домагався вибивання української монети, а царський уряд. Нічого такого я не писав і не міг писати, бо добре знав, що як-раз Самойлович домагався карбування чехів і багато разів прохав про це Олексія Михайловича, а потім Федора Олексієвича [3]).

Але незрозуміло, що сталося з поглядами самого проф. Слабченка. В своїй „Организации Хозяйства" він писав, що Самойлович „пробовал сопротивляться" и „доставил в Путивль материалов только на 100 пудов чехов", але був „вынужден к дальнейшей чеканке монеты" [4]), а у відповіді на мою статтю доводить, „що не Самойлович, а Москва старалася обмежити биття монети для України", й оповідає про ці-ж таки сто пудів у другій редакції: „хотя Вы, Великій Государь, только 100 пудъ сдѣлать соизволяете" (слова Самойловича до Федора Олексієвича). Так хто-ж домагався вибивання путивльських чехів і хто повстав проти цього—Самойлович чи московський уряд? Коли судити з даних обох праць проф. Слабченка, то виходить, що кожна з цих двох сторін рівночасно і повставала проти проєкта карбування чехів, і захищала цей проєкт!..

Далі проф. Слабченко заперечує моє твердження, що в Путивлі чехів не били. „А. Ю. и З. Р." XIII ном. 75 та 98, навпаки, виразно промовляють, що в Путивлі таки була майстерня, куди оглядати монетні зразки (опис чеха дано в тих же „А. Ю. и З. Р." XII ном. 48, 50, 66 и 75) року 1677 їздив Самойлович.

Коли-б згадані документи дійсно виразно свідчили про реальне буття путивльського чеха, то нумізмати не заперечували-б його існування. Але в тім то і вся справа, що ці документи, разом із де-

[1]) Орг. Хоз., с. 108—109.
[2]) Науковий Збірник за рік 1924, с. 59.
[3]) Див. 11 документів Моск. Гол. Архіва М-ва Юстиції, що були опубліковані яко додаток до згаданої вище статті М. Деммени: „Къ вопросу о чеканкѣ сѣвскихъ чеховъ". Зап. Нумизм. Отдѣл. ИРАО., т. I, вып. II—III, с. 115—147.
[4]) „Организация Хозяйства", с. 109.

якими иншими, а також із нумізматичними фактами, свідчать про щось зовсім протилежне.

Документи в справі карбування путивльських чехів, що були опубліковані, дають описи не чеха (як говорить проф. Слабченко), а проекту чеха.

„Чехові снасти" було післано в Путивль із Малороссійського Приказу лише 12 вересня 1677 р.[1]). Гетьман Самойлович того року в грудні дійсно їздив до Путивля (але не доїхав — воєвода Хрущов не пустив його до міста й „видѣться не похотѣть"), їздив одначе не „для оглядания зразків монети", як каже проф. Слабченко, а „о чеховомъ дѣлѣ посовѣтовать и образцовъ, чѣмъ печатать, и снасти осмотрѣть", як каже справжній документ[2]). З цього документу зовсім ясно, що вибивати монету ще не починали: треба було спочатку „посовѣтовать о дѣлѣ" та оглянути „снасти" та взірці „чѣмъ печатать", себ-то проекти монети. В дальшому офіційні документи абсолютно не згадують про путивльський чех, а цього ніяк не могло бути, якби карбування справді було[3]). І лише лист гетьмана Самойловича севському воєводі Неплюєву з 19 липня 1686 р. свідчить про те, що справа про чехи, яку було вирішено за царя Федора Олексієвича, „не приняла въ совершенство", себ-то не закінчилася,—карбування чехів не здійснилося.

Та й де взірці цих чехів, коли їх було бито? Ніколи, ні в яких кладах путивльські чехи не зустрічаються, в нумізматичних колекціях їх немає, в нумізматичній літературі вони невідомі.

Можливо, що проф. Слабченко сказав-би, як і з приводу грошей Хмельницького, що факта незнаходження путивльських чехів у кладах „зовсім недостаточно, щоб заперечувати існування їх". Але що-ж—у такім випадку—за таємниче явище — ця українська монета, монета невидимка? Вибивав монету Б. Хмельницкий,—в натурі її немає. Вибивав Дорошенко за татарським взірцем „особливу для України монету"—нема ні одного зразка цеї монети. Бється, нарешті, путивльський чех—„українська" монета, як гадає проф. Слабченко—до нас не дійшло ні одного екземпляра і цеї монети. Чому таке нещастя спало як-раз на них, чому зовсім зникли як-раз „собственно украинские денежные знаки", яким проте проф. Слабченко надає такого істотного значіння в грошовому обігу України в XVII ст.? І чи не являється цей факт ясним доказом того, що всі ці типи монет—величини мітичні? Бо взяти, напр., севські чехи: вибивали їх лише рік, а потім умисно вибирали з грошового обігу,—і все-ж таки вони збереглися, хоч і в дуже невеличкій кількості, і їх можна побачити по всіх великих колекціях[4]). Чому-ж абсолютно невідомі путивльські? Відповідь ясна: їх не вибивали.

Нарешті останнє питання, яке проф. Слабченко уважає, видимо, за головний козир в своїх руках,—це є питання про „сѣвскій чехъ".

„В. Шугаєвський не йме віри, щоб український чех був в ходу при Мазепі", пише він.

Зовсім не згадуючи моїх доказів, що ті чехи, які ходили за Ма-

---

[1]) М. Деммени, op. cit., додаток ном. 11; посилання на листи 836 та 837, кн. 46, „Дѣлъ Малороссійскаго Приказа" в Моск. Архіві Міністерства Юстиції.

[2]) Той-же самий Архів. „Дѣла Малор. Прик.", кн. ном. 125, лист 542 зв.—„Акты Ю. и З. Россіи", т. XIII, № 98.

[3]) Доказ—діло „о чеканкѣ сѣвскихъ чеховъ" із великою кількістю документів, що збереглися до наших часів.

[4]) В Ермітажі в Ленінграді їх є, пам'ятається, 6—7 екземплярів.

зени і які він, М. Слабченко, вважав „особой украинской монетой“ [1], є ніщо инше, як звичайні польські полтораки, переважно Сигизмунда III, а „останній український чех 1706 року“ — величина зовсім фантастична, — він урочисто заявляє: „шановний нумізмат опустив з ока не більш, не менш, як коломацькі статті. § 19 тих пунктів читається: „делаютъ въ Севску чехи подъ в. г. именованіемъ и те чехи роздаютъ, какъ уже роздано многое число... и пишѣ гетману (себ-то Мазепі) послать въ города и въ мѣста универсалы... чтобъ те чехи ходили обыкновенно“.

Далі автор посилається на „Лѣтопись Величка“, яка каже, що севський воєвода Неплюєв випускав не тільки справжні чехи, але й „воровские, на какие серебро царское давано“,—і робить висновок: „очевидно, чехи ходили досить добре, коли доводилось їх фальшувати“ [2].

Відповідаю: дуже невдала аргументація! Якби проф. Слабченко краще знав основи нумізматики, він не відважився-б наводити такого доказу.

Шановний історик опустив з ока не більш не менш як ту обставину, що чехи, про які йде мова, вибивалися в московському місті (Севську), із „царского серебра“, під „великихъ Государей именованіемъ и гербомъ“, „для пополненія ихъ Вел. Государей казны, ратнымъ людемъ на жалованое“ [3]. А загальна схема їх польська.

Що-ж в них „українського“?

Абсолютно нічого! Ці чехи — така-ж українська, чи краще сказати—така-ж неукраїнська монета, як і всякі инші чужоземні монети того-ж типу — полтораки, грошени, дрейнелькери і такі инші, що ходили на Україні в XVII й почасти в XVIII століттях. Це вірно зрозуміли й автори „Коломацьких статтей“: вони вимагали, „чтобы те чехи (севські) ходили обыкновенно, какъ инѣхъ Государствъ такіе же чехи ходятъ въ Малороссійскомъ краѣ...“ [4]

Отже і основний момент закидів проф. Слабченка також не має жадної ваги.

Кинемо оком наприкінці на „собственно украинские“ гроші XVII ст. та підсумуємо загально все сказане.

Б. Хмельницький монети не бив.

Тарговицькі гроші, що їх вибивано за Дороженка „бусурманським іменем“,—це турецька чи татарська монета, що її били Татари.

Дороженкові чехи, що він їх бив у Лисянці „на имя Яна короля“,—це просто підроблення під польську монету.

Путивльський чех—„не пришелъ въ совершенство“ — залишився лише проєктом.

Севський чех був суто московською монетою польського типу.

Отже—„Чи була в Гетьманщині своя монета?“

Ні, не було.

Гадаю, що ця дискусія вияснила в достатній мірі питання про існування „своєї української монети“ в XVII ст., і до того-ж негативно. В дальшому не бачу потреби відповідати проф. Слабченкові, бо продовження дискусії нічого нового що до суті питання дати не може.

---

[1]) „Организация хозяйства“, с. 109.

[2]) М. Слабченко. Чи була в Гетьманщині своя монета. стор. 66.

[3]) Статьи Коломацкія § 19 (Лѣтопись С. Величка, т. III, Кіевъ, 1855, с. 48).

[4]) Статті Коломацькі § 19, с. 49. Чи треба додавати, що цих „українських“ чехів не хотіла брати українська людність—ні козаки, ні міщани — ніби-то в наслідок того, що гетьман Самойлович був проти них і сприяв недовір'ю до них людности.

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ

ЧИ ІСНУВАЛА НА УКРАЇНІ ВЛАСНА МОНЕТА ЗА ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

В праці проф. М. Є. Слабченка „Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны“ [1]) в т. III, присвяченому нарисам торгівлі й торговельного капіталу в XVII—XVIII вв., декілька сторінок уділено й питанню про існування власної української монети в XVII—XVIII вв. Там проф. Слабченко вказує, що „по московским сведениям от 1649 г., „в Чигирине учинил Богданъ Хмельницкій мынзу (=монетный двор) и денги дѣлаются, а на тѣхъ денгахъ на одной сторонѣ мечь, а на другой сторонѣ ево Богданово имя“ [2]), й при цьому посилається на „Акты Южной и Западной России“ т. III, с. 408 й далі каже, що „Московские предетавители были очень осторожными наблюдателями и не стали бы обращать внимания на явление, которое не имело бы практического и большого интереса“, й потім каже, що, як видко, ці спроби Богдана не мали особливого успіху—бо й потім українським урядовим колам прийшлося знов вирішати питання про грошову систему [3]). З приводу цього висновку проф. Слабченка виступив В. Шугаєвський, який заперечував існування окремої української монети за Б. Хмельницького. Признаючи, що вищецитована звістка московських представників мається дійсно в „Актах Ю. и З. Р.“, В. Шугаєвський каже, що далі в „Актах“ „нема матеріялів, що нищили-б, або хоч обмежували значіння наведених відомостей“ [4]), й далі, як аргумент свого висновку, що української монети за Б. Хмельницького не існувало—вказує, що до цього часу в знайдених монетних кладах немає ні одної монети Б. Хмельницького й що „трудно припустити, щоб Б. Хмельницький р. 1649, ще зовсім не маючи широких державних замислів, міг наважитись узурпувати право, що належало тільки королеві, підданим якого Хмельницький тоді себе вважав“, й що московські представники, „хоч і були вони дуже обережними спостерігачами, але цього разу помилились і перенесли до Москви невірну чутку“ [5]). Правда, аргументи В. Шугаєвського, на мій погляд, не являються перекональними для його висновку, бо з того, що не знайдено до цього часу Богданових грошей—не можливо відкинути їх існування, як це вказав в своїй відповіді Шугаєвському й проф. М. Слабченко, хоч порівняння, які наводить для ілюстрації свого аргументу проф. Слабченко, на мій погляд, не підходять для даного випадку [6]). Від-

[1]) Одесса, 1923. [2]) Op. cit., с. 106. [3]) Ibid.

[4]) В. Шугаєвський.—До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці, Науковий Збірник за рік 1924, т. XIX, с. 56—57.

[5]) Ibid.

[6]) Як приклад речей, які безумовно існували, але до нас не дійшли, проф. Слабченко вказує на особливі паперові гроші, які 1921—22 рр. існували в передмістях Одеси, й на „трихвості кошки“, якими поміщики били кріпаків і які знаряддя зникли після 1861 р. (М. Слабченко—„Чи була в Гетьманщині своя монета“,

кидаючи аргумент Шугаєвського про ненаходження до цього часу грошей Б. Хмельницького, як безпідставний—проф. Слабченко, на підставі вищецитованої московської звістки, знов каже, що українські гроші за Б. Хмельницького „в дійсності були" [1]). Що-ж торкається того аргументу Шугаєвського, що Богдан не мав 1649 р. широких державних замислів—з цим поглядом я теж не можу погодитись, бо низка сучасних тому часу даних свідчить зовсім про інші настрої й наміри Богдана [2]). Розбираючи-ж питання, чи існувала українська монета за Б. Хмельницького—й проф. М. Слабченко й В. Шугаєвський не звернули зовсім уваги на саме джерело тої єдиної звістки, яку дали московські представники про цю українську монету, а також і на інші деякі сучасні цьому факти й події, з яких теж можливо мати аргументи, правда „argumenta a silentio" про те, що української монети за Б. Хмельницького не існувало.

Розглянемо спочатку цю одиноку звістку про Богданову „мынзу". Цю звістку ми маємо в записці Г. Кунакова, який був посланцем московського уряду до Варшави, до короля 1649 р. [3]) і який представив записку московського уряду про зібрані від нього підчас його подорожи звістки [4]). І от у цій записці ми й читаємо: „Да сказывалъ подканцлера Литовского Казимера Сопеги татаринъ Ждасій Бреимов (розрядка наша), что при Богданѣ Хмельницкомъ Крымскихъ Татаръ 20.000. А въ Чигиринѣ де учинил Богданъ Хмельницкой мынзу и денги дѣлаютъ; а на тѣхъ новыхъ денгахъ на одной сторонѣ мечь, а на другой сторонѣ ево Богдановo имя. А войну де с Поляки хочетъ Богдан Хмельницкой вести впрямъ. А вѣдомо де ему, Татарину, про то допряма, потому что панъ его, подканцлеръ Литовской, нынѣ называетъ къ себѣ войска на свои гроши" [5])... Як бачимо, джерело звісток Кунакова не може вважатись за певне—Татарин литовського подканцлера. При цьому треба сказати ще, що в цій записці Кунакова ми маємо низку непевних звісток,—так, там, наприклад, мається непевне оповідання про битву М. Кричевського з Я. Вишневецьким 1649 р. [6]), якої битви в дійсності не було [7]); мається там оповідання про те, що під Зборовом король

науков. Збірник за р. 1925, с. 65). На мій-же погляд, ці приклади в даному разі не підходять, бо те, що зараз, 1925—26 рр. немає одеських паперових грошей 1921—22 рр. в музеях Радянського Союзу—встановити ще не можливо (особливі паперові одеські гроші з датою 1917 р. маються напр. в музею Ніженського Інституту); що-ж торкається того, що не збереглось цих трихвостих кошок—одна річ збереження речей вже не потрібних і з матеріялу, який легко нищиться, а друга річ збереження металевих грошей, які і мають ціну як метал і як метал легко зберігаються і не так нищаться.

[1]) Op. cit., c. 65.

[2]) Що торкається того аргументу В. Шугаєвського, що Б. Хмельницький зовсім не мав державних намірів 1649 р., тут я за короткістю міста цього питання розбирати не буду, а тих, що бажають ознайомитися з цим, наділаю до праці акад. Грушевського (Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, вид. 2, стор. 128—129, 142—156, 217—219), з якої видко, що вже з кінця 1648 р. Хмельницький не дуже то був прихильний до короля Польщі й мав наміри, про які зовсім не можливо сказати, що вони не мали в собі нічого державного. Будемо пам'ятати, що й на Зборовську Угоду з Польщею Б. Хмельницький згодився тільки під примусом хана (М. Грушевський, ibid., стор. 202—203).

[3]) Виїхав Кунаков з Москви 1649 р. 6-го жовтня, до Варшави прибув через Смоленськ і Оршу 23 листопада, а з Варшави виїхав 5 грудня (А. Ю. и З. Р., III, № 300).

[4]) Записка ця міститься в „Актах Ю. и З. Р.", III, № 301.

[5]) Ibid., c. 408. [6]) Ibid., c. 392.

[7]) Цю битву Кричевського з Вишневецьким признає В. Липинський (M. Krzyczewski—Zb. Z dziejów Ukrainy, c. 400—401; також „Україна на переломі", с. 162), але ак. М. Грушевський обґрунтовуючe доказав, що цього бою не було (Op. cit., c. 182).

польський „сидѣвъ въ осадѣ 3 дни" й тільки потім розпочав переговори з ханом [1]), тоді як в дійсності ці переговори було розпочато ще в ночу ніч після бою с.-то 15—16 серпня н. ст. [2]); маємо у Куракова звістка, що при зустрічі Б. Хмельницького з королем після Зборовського трактату був присутній і хан Кримський, що другого дня після цієї зустрічі Хмельницький бенкетував у хана й потім обидва, хан і Хмельницький, рушили на Вельз, а звідтіль Хмельницький рушив на Чигирин [3]), тоді як в дійсності хан з королем під Зборовом не бачився й після зустрічі Богдана з королем Хмельницький того-ж дня (10/20 серпня) рушив до Збаражу [4]). Маємо в цій записці також певна звістка, що Ракочі посилав під час тої-ж війни 1648—9 рр. військову допомогу людьми Я. Вишневецькому [5]). Маємо також звістка у Куракова, що „король Володислав IV, почувши перед смертю, що козаки й Татари погромили коронних гетьманів і взяли їхній обоз (с.-то про Корсунську битву), був цьому радий [6]), чого бути не могло, бо Корсунська битва була 16/26 травня 1648 р., а король Володислав помер у Меречу 10/20 травня 1648 р. [7]). Все це також примушує поставитись скептично й до звістки Куракова про гроші Б. Хмельницького.

Розглянемо далі й інші дані, які побічно підтверджують, що Б. Хмельницький не вибивав в Чигирині власної монети.

Того-ж 1649 р. в жовтні—грудні московський уряд посилав на Україну своїх посланців Г. Неронова й Г. Богданова [8]), які були в гетьмана в Чигирині більш як тиждень, звичайно, коли-б там провадилось вибивання грошей, вони-б про це безумовно знали [9]). До цього треба ще додати, що при відїзді цих послів з Чигирину в кінці листопаду—гетьман прислав їм на дорогу гроші [10]), при чому ніякого спомину, що між ними були українські гроші, ми в справозданню Богданова й Неронова не маємо.

Видко, що й московський уряд поставився критично до звістки Куракова про українські гроші—на підставі якихось певних даних, бо ми не маємо ніякого наказу від московського уряду прикордонним московським воєводам розвідати про ці українські гроші, а московський уряд, як відомо, завжди цікавився подіями на Україні й доручав розвідувати про них своїм прикордонним воєводам. Не маємо ми також і в відписках цих московських прикордонних воєвод звісток про існування українських грошей, а московські воєводи,

---

[1]) Цит. записка, с. 394.

[2]) П. К. К. I вид. 2 № 89. Michalowskiego J.—Ksiega pamiętnicza... № 145, с. 437; Kubala—Szkice historyczne, I, вид. 5, с. 97. М. Грушевський. Op. cit., с. 198.

[3]) Записка, с. 397—398.

[4]) Michal. № 145, с. 438—439; А. Ю. и З. Р., VIII, дод. № 32, с. 317, а також № 33, с. 349—350; тут Богдан на запитання московського посланця Унковського „крымской царь в то время былъ ли, какъ ты гетманъ мирился съ королемъ", маємо відповідь Богдана: „А Крымской царь съ королемъ не видѣлся, стоялъ въ обозѣ". М. Грушевський, op. cit., с. 218. Kubala, op. cit., с. 103—105.

[5]) Записка, с. 401.

[6]) Ibid., с. 402.

[7]) Дати смерти Володислава—Volumina Legum. IV, с. 72; Жерела, XII, № 2; Kubala, op. cit., с. 36; J. Ossolinski, II, 149; М. Грушевський, op. cit., с. 5; дати Корсунської битви—Michalow. №№ 10, 11, 18; листи Кушевича, Жерела, VI, с. 109, 117; А. М. Г. 11, № 346; М. Грушевський—Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, вид. 2, с. 189.

[8]) Справозданія Богданова й Неронова, А. Ю. и З. Р., т. VIII, дод. № 32, с. 303—318.

[9]) В цьому справозданію маємо, що вони „будучи Запорожской землей, провѣдывали всяких вѣстей" (с. 314).

[10]) Ibid.

як відомо, завжди інформували Москву про все, що їм було відомо про події на Україні. Коли-б на Україні 1649—1650 рр. існували окремі власні гроші й коли-б вони при торгових зносинах Українців з московськими краями попадали туди—ми безумовно мали-б запитання московських воєвод до Москви, чи брати ці гроші від Українців, чи ні, а ми таких запитань не маємо. Торговельні-ж зносини 1649—1650 рр. України з Москвою були досить жваві в звязку з нехваткою на Україні хліба й соли [1]). Не наказувалося московським урядом нічого розвідати про українські гроші й В. Унковському, який в серпні 1650 р. був посланий до Богдана з спеціяльною місією й якому було наказано розвідати на Україні про ріжні події не тільки 1650 р., але й 1649 р. Унковський дістав досить докладні відомості про ріжні події 1649 р. на Україні, але-ж про існування окремих українських грошей у нього немає й спомину [2]). В листуванні київського воєводи Л. Киселя з польським королем і коронним канцлером 1649—1650 рр. теж немає й спомину про існування на Україні таких грошей, а Кисіль вже по своїм обов'язкам і посаді київського воєводи повинен був-би бути більш в курсі справ про ці події ніж Татарин литовського підканцлера. Все це може бути доказами, правда побічними, що за Б. Хмельницького 1649 р. української власної монети не існувало.

Джерелом-же для таких чуток про вибивання Богданом Хмельницьким власної української монети, які чутки могли ходити й, як видко з інформації Татарина Кунакову, і ходили, треба, на мій погляд, вважати за відгомін того страху Польщі перед утворенням Б. Хмельницьким окремого „князівства Руського", який страх ми помічаємо у Польщі ще навіть підчас перших кроків революції Хмельницького [3]), а власна монета, як відомо, являється одною з ознак суверенности.

Таким чином, на мій погляд, треба признати, що ніякої власної української монети за Богдана Хмельницького 1649—1650 рр. не існувало й що висновки про існування такої монети, на підставі даних Кунакова, являються тільки наслідком не досить критичного аналізу цієї звістки Кунакова, як історичного джерела.

---

[1]) Про це див. напр. А. Ю. и З. Р., III, № 290, с. 370, дод. № 67, с. 69; № 79, 80; в справоданню Неронова і Богданова, с. 306, 310—311, 317; А. Ю. и З. Р., дод. № 33, с. 321, а також в літописах сучасників, напр., Хмельницкая лѣтопись, с. 81; Самовидець, с. 17, 22; Jerlicza-Latopisiec, I, с. 113.

[2]) А. Ю. и З. Р., VIII, дод. № 33.

[3]) Напр. П. К. К. I. № 9, с. 209, № 12, с. 218; № 77, с. 311. Michal., № 16, с. 34; № 18, с. 39; № 54, с. 109. S. Twardovskiego, Wojna Domowa, в 1681 р., с. 46. М. Грушевський, ор. с., VIII, 3, с. 11—12.

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ

З ПОБУТУ СТАРШИНИ XVIII В.

Не відразу в старшинському побуті Гетьманщини витворилось розуміння визначних родин, в яких сини та внуки завдяки службам батьків та дідів претендують на вищі посади та наслідують предківські землі.

Гетьманський уряд перших десятиліть що до прохань старшини зважав на дійсні заслуги тих осіб, що прохали нагороди та забезпечення. Співробітники перших гетьманів, організатори чи провідники народнього руху, могли покликатись лише на свою службу, свої особисті заслуги перед новою владою. Ті, що з колишньої шляхти прилучались до гетьмана та допомагали йому в адміністративних та військових справах, не могли нагадувати про щось инше, крім своєї теперішньої служби на користь новій владі: давньої своєї служби за польських часів не можна було пригадувати в оцих складних умовах життя та боротьби за новий устрій. Отже лише особисті заслуги і можна було пригадувати в проханнях, чи то в військовій чи то в иншій сфері, дипломатичних зносин з Москвою, то-що: тільки це й мало значіння за-для вирішення питання про нагороду та забезпечення маєтністю. Так поволі гетьманська канцелярія виробляє в універсалах звичайні формули за для зазначення таких особистих заслуг в одній і тій самій сфері, чи з міною служби військової на адміністративну, на канцелярську—в ріжних галузях: заслуги бували не однакові і так само не однакові бували надання за це: хутір, село, слобідка. Від коротких зазначень в універсалах перших гетьманів переходить гетьманська канцелярія до докладніших та більш розроблених характеристик. Витворюються певні вирази за-для зазначення відтінків служби, більшої чи меншої близькости до самого гетьмана в ріжних справах. Вираз набуває певного сталого значіння, звязується з ним, витворюється певна градація, напр. „певних особъ, однихъ въ войску запорожскомъ заслужоних, а другихъ до войсковой службы згодних... рейментарскій нашъ респектъ на добре заслужонихъ въ в. запорожскомъ...“

Наведемо кілька з таких коротких характеристик: „респектуючи на его вѣрние и статечние в войску запорожскомъ зъ молодихъ лѣтъ и передъ урядомъ того асаулства будучи, на урядѣ ономъ зостаючи, роненние услуги и заслуги, а видячи, же можетъ згоднимъ и вигоднимъ быти до дальшихъ войсковихъ услугъ...“ Або така характеристика: „респектуючи на значніе прежде працовитіе въ канцеляріи войсковой при боку нашемъ роненіе пана Федора Домонтовича, сотника седневского, услугы и теперь на урядѣ сотничества седневского во всякихъ походахъ военнихъ нелениво отправуючиеся працы и войсковіе службы, надаемъ...“ Чи така: „а респектуючи на значніе его жъ услуги, здавна первей на урядѣ сотникувства олишев-

ского, а теперь обозинтства нелениво въ войску запорожскомъ роняючіеся..." Наведемо ще таку характеристику з універсалу гетьмана Скоропадського: „респектуючи на знатніе и вѣрніе услуги здавна первей въ канцеляріи войсковой, потомъ на писарскомъ Черѣговскомъ урадѣ, а послѣ жъ де и на судовомъ писарствѣ роненіе зъ належитимъ военнихъ походовъ отправленіемъ". Трохи відмінна така характеристика—„респектуючи на его не только на урадѣ хоружества полкового, лечъ передъ симъ и в канцеляріи войсковой роняючіеся праци и услуги..." В універсалі гетьм. Скоропадського Із. Костенецькому зазначено: „знатніе пана Ивана Костенецкого в канцеляріи войсковой охочо нелениво роненніе праци и услуги, до якихъ его и впредь видячи згодность", отже тут зазначено лише канцелярську службу, між тим як пізніший універсал Апостола, підкреслюючи військову службу, замовчує канцелярську: „респектуючи на знатніе его... заслуги, а барзѣй на пятолѣтную по указу е. и. в. в низовомъ Сулацком походѣ роненную службу..."

Друга група універсалів характеризує служби загальнішими виразами, не вичисляючи докладно, на якій посаді був, який похід відбув, які доручення виконав: за-для характеристики виповнення служби маємо такі вирази, як вірність, згодність, здалість, способність, пильність...

Наведемо кілька зразків. Ось приклад з старших універсалів Самойловича: „на давние услугы... въ которихъ праве зъ детинихъ лѣтъ при отвазѣ и ущербку здоровя своего вѣкъ свой проводячи, яко зичливий и вѣрній цѣлости добра посполитого и отчизни синъ, въ очахъ нашихъ и всего войска запорожского за достоинство его царскаго пресвѣтлаго величества зъ розними неприятелми немало навалнихъ и прикрихъ отправлялъ експедицій, респектомъ теди тихъ его отвагъ, невчасовъ и фатикъ военнихъ, а повабляючи до далшихъ оного войсковихъ праць". Ось теж приклад: „респектуючи на давние и теперешніе службы, которіе онъ вѣрне до монаршаго ихъ ц. и. в. престола и до насъ рейментара зичливе оказуетъ, конферуемъ..." Ще приклад: „мѣемъ въ респектѣ нашомъ и въ повазѣ годній въ войску заслуги и публичные здавна праци пана Сави Прокоповича, такъ за слушность быти уважалисмо явнимъ знакомъ оказати ему". Далі ще уривок з універсалу: „видячи его ку намъ, рейментаровѣ, зичливость и давніе въ войску запорожскомъ прислуги, а до такихъ же оного заохочуючи". Цікаво зауважити в однім універсалі гетьм. Скоропадського протиставлення служби наданням попередського гетьмана: „не такъ стосуючися до того антецесора нашего универсалу, яко респектуючи на давніе его въ войску запорожскомъ значніе и нелениво роненніе праци и услуги, до которихъ и впредь, по знатности, заохочуючи..."

Всі наведені вище уривки з універсалів тримаються того погляду, що надання маєтків, хуторів, слобідок, сіл може бути лише за особисті служби і, розглядаючи прохання, треба мати на увазі лише такі особисті праці та услуги. Коли на початку Гетьманщини такий погляд прикладали до всіх, то пізніш почали робити деякі виїмки за-для поодиноких родин та осіб.

Поволі в часи гетьманства Самойловича та Мазепи починає службу покоління, яке могло вже покликатись зовсім упевнено на службу своїх батьків на користь Війську. Прохаючи потверджень на батьківські маєтки, вони не можуть ще обґрунтувати цих своїх прохань своїми власними службами в війську чи на дипломатичнім полі,

через те вони повинні були пригадувати службу своїх батьків, щоб осягнути, чого хотіли, від влади.

В деяких універсалах зрідка характеристика служби батька сполучається з гадкою про сина, в якому теж можна—каже універсал—помітити здатність до служби [1]). Така згадка припускає можливість, що сини після батька та діда нестимуть ту-ж саму службу, так само успішно, як і ті. Покоління, таким чином, об'єднуються разом і становлять одну фамілію, в якій від старших до молодших передаються певні нахили, де сини завдалегідь думають про батьківську службу, як про свою кар'єру, та, маючи перед собою певні зразки, йтимуть тим самим шляхом.

Що сини нестимуть батьківську службу, йтимуть батьківським шляхом, про це не раз читаємо ясні вказівки в універсалах сиротам після смерти батьків. Ось, наприклад, в універсалі Мазепи—„что тые потомки, послѣдуючи стопамъ небожчика славной памяти родича своего, и сами, достигши совершенного возраста и дозрѣлого ума, похотятъ и будутъ въ войску запорожскомъ служити, для всѣхъ тѣхъ причинъ заховуемо..." або в універсалі Скоропадського—„а надѣючися, же позосталіи сина пановє Михайло и Андрей... послѣдуючи стопамъ небожчика, славной памяти родича своего, будутъ въ войску запорожскомъ служити..." [2])

На початку служби, поки ще немає власних визначних заслуг, згадка про батьківські заслуги виправдує більше надання чи потвердження батьківських маєтків. Тут передовсім нагадаємо ті універсали, де зазначено молоді літа тих, кому дано чи потверджено маєтки: таке зазначення виключає можливість заслуг. Ось універсал п. Ів. Забілі, де поруч із згадкою про заслуги діда та батька маємо таку вказівку: „а вважаючи на его въ молодихъ лѣтахъ осиротѣлость" без дальших пояснень про праці та служби, хоч про які-б було, умовчано, як би тільки вони, дійсно, були. Далі універсал, що його випросив п. Хвед. Лисенко: згадано труди і праці батька та потім „видячи въ лѣтахъ молодихъ его до службы войсковой способность". Близька до цього і група універсалів, де говориться про здібність та заохочення до служби, про перші роки її. Справді, бувають в універсалах випадки заохочення до дальших праць, але при тому зазначення виконаної служби, виповнених праць говорить про те, що це не перші роки служби, а вже дальша кар'єра. В універсалі, що отримали брати Іван та Пантел. Мокрієвичі, зазначено батьківські „роненніе услуги", а далі і їх самих „до оной згодность, и впредь до той же службы войсковой заохочуючи". В иншім універсалі читаємо про батьківські заслуги і далі про „згодности и способности до услугъ войсковихъ". Зазначення здібности без вказівки про виповнені праці свідчить про те, що ми маємо тут початок кар'єри молодого представника старшинської родини, якого доводиться „повабляти до тоеи же войсковой услуги". Коли універсал загально каже про те, як „чрезъ килка годъ при охочой пилности знатно служитъ и всегда працуетъ", ми маємо тут бажання підкреслити, що хоч служба недовга, зате надзвичайно старанна та уважна [3]).

Згадка про предківські заслуги та праці має велике значіння в відношенні уряду до старшинських удів та сиріт, коли заходить пи-

[1]) Напр. Генер. Сл. Черн. п. № 45. [2]) Генер. Сл. Черн. п. № 150, 151.
[3]) Генер. сл. Черн. п. № 116, 253. Н. п. № 130, 193; пор. Гад. № 34 („при охочей пилности").

тання про їх матеріяльне забезпечення. Нормальний облік маєткового забезпечення вимагав-би відібрання по смерті урядовця деяких маєтків, які він мав як додаткову нагороду за визначні служби та праці. Нагадаємо, як гетьман Мазепа взяв в Шубиної с. Петрову Слободу, бо „довлѣетъ ей и тихъ селецъ", що залишається їй без того. Знаємо також, як від удови Степ. Трощинського взято половину села Ручок, Довгальовку та надано пис. полк. гадяц. Ситеньскому [1]). Таким чином відібрання частини маєтків практиковано, коли не було якихось инших міркувань з приводу цього. І як-раз удовам та дітям-сиротам визначних старшинських родин робила гетьманська влада певну полегкість що до цього, потверджувала батьківські маєтності в повнім складі за дітьми-сиротами.

В відношенні до вдів та сиріт з визначних старшинських родин в універсалах такого змісту ми помічаємо певну градацію відтінків в полегкостях. Загальна основа таких потверджень маєтків батьківських—це поруч із батьківськими заслугами надія, що діти теж нестимуть службу так само уважно та ретельно, як і батьки. Згадки про батьківські заслуги можуть бути більш чи менш детальні та повні. В однім з старших універсалів такого змісту гетьм. Многогрішного вдові Марка Кимбаровича зазначено: „поглядаючи на значніе его, Марка, услуги, по немъ жену его... при заслугахъ вишеупомянутихъ, ведлугъ правъ войсковихъ, заховуемъ" [2]). Тут цікава вказівка, що залишення вдові з сиротами частини батьківських надань в часи гетьм. Многогрішного була вже певна практика, так що можна було казати—„ведлугъ правъ войсковихъ", як про щось стале, вироблене вже. З другого боку цікавий теж термін за-для наданих маєтків на умовах служби—„заслуги", що підкреслює саме походження цих маєтків.

Залишення маєтків з метою забезпечити в дальшому службу виступає ясно в листі полковника Якова Лизогуба на маєток Карпа Мокрієвича—„видячи згодность до тихъ же услугъ сина его молодшого пана Івана Мокриевича, для поратования и вспартя его на тіежъ услуги, которіе самъ южъ отъ себе готовъ есть отправляти" (певне, ще не служить): отже залишено маєток—село за-для „поратования", щоб дати можливість пізніш приступити до звичайної служби в запор. війську [3]).

Між проханнями вдів з доби Мазепи варто зазначити прохання вдови І. Мокрієвича: з одного боку тут ясно виступають мотиви прохання, певні побоювання, з другого боку—певність та переконання, що влада повинна все це виконати та задовольнити прохання. Залишилась вона „овдовѣлая та осиротѣлая весполъ зъ позосталими своими дѣтми" та турбувалась, як би „можно ей было вишъ реченнимъ селомъ и млинами, такъ тежъ и людмы до тихъ же млиновъ належачими, на добрахъ своихъ зъ недорослими дѣтми сидячи, безпечнѣй и зуполнѣй владѣти и безъ жадной перепони пожитковати". Небезпека відібрання маєтків в боку гетьманської влади, прикрості з боку вливових сусідів, непевність судової оборони на місці, нарешті неслухняність селянства—все це могло турбувати вдову з дітьми на господарстві. Вихід з цього становища—спеціяльний гетьманський „подтвердительній и оборонній себѣ унѣверсалъ" з зазначенням заборони та потвердження в усіх тих справах, що турбували

[1]) Генер. сл. Черн. п. № 155. Гадяц. № 34. [2]) Генер. сл. Н. п. № 169.
[3]) Генер. сл. Черн. п. № 48

вдову. Дійсно, гетьман вважає таке прохання за слушне і в своїм універсалі зазначує потвердження маєтків, заборону старшині втручатись до господарства вдови п. Ів. Мокрієвича і нарешті наказ посполитим віддавати послушенство, без всякої зміни, як „и за живота мужа ей отдавали...“ [1])

Згадка про синів часом буває ясніша, в універсалі вдові Як. Павловського маємо таку вказівку: „уважаючи, же тіи синове оніи могутъ въ принилій часъ до войсковихъ прислугъ бити згодними, заховуемъ“; в иншім універсалі—„мѣючи надѣю, что тые потомки... похотятъ и будутъ въ войску запорожскомъ служити“ [2]). Цей універсал п. Борковській цікавий своєю детальністю, звичайні вказівки таких універсалів розвинуто тут докладніше та повніше в порівнянні з иншими.

Оборонний характер універсалу виявляється тоді, коли вдова з дітьми вже мала якісь непорозуміння з сусідами—старшиною, якісь конфлікти, і вона заявляла про це, прохаючи про потвердження. В звязку з цим гетьманський універсал отримував деякі спеціяльні додаткові вказівки, згадки про факти втручання, кривди, перешкоди. Так, в Мазепинськім універсалі п. Болдаківській зазначено з її слів, що вона спокійно користалась своїм маєтком, а „теперь нѣкоторые особи чинятъ чили чинить хотятъ въ томъ перешкоду“. Універсал гетьманський набуває характеру оборонного універсалу і в ньому спеціяльно підкреслюється заборона чинити кривди та часом перелічується галузі господарства, в яких могли бути кривди (напр.: хутір, послушенство з підсусідків, пожитки з млина). Це инший бік гетьманського ставлення, крім респекту, ще й оборона.

Практика уряду гетьм. Скоропадського вносить до цієї справи деякі додаткові моменти. Уважніш ставиться вряд до окремих скарг та заяв і старається їх задовольнити, коли нема якихось перешкод, в звязку з тодішніми міцними російськими впливами та втручаннями. Так, в одним універсалі Скоропадського ми маємо дозвіл вдові поселити кілька люду коло греблі, де вепняк. В універсалі вдові Степ. Свічки тимчасово до переведення поділу між синами дано в послушенство людей городиських та в присілку Корнівці. Далі вдові Пестича придано сільце поблизу від того ґрунту, який раніш вже куплено було. Вдові Бутовичовій залишено козаків курінчиків, які були в розпорядженні покійного Бутовича „для случающихся потребныхъ посылокъ“. Як бачимо, деякі дозволи давали значні вигоди. Спинимось ще на деяких полегкостях від звичайних податків та зборів. Так, п. Бутовичовій в двох седневських дворах дозволено мати горілчані шинки без покуховного датку. Пані Петровій Булавчиній дозволено брати показанщину з посполитих на себе [3]). Нарешті—зразок спеціяльної заборони в універсалі п. Борковській, щоб на ґрунтах її ніхто не селив слобідок, не займав гребель, без гетьманського дозволу та відому пані обозної [4]). Доводилось гетьманській владі теж втручатися і до справи селянських відносин. Наведемо як приклад універсал гетьманський громаді села Тростянки, яка перестала виконувати послушенство полковниковій охочекомонній Пашковській: універсал звертається до війта з посполитими, наказує їм віддавати послушенство і погрожує карами тим, які тиснуться „самоволне до компуту козацкого“. Таким чином гетьманська влада охоче прихо-

[1]) Генерал. сл. Черн. пол. № 50. [2]) Генер. сл. Черн. п. № 150. Н. п. № 148.
[3]) Генер. сл. Н. п. №№ 293, 168. [4]) Генер. сл. Черн. п. № 151.

дить на допомогу вдовам з старшинських фамілій, коли виходять якісь непорозуміння з селянами в справі послушенства та потрібне авторитетне нагадування. В судовій галузі цікава практика переносу справ вдів з суду сотницького та полковницького до генерального, щоб забезпечити більшу уважність. В універсалі п. сотниковій Сосницькій Оболонській маємо наказ, що коли хто матиме якусь претенсію, повинен притягати лише до суду генерального, а не до полкового [1]. Так в загальних рисах виявляється практика гетьманської влади з часу Скоропадського що до протекції над визначними фамілиями.

В універсалах з часу Апостола бачимо ми завершення попередніх заходів в виробленні системи полегкостей. В універсалі гетьм. Апостола п. Томариній з полкової чернігівської старшини зазначено: „особливе же маючи взглядъ на вдовиній ея станъ и на позосталого сына ея въ молодихъ лѣтахъ будучого", взяв гетьман її, п. Томарину, з домом в гетьманську оборону [2]. Ірина Рашевська, удова полкового асаула [3], прохала прияти її з позосталими синами під гетьманську протекцію і оборону та потвердити село Осняки: гетьман, з огляду „на сиротство и вдовство помянутой Рашевской, а баржѣй респектуючи на служби сина ея, къ тому же видячи и синовъ ея до такой же служби войсковой згодних", виповнив прохання. Сотникова полкова гадяцька п. Пирятинська прохала потвердження, і гетьман дав його, „респектуючи на разніе и не маліе въ походахъ роненніе службы... призирая тежъ и на удовство зъ позосталими ея детми" [4]. Як бачимо, те-ж мотивування — заслуги покійного та діти, які теж подають надію на праці та служби. Також в звичайних проявах виявляється і уважність самого гетьманського уряду до господарства, як треба „в должномъ содержати зацинценіи всякіе заслужонін до того еще и подъуналіи доми" [5]. Так, в універсалі пані Долінській залишено право в допомогу Покопиицьким посполитим — притягати і підсусідків козацьких в с. Покопичах до податків, давання підвід, постачання місячного на сердюків та ин. [6]. Подібне залишення до послуг торкалось часом і міських людей. Наприклад, вдова полковника Лубенського Савича отримала потвердження користатись послугами лубенських ремесників, як користався і покійний пан полковник: були тут кравці, шевці, бондарі, ковалі, рибалки, ганчарі, стельмахи (в с. Новаках та Калайдинцях).

Коли старшинське надання згідно з гетьманським універсалом заховано за вдовою з синами на виховання до літ дорослих, то вважали, що вдова лише в завідуванні має оці маєтки, але не може ними розпоряджатись, аж поки не виростуть діти. Сини підростали та починали свою службу. Таким чином в родині міг бути старший, що починав службу, та молодші сини, які недоросли ще. Гетьманські потвердження не раз зазначають оцю градацію між синами. Залишаючи й далі в тій-же родині батьківські маєтки, універсали підкреслюють, що службу вже почали, призначення залишених маєтків виконано. В родині п. Троцького, зазначає універсал, старший син Петро вже почав службу в генеральній канцелярії, „чрезъ килка уже лѣтъ служитъ вѣрно и постоянно". В родині сотника полкового Черн. полку Тим. Булавки старший син Іван почав слу-

[1]) Генер. сл. Черн. п. № 291.
[2]) Генер. сл. Черн. п. № 137.
[3]) Генер. сл. Черн. п. с. 27 та № 83.
[4]) Гадяц. п. № 14.
[5]) Генер. сл. Київ. п. № 44.
[6]) Генер. сл. Черн. п. № 304.

жити в генер. канцелярії; з огляду на це та на згодність і здатність до військової служби синів, гетьман залишає п. Булавкинії, вдові сотниковій, з синами і далі маєтки покійного сотника. В родині сосницького сотника Оболонського теж виросли два сини та почали службу, в звязку з цим гетьман потверджує село надалі „въ спокойное владѣніе“ сотниковій з синами [1]).

Увага, якою оточено „заслужоніи доми“, якою полегшено виховання дітей, також полегшує і перші кроки їх службової кар'єри. Їм дано можливість починати свою службу коло самого гетьмана, що ставить їх в ліпші умови та забезпечує дальше швидке службове повищення. В наведених універсалах бачимо вказівки, що сини починають свою службу в генеральній канцелярії, що дає їм можливість добре розглянутись в службових справах та осягнути в них повного ознайомлення. До канцелярії вступали в першій половині XVIII в. лише діти старшинських фамілій, які перед тим діставали певну освіту в київських латинських школах, як тоді висловлювались. Таких осіб, що отримали тодішню освіту на основі латинської мови, звичайно звали латинщиками. Коли генер. писар Безбородко примушений був давати свої пояснення з приводу обвинувачень Кучинського, він між иншим торкнувся і справи заміщення Генер. В. Канцелярії і доводив, що і раніш до нього проходили до складу Г. В. Канцелярії не-латинщики, з яких декого і вичисляє, як доказ, що не-латинщики дійсно служили в Г. В. Канцелярії [2]). Канцеляристам Г. В. Канцелярії давали ріжні доручення, вони робили слідства, виїжджали на місця за-для вияснення ріжних непорозумінь землевласників, непорозумінь з селянами з приводу послушенства та праць на державців. Такі виїзди та розслідування поширювали звязки та допомагали дальшій службовій кар'єрі.

Другий шлях службової кар'єри синів з визначних старшинських фамілій—це служба під бунчуком гетьманським, при боку гетьмана, як висловлювались. Звичайно старшина, яка мала маєтки в певній сотні, служила під сотенним бунчуком, ішла на війну разом із сотником. Полковник міг певних осіб з складу визначних фамілій перевести під свій бунчук та тим самим відокрѣмити їх з загалу старшини певної сотні, це було значне повищення, яке ставило цю особу над його звичайними товаришами. Подібно-ж і сам гетьман міг причислити до свого бунчука декого з старшинської молоди, кого вважав за достойного. В однім універсалі гетьм. Скоропадського вповні виступає значіння такого повищення: „взяли домъ въ особливую протекцию нашу, позволяючи синамъ его не при полку чернѣговскомъ, лечъ подъ нашимъ войсковимъ бунчукомъ въ походахъ войсковихъ служити“ [3]). Таким чином, головне значіння зачислення під гетьманський бунчук було в відношенні до виконання військової служби та участи в походах. Але потім кадр бунчукових товаришів став постійний, бунчукові товариші несли службу при боку гетьмана, виконуючи всякі доручення ріжного характеру. Універсали Скоропадського зазначають праці та услуги під бунчуком гетьманським, як праці та услуги на якій-будь иншій посаді—сотника, осавула, обозного. Так, ми читаємо в гетьманськім універсалі Степ. Тарновському про „всегдашніе подъ бунчукомъ нашимъ войсковимъ

[1]) Генер. сл. Черн. п. № 226, 292.
[2]) Лазаревський подав в „Запис. Черн. Губ. Статистич. Ком.“ II, с. 227.
[3]) Генер. сл. Черн. п. № 45.

охочо ронячіеся праци и услуги“ [1]). Бунчуковий товариш—це не стаж за-для зачислення на службу, це сама служба, за яку можуть іти і певні нагороди і певні вислуги. Бунчуковим товаришам рахують роки їх служби, як бачимо в гетьманських універсалах на маєтки Бороховича та Тарновського. Не дивно, що визначні старшинські фамілії домагалися зачислити своїх синів під бунчук, щоб забезпечити їм надалі добрі посади та з ними і економічну перевагу в тодішнім суспільстві. Через те в проханнях до гетьманської влади висловлювали бажання дістати потвердження на маєтки, оборону на суді та зачислення синів під гетьманський бунчук.

---

[1]) Генер. сл. Луб. п.

МИКОЛА ГОРБАНЬ

„ЗАПИСКИ О МАЛОЙ РОССІИ“ О. ШАФОНСЬКОГО

Рукописний відділ книгозбірні харківського університету (теперішня центральна наукова книгозбірня) останніми часами порівнюючи мало цікавив дослідників. Тільки хто-не-хто з дослідників користувався з цього рукописного відділу для своїх праць, як от Д. П. Міллер [1]). Та й те треба сказати, що ширшому знайомству із цими рукописами пережкоджала відсутність хоч-би якого друкованого опису. Ще й тепер стверджувати можна, що для ширшого загалу робітників, що студіюють історію України, рукописний відділ харк. центр. наук. книгозбірні невідомий цілком. Відомостів про нього є дуже мало та й ті, що є, иноді можуть скоріше розчарувати, аніж привабити до роботи.

Так, ще 1846 року тодішній ректор харк. університету П. П. Артемовський-Гулак надіслав секретареві моск. „Общества Истории и Древностей Российских“ О. М. Бодянському 12 рукописів книг з історії України (з них 7 то була власність Гулака-Артемовського, а п'ять належало бібліотеці харківського університету [2]). Бодянський розглянув ці рукописи, але не надавав їм ваги. Так само і проф. Іконніков в своєму розділі, присвяченому бібліотеці харк. університету, говорить про рукописний відділ цієї книгозбірні так: „там имеется 201 №, но особенно замечательного ничего нет или б. ч. отпечатано“ [3]).

Проте треба зауважити, що не можна сказати про рукописний відділ харк. книгозбірні того, що свого часу сказав М. Максимович про один із літописів, що, мовляв, тут історикові України, або, як він казав, що тут „Малороссии поживиться нечем“ [4]). І висновок Бодянського, і висновок Іконнікова треба трохи обмежити.

У цьому своєму нарисі я хочу спинитися тільки на одній рукописній книзі, що переховується в тому рукописному відділі, щоб переконати, коли мені пощастить цього досягти, що негативну оцінку, зроблену Бодянським, треба відкинути. Треба тільки зауважити, знову-ж таки словами Максимовича, сказаними з иншого приводу, що у Бодянського в руках було таке багатство „малороссийского летописания“, що рукописи, надіслані з Харкова, дійсно могли йому здаватися неважливими, вони були немов як „степова могилка перед горами Київськими“. Та думка така, що й степової могилки проминати не гаразд, що час вже виявити та принаймні хоч реєстра скласти пам'яткам XVIII віку.

[1]) Див. Д. П. Миллер. „Очерки из ист. и юрид. быта стар. Малороссии. Превращение каз. старш. в двор.“. Киевская Старина, 1897 р., 1, 2, 3, 4.

[2]) Чтения в Общ. Ист. и Др. Рос., № 6, 1847. „Протокол засед. О-ва 1846 года, дек. 28 дня“.

[3]) Иконников. Опыт Рос. историографии, т. 1-й, кн. 2-га, стор. 936.

[4]) М. Максимович. Собр. Сочин., т. I, стор. 240. Київ, 1876 р.

У рукописному відділі харк. наук. центр. книгозбірні переховується така рукописна книга (С VI 112): „Записки о Малороссіи, сочиненныя дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ Аѳанасьемъ Шафонскимъ, бывшимъ генеральнымъ судьею въ Черниговѣ 1804 года“.

Книга ця написана уся на синьому папері, водяні знаки першої частини книжки—1806 року, кінця книги—1801 року.

Першим іде в цій книзі „географическое и историческое описание о Малой Россіи вообще“. Як відомо, це „описание“ становить першу частину відомої видрукованої 1851 року праці О. Шафонського „Черниговского Наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя Россіи, из частей коей наместничество составлено“ [1]).

Чи відріжняється наш список від друкованого? Який з них поправніший, кращий—чи цей, що заховався у рукопису, чи той, який було видруковано Судієнком?

Перевіривши або, вірніше, звіривши ці обидва списки, треба визнати, що список (будемо його називати далі скрізь Харківський—по місцю, де він тепер переховується), що його оце ми розглядаємо, має чимало помилок; помилки ці всі одного характеру: описки переписувача, що володів дуже добрим „писарським“ начерком, проте не завжди уважно стежив за текстом. Надто багато цих описок у числах, при чому буває так, що окремі числа по окремих таблицях нашого списку не відповідають числам друкованого тексту, а сума відповідає; буває й так, що сума менша значно проти дійсної, тоб-то, скажемо ось козаків виборних у сотні Мглинській—515, козаків підпомощників—2984, дворян та посполитих—15573 (це однаково в обох списках), проте в нашому спискові загальна сума усіх мешканців 15072, проти дійсних 19072.

Є, правда, такі помилки і у видрукованому тексті (не знати, чи не друкарські часом), як от на ст. 40, де підраховано прибутки, що були до 1783 року на Україні: окладних прибутків було 240,293 карб. 98½ коп., неокладних було: митних замість індукти та евекти 48147 карб. 85 коп. та ріжних инших зборів біля 5000, тоб-то усього 293,441 карб. 83½ коп., а в друкованому тексті стоїть 393.441 карб. Проте, там таких описок менше, аніж у Харківському спискові.

Змін і додатків у Харк. спискові нема.

Характерно, що в Харк. спискові, де Шафонський дає приклади німецькою мовою, залишено порожнє місце для німецьких слів—очевидячки, переписувач не вмів писати якою иншою мовою, опріч російською, отож і не писав німецьких слів, їх очевидячки мав повписувати той, для кого переписувалося цей твір.

Закінчується він так, як і перша частина „Топогр. Описания Черниг. Наместн.“ видрукуваного, тільки що нема останньої фрази „в сем новом образе следует теперь по предписанному начертанию

[1]) Про цю роботу та про самого О. Шафонського головніші праці такі:

М. Н. Бережков. А. Ф. Шафонский. Сборник истор.-филол. общества при институт. кн. Безбородка, том VII, ст. 1—120.

Н. Стороженко. История составл. топогр. опис. Черн. наместн. Шаф. „Киевск. Унив. Изв.“. 1886.

Н. Стороженко. Письмо А. Ф. Шафонского к генерал-аншефу П. Д. Еропкину (Киевск. Стар. 1891, июль).

А. М. Лазаревский. Четыре письма А. Шафонского к А. С. Сулиме. Чт"ения в Ист. общ. Нестора Летопис.“, книга 14, вип. 2.

Передмова О. М. Лазаревського до видання Топогр. Опис. Пащенка у „Записках Черниг. Губ. Стат. Комит.“, 1868 рік.

подробное топограф. описание одной части Малой России, то-есть Черниг. Наместн., которое без знания в бывшем его старом виде, было бы недостаточно и неясно", що звязує першу частину з другою.

Далі в Харк. спискові йде „Имянная перепись малороссійскихъ гетмановъ, когда, кто и съ которой стороны Днѣпра былъ, и съ краткимъ описаніемъ ихъ дѣлъ".

Ця „Имян. перепись", складена Шафонським, відома теж в українській історіографії. В „Южнорус. летопис.", виданих Н. Білозерським (т. I, Київ, 1856 р., ст. 125) цю „Имян. перепись" було надруковано. І видавець у своїй примітці до неї зазначає: „Имян. перепись малор. гетьм." взята мною из современного автору списка сочинения А. Шафонского: „Черн. наместн. топогр. описание" 1786 года, принадлежащего Н. Д. Белозерскому. Она была помещена в самом конце первой части этой рукописи, и в оглавлении показана первым приложением. Эта „Перепись", без сомнения, составлена самим автором упомянут. сочинения, имевшим значит. собрание старинных памятников".

М. Максимович свого часу розглянув цю „Им. переп." і підкреслив, що в ній є сила помилок та хиб [1]).

Харківський список ріжниться від видрукуваного знову таки дрібними ріжночитаннями, приміром, у друкованому тексті сказано про надання козакам землі „для разселения", а в Харк. спискові „для розделенія козацького".

Є просто чудні помилки: приміром, другого гетьмана по порядку Пределава Лянцкоронського названо Переяславлянином Коронським. Додаток є лише один про гетьмана Розумовського: додано, що Розумовський „умер в своем местечке Батурине 1803 года генваря 9 дня и там в построенной им каменной церкве воскресенія Христова погребен".

Далі з сторінки 135 починається новий твір—„Краткая История Малой России". Кому належить він, хто є його автором, сказати важко. Перша думка може бути така, що автором цієї „Кр. Ист." є той таки Шафонський, що ця „Краткая история Мал. России" є ніби коротким викладом 1-ої частини „Топогр. опис. Черниг. наместн.", частини історичної. Так (звор. стор. 146), згадуючи про нахил українського народу до науки, автор „Кратк. ист. Малой России" пише: „на жаль, что училища сіи духовныя даже до сего времени не имѣли никакихъ важныхъ знаній могущихъ отличить дарованія сего народа. Ибо обучались только словеснымъ наукамъ и богословіи въ чемъ многіе оказали въ разные времена успѣхи... обучались также древнимъ языкамъ и нѣкоторымъ изъ новыхъ европейскихъ (ст. 147). А изъ философскихъ предметовъ можно сказать логикѣ да метафизикѣ и то Аристотелевой, да также нравоучительной философіи. Что же касается до другихъ знаній физическихъ и географическихъ даже до нинѣшнихъ временъ не были введены". Цей уривок цілком, трохи що не слово в слово переказує відповідний § 16 першої частини „Топогр. Опис. Черниг. Намѣстн.".

Далі за Шафонського промовляє й те, що автор увесь час підкреслює велику користь „учрежденія единообразія въ Россійской Имперіи", тоб-то автор, як і Шафонський, обстоює потребу й доводить користь скасування окремих форм керування Україною. Реформи Катерини II, добивання решток автономного устрою вихваляє автор „Кр. Ист. Малор.", як і Шафонський. Він, як і Шафонський,

[1]) М. Максимович. Собр. сочинений, т. I, Київ, 1876 р. ст. 241.

не належить до „патріотовъ сего края“, як от Г. А. Політика, приміром. Із сумом підкреслює автор, що ось, мовляв, поширенню освіти на Україні, опріч инших причин, шкодить „разность языка въ разсужденіи великороссійского и что въ исправленіи его не было прилагаемо до сего времени стараніе“. Одноманітність у всьому, знищення якої-б не було ріжниці між українською та загальноросійською дійсністю, пієтет до Катерини II—оці всі риси, оці всі погляди—то-ж погляди Шафонського. Проте в цій праці натрапляємо на дивні і для Шафонського незрозумілі фактичні помилки: так, за нашою „Кр. Ист. Малор.“ після гетьмана Мазепи „Петръ I для прекращенія своевольства малороссійского народа и желая учинить единообразіе въ своей имперіи не назначивалъ послѣ Мазепы гетьмана, при которомъ случаѣ нѣкоторые изъ знатныхъ малороссійскихъ вельможъ защищавшіе вольность свою въ СПетербургѣ арестованы, а особливо главный отъ малой россіи депутатъ Полуботокъ и бывшій при немъ Карпика“. Далі пише автор нашої „Кр. Ист. Мал. Рос.“, що гетьманство було відновлено за часів Петра II і що тоді на гетьмана було обрано Івана Ілліча Скоропадського (явна плутанина), та що за часів Ганни Івановни гетьманство знищено знову, „а возобновлено уже при Елисаветѣ Петровнѣ, когда избранъ гетьманомъ Данило Павловичъ Апостолъ“ (хоч, насправді, Данило Апостол в цей час давно вже в могилі лежав). Оці помилки, що їх нема в Шафонського в „Топогр. Опис. Черниг. Намѣстн.“, примушують обережно поставитися до думки, що Шафонський написав оцю „Кр. Ист. Мал. Рос.“.

Написано було цю „Кр. Ист. Малой Россіи“ в часи Катерини II, бо-ж її називають „нинѣ царствующею“. Написано, очевидячки, у 80 роках, бо-ж згадується про заведення 1783 року намісництв на Україні, тоб-то приблизно в той час, як складалося „Топогр. Опис. Черниг. Намѣстничества“. Можна тільки висловити гадку, що може „Краткая Исторія Малой Россіи“ була першою спробою А. Шафонського подати нарис історії України, спроби, що потім розвинулася у вступну історичну частину „Топогр. Описанія“, де автор, підготувавшися краще, позбувся багатьох помилок. Але це тільки гадка, що її підперти доказами певними та цілком переконуючими досить важко.

Поділена вся „Кратк. Ист. Мал. Россіи“ на 12 розділів (поділено на розділи, як знаємо, і першу частину „Топогр. Опис.“). Схема її на ті часи звичайна: Володимир Святий—удільні князівства—монгольська руїна — завоювання Київа Литвою — далі реформи Казимира IV — перші гетьмани — Баторіянська реформа козацького війська—унія і як відповідь загострення боротьби—утворення Січи—повстання Богдана Хмельницького, приєднання до Росії—зрада гетьманів по Хмельницькому—Мазепина зрада—славні часи Лизавети—останній гетьман—скасування гетьманата. 12 розділ увесь торкається „внутренняго составленія сего края“, тоб-то унутрішнього керування країною, прибутків та витрат, вольностів запорозьких, розподілу на полки, освіти. Автор уважає увесь час, що „Малая Россія“ то є тільки частка Росії, увесь час червоною ниткою проходить його думка, що реформи катеринінських часів, скасування автономії України—то є крок вперед. Досить хоч-би одного прикладу: „но в наши блаженнейшие времена все сии препоны разорвались учрежденіем единообразія в Россійской имперіи матерним благоволеніем великія Екатерины“, щоб побачити, як навколішки стає автор перед Катериною II. Та аналогій до цього і в Шафонського одшукати можна

чимало. Проте нахил до „единообразія“ не зовсім затьмарює голову авторові цієї, очевидячки, однієї з найперших коротких історій України. Мов підземний струмок, помітно невеличку течію місцевого українського патріотизму під великим намулом загальноросійських тенденцій. Автор старанно відмічає, що Казимир IV на Україні встановив „из малороссийского народа воевод, каштелянов, старост, судей и прочих составляющих магистрат. Дворянство малороссийское даровал вольностью и с польскими чиновными людьми сравнил. Сию вольность малороссиян подтверждали и преемники Казимира IV“. Автор цілком так, як автори козацьких літописів, вихваляє військові героїчні вчинки козаків, їхню боротьбу проти Польщі, вона бо (боротьба) веде до з'єднання з Росією.

Вихваляє він і нахил Українців до науки, мовляв, з України вийшло чимало „знатных министров ея импер. велич...“, чимало „добрых духовных писателей и довольно отличившихся проповедников“. Згадує він і про те, що міста українські мали привілеї від королів польських, а потім від царів та імператорів.

З кількох уступів видно, що автор цікавиться справою зрівняння „чинов малороссийских с великороссийскими“ і він тієї думки, що на Україні дворянство йде ще від старих литовсько-польських часів, що часи „вольности малор. народа“, тоб-то Хмельниччина, відкинули багатьох з нащадків дворянських родів у лави духівництва, козацтва та навіть селян, проте зараз, коли встановлено комісії „о дворянствѣ“, чимало з отих, скривджених дворянських родів одержує „древнюю предковъ своихъ свободу дворянства“.

Що до справи селянської, то тут маємо, як і у всіх авторів записок XVIII віку, без ріжниці національних поглядів, і в централістів і в автономістів, єдиний фронт: всі вони за покріпачення. І автор „Кр. Ис. Мал. Рос.“ вітає заборону „крестьянам самопроизвольно переходить от одного владетеля к другому“, бо цим, як він пише, „земледелие ободрено“. Звичайна річ, що автор цієї історії розріжняє городове козацтво (хоч не називає його так) і запорожців і так само, як Шафонський, ставиться до Запоріжжя гостро негативно, а до скасування Січи—дуже прихильно.

В усякому разі, не вважаючи на численні помилки, часом дуже великі, ця „Кр. Ист. Малой Россіи“ має чималу вагу в україн. історіографії, це есть одна із перших спроб подати синтетичну історію України, це бо, як не як, коротка історія України, писана в XVIII віці, що є попередником, або навіть сучасником славнозвісної „Истории Русов“. Треба ще зазначити, що автор цього твору залюбки вживає терміну „Україна“: „Малороссія или Россійская Украина“—а також вживає і терміну „український нарід“.

Потреба в історії України відчувалася гостро в XVIII віці в ті переломні часи, коли відбувалися рішучі зміни в керуванні Україною: і ті, хто обороняв старі форми життя або навіть ідеалом своїм ставив шляхетську республіку польську, і ті, хто в усіх заходах до централізації вбачав „матернее благословение“,—всі вони в час, коли руйнувалися старі форми життя, намагалися усвідомити їхній зміст, їхню генезу, отож намагалися знати історію України, що на її території створено було Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва.

З ст. 148 (зворот) починається коротеньке „Краткое известие о Малой России“. Це теж коротка історія України у запитаннях та відповідях на взірець „Ответов на некоторые вопросы о Малой Рос-

сии“ Маркова [1]) та відповідів 1786 року І. Симоновського [2]). Написано це „Кр. Изв. о Малой России“, очевидячки, чернігівцем, бо про Чернігів згадується кілька разів; от, наприклад, на одне із запитань: „какие потом последовали перемены здесь в разсуждении владетелей“ відповідь така: „страна сия, как и вся Россия, разделена была между удельными князьями, из коих особливо известен Мстислав Тмутараканский, который победивши великого киевского князя Ярослава, взял свою столицу в Чернигов 1025 года, коим заложена здесь и церковь св. Преображения, в которой он и погребен“. Відповідь яскраво вказує на замилування автора саме минулим Чернігова. Схема і цього „Кр. Изв. о Малой России“ традиційна: старі слов'янські часи—Рюрик—Аскольд і Дир—Володимир Святий—прийняття християнства—уділні часи—кінець володінню „Российских князей“—монгольська руїна—звоювання Гедиминове, литовсько-польський період—„безпокойства“ часів панування Польщі—Богдан Хмельницький—„щастливое пребывание сей страны под Российским скипетром“.

Треба зауважити принагідно, що така точнісінько схема панувала в підручниках по школах на Україні аж до 1917 року.

Такий зміст цього рукописного збірника, що переховується нині в Харкові. Розглянувши його, перейдемо до иншого питання: чи було відомо про цей збірник, чи, може, навіть хто ним користувався. Проф. Бережков був тієї думки, що взагалі рукописів „Топогр. Оп. Черниг. Наместн.“ було мало, бо, як він зазначає, „не легко было бы делать копии с большой книги; да при том автору захотелось бы дополнять их, даже переделывать“ [3]).

Проте треба сказати, що потрібно взяти на увагу й те, що у тодішнього пана, який цікавився минулим України, був легкий спосіб брати копії з рукописів хоч-би і на сотні сторінок: переписував їх не він сам, а який-небудь грамотій за плату, або-ж навіть писар чи писарчук з кріпацької челяди, отже великий розмір рукопису не міг стати на перепкоді поширенню.

Проф. Бережков в одній з приміток (ч. 21) згадує, що „еще одна рукопись записок о Малороссии Шафонского доставлена в библиотеку Харьк. университета“, та зазначає: „далее, О. М. Бодянский говорил, что он где-то видел список труда Шафонского, с изображением малороссийских типов в национальных костюмах: тот ли это список, с которого сделано печатное издание книги, или же для печатания был доставлен сыном покойного, Гр. А. Шафонським, другой список, не сумею сказать“ [4]).

У руках О. Бодянського був саме той список, про який ми увесь час говорили. Про це О. Бодянський виразно говорить сам у своїй замітці „Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане“ [5]). Згадуючи про малюнки, славнозвісні „изображения малороссиян разных сословий“, О. Бодянський говорить: „изображения эти помещены были, в малом виде, в первый раз при Ист. Малой России г. Бантышем-Каменским, а в том виде, как они есть, встретил я еще в одном списке Записок о Малороссии, соч. действительн. стат. со-

[1]) Чтения в Общ. Ист. и Др. Рос. 1847 р., ч. I.
[2]) Рукопис переховується нині в Полт. Архіві.
[3]) И. Бережков. А. Ф. Шафонский и его труд: Черниг. наместн. топогр. описание, ст. 16.
[4]) Ibidem, ст. 17.
[5]) Чтения в Общ. Ист. и Др. Рос., 1848, рік третій, ч. 6.

ветником А. Шафонским, бывшим Генеральным Судьею (в Чернигове), и снятыя на стекле, с отметкой, где какого цвету платье и под. тому Тимофеем Калинским; то и другое принадлежит библиотеке Харьк. Университета". Отже, у Бодянського в руках був, дійсно, список, про зміст якого була мова вище, список Харківський (так дозволимо його собі назвати) і тепер в цьому рукописному відділі наук. книгозбірні харк. ун. переховується альбом малюнків Т. Калинського [1]), про який згадує О. Бодянський, до якого ще 1846 року звертався син О. Шафонського з пропозицією видати твір його батька [2]). Одночасно виникає питання, чи не з харк. списку видруковано було „Черниг. местн. топогр. опис.", але, не згадуючи про ріжницю у текстах друкованому та харк. списку, треба вказати тільки на те, що у рукописному відділі київської книгозбірні (колишньої університетської) серед документів колекції Судієнка переховується і рукопис „Топогр. Опис. Черниг. Местн." з поміткою цензора А. Федорова-Чеховського—„Кіевъ, 24 марта" і „15 мая 1880 г." [3]). – Отож з того списку і видруковано „Топогр. Опис. Черниг. Намест." на кошти М. Судієнка. Та й сам М. Бережков у своїй праці в примітці 22 каже: „теперь, должно быть, рукопись, послужившая для издания, хранится в собрании г. Судиенка в Новгородсеверске". Отже жодних сумнівів не може бути, що видруковано „Черниг. Местн. Топогр. Опис." з списку, що нині переховується у Київі.

Що-ж до списку, що переховується нині в Харкові, то треба зазначити, що він не лежав мертвим капіталом, принаймні в перші десятиріччя XIX віку, цим бо рукописом—„Записками о Малороссии" Шафонського цікавилися тодішні дослідники з харківських університетських діячів і не тільки цікавилися, але й брали з нього щедрою рукою відомості для своїх праць.

Відомий професор харківського університету Г. Успенський [4]), що написав „Опыт повествования о древностях русских" [5])—велику на 762 сторінки працю, великої на ті часи наукової ваги—додав до цієї своєї праці „прибавление о бывших прежде в Малороссии присутственных местах и чинах". І про цей додаток ось що у примітці (ст. 707) говорить сам автор: „Статья сия заимствована по большей части из рукописей относительно Малороссии, доставленных в библиотеку здешнего университета директором училищ Черниговской губернии г. статским советником и кавалером М. Е. Марковым [6]), найпаче ж из находящейся в помянутой библиотеке рукописи, под названием: записки о Малороссии, сочин. действ. статск. советником Аф. Шафонским". Та й дійсно цей додаток до книги Г. Успенського є не переробкою тексту, а майже простим переписуванням відповід-

[1]) Про Т. Калинського я готую окремого нарис, бо Т. Калинський—зовсім забута тепер постать—був одним із видатних громадських діячів початку XIX в., мав чудову збірку матеріялів до історії України, рукописів, його перу належить кілька праць (записок), що мають не аби-який інтерес.

[2]) Чтения в Общ. Ист. и Др. Рос., 1847, № 5. Протокол заседан. общества.

[3]) Дивись опис рукописного від. київськ. університ. книгозбірні С. Маслова.

[4]) Про нього та його працю чимало відомостів у Д. Багалія. Опыт исторіи Харьковск. Университета, т. I—II.

[5]) Я користався другим виданням 1818 року. Про цю книжку згадує М. Бережков, кажучи, що Успенський „обильно воспользовался" рукописом записок Шафонського.

[6]) Про М. Маркова див. статтю М. Н. Бережкова: „М. Е. Марков и его рукопис. сборн. о Черниг. стар." (с дополн. к статье). Сборн. истор.-фил. О-ва при институте кн. Безбородка, том IV. У цій-же статті є чимало уваг і про Шафонського.

них місць з рукопису Шафонського, як от, наприклад, уступу про „чини“ українські. Треба зазначити, що не тільки для додатку користується Г. Успенський рукописом Шафонського. Він і в першій і в другій частині своєї праці кілька разів посилається на Шафонського, беручи приклади з українського побуту.

Отже рукопис, який ми розглядаємо, з перших років, коли його перевезено було до Харкова, притяг до себе увагу дослідників.

Через деякий час до цього рукопису знову звернувся инший дослідник—І. Срезневський. Він, перелічуючи свої джерела у передмові до „Украинской летописи“ (Харків, 1835) та „Украинск. былей“ (Харків, 1838), згадує серед рукописних записок також „Описание Малой России Шафонского, Записки о Малой России—его же“.

Так, на стор. 50—51 „Укр. былей“ після розділу, присвяченого Юрію Хмельниченкові, Срезневський пише: „главнейщим источником для этого сказания были для меня записки Шафонского... Известие о смерти Юрия взято из записок Шафонского: оно подробнее других и, кажется, „правдоподобнее“. Треба зауважити також, що в „Записках о Малороссии“ нема трагічних подробиць смерти Юр. Хмельницького, які розповідає Срезневський. Так само (ст. 63 „Укр. былей“) до розділу „Бруховецкий и Морозенко“, як каже Срезневський, „важнейшие дополнения взяты из Записок Шафонского“. Так само і про розділ „Самойлович и Мазепа“ Срезневський говорить (ст. 85): „Записки Шафонского—главний источник. Я сверял их с другими летописями, но следовал Шафонскому“ [1]). Звичайно, Срезневський свої матеріяли так переплавлював, так переробляв, що виділити саме, що він узяв з рукопису Шафонського, нема змоги.

Принагідно треба сказати й те, що праця О. Шафонського мала чималу популярність саме на початку XIX віку. Крім Г. Успенського та І. Срезневського, з цією працею—принаймні з її частками—мав змогу познайомитися і ширший загал.

Так, у місячникові „Улей“ (ч. 9, 1811 року, ст. 186—194) було надруковано в розділі „История“ статтю „О малороссийских чинах“, що, як зазначалося редакцією, є скороченням „из рукоп. истории г. Шафонского“, так само в ч. 3-му за 1811 рік цього журналу до статті „Разделение Малороссии на полки“ (з історії п. Берлінського) зроблено примітку, в якій знову таки посилаються на „рукоп. г. Шафонского „Малорос. история“; так само і в Ч. 1-му за 1811 рік згаданого журналу є відомості про рукописну „малоросійську“ історію Шафонського, де, мовляв, є матеріяли про „топографию, географию, статистику и политическое прежнее и новейшее состояние сей страны“. Отже, цікаво тут принагідно звернути увагу й на те, що праця, писана в 80 роках XVIII віку, находить ґрунт для поширення на початку XIX віку, а не в перші роки після написання—факт цікавий хоч-би тим, що і славнозвісна „Ист. Русов“,—що, як обстоює дехто з дослідників, писана XVIII віку,—значно поширювалася тільки на початку XIX віку, тоб-то на початку XIX віку знайшла значно більше відгуків, аніж в час свого написання, як це трапилося і з працею Шафонського.

В усякому разі треба зазначити, що працю О. Шафонського оцінували як слід ще на початку XIX віку робітники на полі україн-

[1]) Вказівки про те, що Срезневський користувався працями Шафонського, знайшов я у проф. О. С. Грушевського в статті „Из Харьковских лет И. И. Костомарова“—„Журнал Министр. Народного Просвещения“, 1908 рік, апрель, 250 сторінка, примітка.

ської історії, і можна тільки висловити глибокий жаль, що чимало ще праць, подібних до праці О. Шафонського, отих „писаній" XVIII та початку XIX віку, лежить не й досі цілком мертвим капіталом.

Краткая исторія Малой Россіи

(аркуші 135—148).

1. Часть Россійской Имперіи заключающая в себѣ Кіевское, Черниговское и Новгородско-Сѣверское намѣстничества называется обыкновенно Малою Россіею. Названіе сіе произошло вѣроятно съ тѣхъ еще временъ какъ великій князь Андрей Юрьевичъ Боголюбскій перевелъ великое княжество изъ Кіева къ сѣвернымъ странамъ Россіи, гдѣ и навсегда осталось.

2. Самыя древнія времена сей земли столькожеизвѣстны какъ и другихъ странъ Россіи, о чемъ упоминается во всеобщей россійской исторіи. Послѣ княженія великого князя Владиміра, край сей находится то раздѣленъ между разными удѣльными князьями то былъ въ подданствѣ или великихъ россійскихъ или литовскихъ князей. Ибо по разореніи сей страны отъ монгольского завоеванія Батыя великій (зв. ст. 135) князь литовскій напавъ на Кіевскую страну и побѣдивъ Русскихъ князей надъ рѣкою Пресною присоединилъ къ своей землѣ княженіе Кіевское въ 1320 году. Онъ въ немъ учредилъ своего намѣстника Олшанского и находилась сія страна въ подданствѣ литовскихъ князей до смерти князя Симеона Олевковича.

3. По смерти сего князя король польскій Казимиръ IV Кіевское княженіе перемѣнилъ на воеводство и всю Малую Россію раздѣлилъ на повѣты или уѣзды. Онъ учредилъ въ ней изъ малороссійскаго народа воевод, каштеляновъ, старостъ, судей и прочихъ составляющихъ магистратъ. Дворянство малороссійское даровалъ вольностію и съ польскими чиновными людьми сравнилъ. Сію вольность малороссіянъ подтверждали и преемники Казимира IV до Сигизмунда I. Во время же Сигизмунда I въ 1506 году избранъ былъ первый гетьманъ въ Малой Россіи изъ знатной польской фамиліи воевода Каменецкій Преціавъ Ланцкоронскій (ст. 136). Гетьманы сіи спустя нѣсколько времени избираемы были вольными голосами козацкого войска. Козаками назывались всѣ воинственные малороссійскіе народы. Нѣкоторые и изъ поляковъ пограничныхъ одержалъ надъ турками побѣду съ козацкими охотными войсками назывались козаками какъ бы вольными и безплатежными воинами. Король польскій Баторій далъ козацкому войску и гербъ въ 1576-мъ году слѣдующаго изображенія: изображенъ козакъ съ мушкетомъ, родъ оружія подобенъ нашему ружью, на головѣ колпакъ перекривленный и рогъ съ поясами при поясѣ привязанъ, такожъ далъ знамя бунчукъ и булаву знаки употребляемые при военныхъ походахъ и въ публичныхъ присутствіяхъ гетьмана. Пушки же и разные военные припасы доставали отъ турокъ и другихъ непріятелей. Ибо воинственный свой духъ и храбрость довольно показали войнами или лучше сказать нападеніями своими на поляковъ, на различныя турецкія орды, такъ же (зв. ст. 137) войнами противъ венгерцевъ и даже противъ шведовъ. Еще при упомянутомъ королѣ польскомъ Баторѣе малороссійскіе козаки завоевали городъ Трапезонтъ, а по повѣствованію г. Синопъ до основанія разорили, и изъ гетьмановъ Скалозубъ изъ шляхетства польскаго убитъ на морской турецкой баталіи. А изъ сего явствуетъ, что еще съ давнихъ временъ малороссійскіе козаки вели войну съ турками и притомъ морскую.

Съ 1596 года козаки будучи угнетаемы отъ поляковъ особливо принужденіемъ къ соединенію съ Римскою церквою начали избирать гетьмановъ вольными голосами и воевать противу Польши. Первый гетьманъ вольными голосами избранный былъ шляхтичъ Косинскій, который на сраженіи противъ Польши убитъ. Изъ гетьмановъ въ слѣдующее время Петръ Конашевичъ Сагайдачный велъ съ турками и татарами войну и городъ Кафу приступомъ бралъ. При гетманѣ Бородавкѣ козаки опять (стор. 137) жаловались королю на поляковъ за причиняемые имъ отъ нихъ наглости, а потомъ вторично въ 1632 году общенароднымъ прошеніемъ заносили жалобу къ Королю Польскому въ Варшаву на поляковъ и на генеральный сеймъ, но удовлетворенія никакого не получали, а сіе и было причиною возмущеній малороссійскихъ козаковъ и многихъ войнъ съ поляками. Въ 1638-мъ году при гетьманѣ Конецъпольскомъ заложена на Днѣпрѣ крѣпость Кодакъ, которымъ именемъ и самый большой порогъ Днѣпровскій называется.

5. Послѣ гетьмана Билюка, который избранъ былъ въ 1640 году запрещено было козакамъ отъ Польши избирать гетьмановъ, а учредили своихъ восначальниковъ и комисаровъ, кои угнѣтеніями своими всегда старались изнурять ихъ. Отъ сихъ то угнѣтеній еще съ давнихъ временъ часть козаковъ при Сигизмундѣ I вступившемъ на престолъ въ 1506 году будучи принуждаемые поляками къ работѣ и (зв. стор. 137) подданству и какъ непривыкшее къ невольничей службѣ избрали въ себѣ мѣсто пустое около Днѣпра ниже Днѣпровскихъ порогов на жилье, гдѣ въ дикихъ по-

ляхъ упражнялись въ звѣриной ловлѣ, притомъ турокъ и татаръ встрѣчающихся разбивали и снискивали себѣ такимъ образомъ пропитаніе. Жилища сихъ козаковъ назывались послѣ Запорожью или Сѣчью и козаки запорожцами и жили всѣ холостые во всякихъ своевольствіяхъ имѣя главнаго начальника изъ ихъ собратій называемаго коношимъ и такимъ образомъ жили даже до нынѣ царствующей Императрицы. Ибо когда требовали отъ нихъ, чтобъ приняли порядочный родъ жизни, то одни изъ нихъ на сіе согласились, а другіе прибывшіе къ своевольной жизни передались къ турку, а мѣста ихъ болѣе не составляютъ Сѣчи, но занимаетъ Екатеринославское намѣстничество. Что же касается до Малороссіи или Россійской (ст. 138) Украины то Черниговъ и Сиверія (Новгородсѣверскъ) уступлены были польскому королю Владиславу IV по заключеніи мира въ Вязмѣ 1634 года. Сей же король по долговременнымъ жалобамъ отъ козаковъ угрожаемыхъ своими возмущеніями далъ позволеніе имъ защищать себя оборонною рукою отъ поляковъ, что подтверждается письмами Владислава къ гетьману козацкому. Сіи угнѣтенія поляковъ еще въ послѣднемъ году царствованія Владислава и въ началѣ царствованія Іоанна Казимира подали причину отложиться отъ Польши.

Въ то время Зиновій Богданъ Хмельницкій простымъ козакомъ бывшій, населилъ землю Субботовъ называемую наданную отъ Польши отцу его, но староста Чигиринскій отнялъ и въ отказѣ съ презрѣніемъ написалъ, что не позволяется простому козаку слободы селить. Хмельницкій симъ былъ огорченъ и имѣя потаемое упомянутое письмо короля (зв. ст. 138) Владислава коимъ онъ дозволилъ козакамъ дѣйствовать оборонительною рукою началъ помышлять о независимости. Потомъ избранъ онъ 1647 года козаками гетьманомъ и передался съ ними татарамъ, а получивъ помощь отъ крымскаго хана Исламъ Гирея началъ дѣлать нападенія на Польшу, въ сраженіяхъ одерживалъ онъ великія побѣды, въ городѣ Бари однихъ жидовъ истребили 15,000 почитая себѣ по обыкновенному своему суевѣрному предразсужденію за дѣло непротивное закону своему, воинственный сей Хмельницкій столько полякамъ учинился страшнымъ, что по смерти Владислава слѣдовавшій ему въ 1648 году Іоанъ Сигизмундъ такъ же князья волоскій и мултянскій посылали пословъ къ нему находящемуся въ Кіевѣ съ дарами, въ семъ же 1648 году поддался Хмельницкій со всемъ своимъ народомъ Россійскому царю Алексію Михайловичу или лучше объявилъ только еще (ст. 139) свое намѣреніе. Потомъ гетмановъ польскихъ, а именно короннаго гетьмана Потоцкаго и гетьмана Калиновскаго взявъ въ плѣнъ подарилъ было Крымскому хану Тугай бею, но они послѣ откупились, потомъ разбилъ волоскаго князя Василія Липула за то, что не хотѣлъ выдать дочери своей княжны Ирины за сына его Тимофея Хмельницкаго, въ 1650 году посылалъ уже Хмельницкій грамоту къ Россійскому царю Алексѣю Михайловичу коею препоручилъ Малую Россію въ его подданство. При семъ случаѣ позволилъ онъ Хмельницкій Украинскому народу или оставаться козакомъ или простымъ земледѣльцемъ и представилъ царю всего отборнаго войска козацкого 60.000. Онъ раздѣлилъ Украину на 15 полковъ. 1 Чигиринскій, 2 Черкаскій, 3 Каневскій, 4 Корсунскій, 5 Уманскій, 6 Брецлавскій, 7 Калницкій, 8 Кіевскій, 9 Переяславскій, 10 Кропивянскій, 11 Остранскій, 12 Миргородскій, 13 Полтавскій, 14 Нѣжинскій, 15 Черниговскій (зв. ст. 139). Притомъ въ сіе время Хмельницкій утѣсняемому отъ поляковъ малороссійскому народу дозволилъ выходить въ великороссійскія сопредѣльныя малой россіи мѣста для поселенія съ дозволенія царскаго въ дикопорожнихъ мѣстахъ отъ Днѣпра до Дону, изъ коихъ составились Слободскіе полки и построены города: Сумы, Лебединъ, Ахтирка, Харьковъ, Изюмъ, Острогожскъ и многія слободы въ Курскомъ и Воронежскомъ намѣстничествахъ. Хмельницкій потомъ упомянутому волоскому князю Василію учинившемуся послѣ его тестемъ посылалъ помощь когда венгерскій король Ракоцій хотѣлъ его лишить княжества и потомъ по прошенію шведовъ, такожъ упомянутаго Ракоція посылалъ имъ войско противъ поляковъ. Когда потомъ Крымскій ханъ подкупленный поляками хотѣлъ съ ними напасть на Малую Россію: то Хмельницкій опять предавался царю въ вѣрность и въ 1654 году генваря 6 дня въ Переяславѣ утвердилъ присягою, что учинили и всѣ малороссіяне во всѣхъ (ст. 140) городахъ и царь Алексѣй Михайловичъ въ томъ же году февраля 17 дня подтвердилъ данныя привиллегіи королевскія, княжескія на вольности козацкія. Хмельницкій, дабы лучше малороссійскія страны предохранить отъ нападеній польскихъ требовалъ отъ Польши особливыхъ комисаровъ для отводу новыхъ украинскихъ границъ, кои и были по желанію его положены отъ Днѣпровскаго лимана до вершинъ Днѣпра подъ рѣку Сожъ подъ городомъ Рославлемъ, что въ Смоленскомъ намѣстничествѣ и притомъ положено было, чтобы по Днѣпру и Днѣстру имѣть россіянамъ свободный проѣздъ въ Черное море. По таковыхъ подвигахъ противъ поляковъ умеръ Хмельницкій 1657 года августа 15 дня. Здѣсь можно упомянуть, что съ тѣхъ временъ, какъ козаки начали воевать противъ поляковъ до смерти сего воинственнаго Хмельницкаго имѣли они 39 различныхъ войнъ съ Польшею и по большей части съ успѣхомъ, однако на одной изъ нихъ (зв. ст. 140), а именно на 21-й при

мѣстечкѣ Зборовѣ въ 1651 году теряли великое пораженіе такъ что до 50.000 погибло козаковъ.

7. Царь Алексѣй Михайловичъ соединивъ такимъ образомъ опять малороссійскія страны подъ свой скипетръ велъ войны съ Польшею съ добрымъ успѣхомъ, которыя окончились 13-лѣтнимъ Андроусовскимъ миромъ въ 1667 году и которымъ принуждена была Польша отказаться отъ всей Украины на восточной сторонѣ Дѣпра, а Кіевскую провинцію уступить на два года, кая потомъ въ 1686 году уступлена была навсегда Россіи. Послѣ Хмельницкаго бывшіе въ Малой Россіи первые гетьманы обезпоконвали страну сію разными измѣнами. Иванъ Виговскій учинилъ измѣну предавшись Польшѣ, со стороны которой поставленъ былъ воеводою малороссійскимъ, но скоро умертвленъ. По немъ Георгій Хмельницкій такъ же явился въ измѣнѣ предавшись Польшѣ, а потом Оттоманской Портѣ, отъ которой поставленъ былъ княземъ Сарматскимъ (ст. 142[1]). Послѣ него избранъ былъ гетьманомъ Иванъ Мартыновичъ Брюховецкій боярин, но убитъ отъ черни по проискамъ Дорошенка гетьмана другой стороны Дѣпра подъ видомъ якобы измѣнилъ, а въ самомъ дѣлѣ изъ злобы за введеніе россійскихъ воеводъ и обремененіе земли поборами. Избранный по немъ Демьянъ Игнатьевичъ Многогрѣшный также обличаемъ былъ въ измѣнѣ хотя несправедливо, а только для успокоенія недовольнаго народа взятъ былъ въ Москву, и въ сіе время Малая Россія присягу вторично учинила въ вѣрность россійской державѣ. Послѣ Брюховецкаго и Многогрѣшнаго избирался Иванъ Самойловичъ Самойловичъ. Онъ скоро обратилъ на себя ненависть старшихъ и народа за отягощеніе земли поборами и особливо за гордость и неистовство какъ его такъ и дѣтей своихъ, паче же по гнѣву силнаго на то время боярина Василія Васильевича Голицына за недовольное къ нему уваженіе и за дерзкіе сына (зв. ст. 142) его слова подъ видомъ измѣны взятъ и отведенъ былъ въ Москву.

8. Послѣ Самойловича избранъ былъ гетьманомъ Иванъ Степановъ сынъ Мазепа, который былъ также кавалеръ Св. Андрея и бѣлаго Орла и имѣлъ столицу свою въ городѣ Батуринѣ. во время возгорѣвшейся шведской войны Мазепа передался къ шведскому королю Карлу XII обѣщая ему давать помощь, какъ войскомъ, такъ и заготовленіемъ съѣстныхъ припасовъ для шведскаго войска. Но по побѣжденіи короля на славномъ Полтавскомъ сраженіи сей измѣнникъ Мазепа принужденъ былъ бѣжать съ королемъ къ туркамъ въ Бендеръ и потомъ съ 1708 году ноября 9 дня въ Глуховѣ проклятію преданъ со всѣми единомышленниками своими.

9. Петръ I для прекращенія своевольства малороссійскаго народа и желая учинить единообразіе въ своей имперіи не назначивалъ послѣ Мазепы гетьмана, при которомъ случаѣ нѣкоторыя изъ (ст. 143) знатныхъ малороссійскихъ вельможъ защищавшіе вольность свою въ С-Петербургѣ арестованы, а особливо главный отъ малой россіи депутатъ Полуботокъ и бывшій при немъ Карпика.

10. Въ царствованіе Петра II гетьманское достоинство опять возобновляемо было въ Малой Россіи и былъ избранъ гетьманомъ Иванъ Ильичъ Скоропадскій, но во время Анны Ивановны уничтожено опять, а возобновлено уже при Елисаветѣ Петровнѣ, когда избранъ гетьманомъ Данило Павловичъ Апостолъ кавалеръ Александра Невскаго. Высокомонаршая милость сей императрицы въ 1755 малороссійскому народу оказанная пребудетъ въ сихъ странахъ навсегда незабвенна. Она указала уничтожить все излишнія отяготительныя зборы, которые нѣкоторыми гетьманами особливо Самойловичемъ введены были, какъ-то: покуховное, схатное, покошовное и тому подобныя другія, такожъ (зв. ст. 143) разрѣшила свободный торгъ между малою и великою россіею и свободный ввозъ чужеземныхъ товаровъ съ нѣкоторою пошлиною, а предъ симъ и на великороссійскихъ границахъ были учреждены таможни и взаимныя государства произведенія подвержены были отяготительному платежу.

Послѣдній Гетьманъ Малороссійскій былъ Кириллъ Григорьевичъ Разумовскій, который потомъ уволенъ отъ гетьманской должности нынѣ царствующею Императрицею Екатериною II по прошенію своему. По увольненіи Разумовскаго отъ гетьманства для надлежащаго въ Малой Россіи правленія благоволила учредить Коллегію опредѣля въ оную президентомъ, а во всей малой россіи генералъ губернаторомъ графа Петра Александровича Румянцева получившаго послѣ имя Задунайскаго съ четырмя великороссійскими членами, притомъ (ст. 144) благоволила возвѣстить народу матернее ея о благѣ его попеченіе и что генералъ губернаторъ отъ нея поставленный будетъ у престола ея о пользѣ тамошняго народа представителемъ. Причины къ возстановленію единообразія многія были, а особливо для вседнівной непоколебимой тишины и спокойствія россійскаго народа; да и сами малороссіяне чинили неоднократно прозьбы ко двору ея величества о сравненіи чиновъ малороссійскихъ съ великороссійскими. Сравненіе сіе точныхъ степеней дворянства и сдѣлано было на то учрежденнымъ Совѣтомъ и притомъ запрещено

[1]) Ст. 141 не помічено.

крестьянамъ самопроизвольно переходить отъ одного владѣтеля къ другому, чемъ уменьшено число дворянъ и земледѣліе ободрено. Когда изданъ былъ манифестъ о приступленіи къ сочиненію новыхъ законовъ для Россійской имперіи къ чему призваны были онымъ депутаты отъ всѣхъ частей Россіи въ концѣ 1766 года (зв. ст. 144) то изъ Малой Россіи выбраны были депутаты десять отъ дворянства, десять отъ козаковъ и 14 отъ городовъ. Изъ городовъ малороссійскихъ можно упомянуть прямые отъ королей польскихъ, потомъ отъ царей и императоровъ россійскихъ правомъ магдебургскимъ и разными отличными привиллегіями снабдѣны суть: Кіевъ, Черниговъ, Стародубъ, Нѣжинъ, Мглинъ, Козелецъ, Остеръ, потомъ приведены къ сей же части Новгородъ-Сѣверскій и Полтава.

12. Что касается до внутренняго составленія сего края малороссійскаго до учрежденія намѣстничествъ, то упомянуто уже было, что послѣ гетьманскаго правленія учреждена въ 1764 году ноября 10-го Коллегія въ осьми особахъ четырехъ великороссійскихъ и четырехъ малороссійскихъ подъ предсѣдательствомъ генералъ-губернатора; и какъ Правленіе сіе учреждено было (ст. 145) на мѣсто бывшей генеральной канцеляріи при Гетьманахъ то и вошло въ оное все стеченіе военныхъ, гражданскихъ и судебныхъ дѣлъ. Приходъ малороссійской казны простирался только до 90.309.500 рублей, а именно сбирали 1-е со всѣхъ обывателей, козаковъ, подпомощниковъ, мѣщанъ, посполитыхъ, коронныхъ, монастырскихъ и владѣльческихъ съ каждаго жилища въ ревизію записанаго по 1 р. да на комисарскіе расходы по 2 к., и сума сія простиралась до 250.000 и болѣе, 2) съ бобровниковъ и стрѣльцовъ по имуществу ихъ болѣе 1500 р., съ коронныхъ и вакантныхъ деревень до 10.000 р. 4) вмѣсто уничтоженныхъ внутреннихъ сборовъ и съ таможенныхъ болѣе 48.000 р. Сія казна употребляема была на содержаніе полковъ карабинерныхъ, Глуховскаго гарнизона и компанѣйскихъ бывшихъ полковъ, также на жалованье чинамъ гражданскаго правленія и на канцелярскіе расходы (зв. ст. 145). Главнѣйшіе вольности козаковъ состоялп въ слѣдующемъ: 1) въ выборѣ гетьмана изъ козацкаго рода, 2) въ разсужденіи суда зависѣли единственно отъ своихъ старшинъ не подлежа суду ни боярина, ни воеводы ни стольника, 3) въ свободѣ имѣть въ добрахъ своихъ всѣ промыслы, какова бы званія они ни были, а особливо винокуренный, и, хотя точно и не почиталась дворянами, но навязки за безчестіе и прочіе въ судахъ за обиды штрафы давались имъ противъ дворянства. Изъ нихъ въ непремѣнной службе находившіеся назывались выборными, коихъ было всегда по меньшей мѣрѣ 20.000. Сіи свободны были отъ всѣхъ другихъ тяжестей кромѣ службы военной, а содержаніе получали отъ домовъ своихъ и отъ приписанныхъ къ нимъ для спомоществованія на службу, которые подпомощники подъ наблюденіемъ (ст. 146) полковаго начальника сами между собою чинили расклады и исправляли всю внутреннюю службу. По соединеніи малыя россіи съ великороссіею, а именно съ 1712 года начали великороссійскіе войска имѣть и зимнія квартиры въ Малороссіи съ того случая, какъ Генералъ-фельдмаршалъ Борисъ Петровичъ Шереметевъ занялъ тамъ въ упомянутомъ году зимнія квартиры; съ сего времени начали собирать съ тамошнихъ обывателей профантъ и фуражъ для войскъ. Малороссія до учрежденія намѣстничествъ была раздѣлена на десять полковъ: 1) Стародубовскій, 2) Лубенскій, 3) Прилуцкій, 4) Гадяцкій, 5) Черниговскій, 6) Миргородскій, 7) Переяславскій, 8) Нѣжинскій, 9) Кіевскій, 10) Полтавскій.

О народѣ малороссійскомъ вообще можно сказать, что изъ нихъ дворяне и козаки весьма предпріимчивый и воинственный народъ, особливо составляютъ (зв. ст. 146) хорошую конницу, а простой народъ гораздо оплошнѣе. Со временъ учрежденія Академіи Кіевской, а въ другихъ городахъ Семинарій довольную показалъ склонность и къ наукамъ такъ, что не выключая ни одного званія людей, какъ то дворяне, мѣщане, козаки, крестьяне, а не говоря уже про духовнаго званія дѣтей; всякими были наполнены училища. Но жаль, что училища сіи духовныя даже до сего времени не имѣли никакихъ важныхъ знаній могущихъ отличить дарованія сего народа. Ибо обучались только словеснымъ наукамъ и богословіи въ чемъ многіе оказали въ разныя времена успѣхи, произвели знатныхъ министровъ Ея Императорскаго Величества, имѣли хорошихъ духовныхъ писателей и довольно отличившихся проповѣдниковъ: обучались такъ же древнимъ языкамъ и нѣкоторымъ изъ новыхъ европейскихъ (ст. 147). А изъ философическихъ предметовъ можно сказать логикѣ да метафизикѣ и то Аристотелевой, да также нравоучительной философіи. Что-же касается до другихъ важнѣйшихъ знаній физическихъ, математическихъ, историческихъ и географическихъ даже до нынѣшнихъ временъ но были введены. Ибо хотя при преподованіи философіи преподаваема была и физика, не безъ всякихъ нужныхъ къ тому пособій. Притомъ, что не могли въ сей странѣ издавать никакихъ гражданскихъ сочиненій о разныхъ предметахъ, то главною причиною вопервыхъ недостатокъ упомянутыхъ знаній и разность языка въ разсужденіи великороссійскаго и что въ исправленіи его не было прилагаемо до сего времени стараніе и такъ же, что до сего времени не имѣли гражданской типографіи россійскаго и другихъ языковъ

(зв. ст. 147) такъ, что только въ нынѣшнее время во время высочайшаго посѣщенія царствующей Императрицы повелѣно имѣть при Кіевской Академіи гражданскую типографію и другія пособія къ распространенію наукъ служащія.

Но въ наши блаженнѣйшія времена всѣ сіи препоны разорвались учрежденіемъ единообразія въ Россійской Имперіи матернимъ благоволеніемъ великія Екатерины, и съ 1783 года раздѣлена Малороссія на намѣстничества, а именно составились Кіевское, Черниговское и Новгородсѣверское намѣстничества. При семъ случаѣ многія дворянскія фамиліи во время вольности малороссійскаго народа по бѣдности въ подданство другихъ сильнѣйшихъ пришедшія не взирая на то, что имѣли славные отъ Королей, князей и царей привиллегіи въ сіе время возвратили свое (ст. 148) благосостояніе, отъ чего и происходитъ, что по учрежденіи нынѣшнихъ коммисій о дворянствѣ въ Малороссійскихъ намѣстничествахъ многіе изъ духовнаго чина людей, многіе изъ козаковъ, и много даже изъ крестьянъ получали древнюю предковъ своихъ свободу дворянства. А со временемъ открытія въ сей странѣ высокомонаршимъ благоволеніемъ открытый тутъ будемъ имѣть и къ наукамъ и показать успѣхи во всякомъ родѣ знаній.

О настоящемъ же правленіи какъ въ Малой россіи, такъ и во всей россійской имперіи читать можно книги законовъ и симъ подобныя напечатанныя.

Краткое извѣстіе о Малой Россіи.

(Зв. ст. 148). Вопросъ. Какая часть Россіи извѣстна подъ именемъ Малой Россіи?

Отвѣтъ. Намѣстничества: Кіевское, Черниговское и Новгородсѣверское.

Вопр. Была ли нынѣшняя Малороссія ведома древнимъ народамъ?

Отв. Греки и римляне сію землю такъ какъ и смежную Польшу называли Сарматіею.

Вопр. Какие народы издревле обытали?

Отв. въ древнихъ лѣтописяхъ упоминаются печенѣги, половцы и пришедшіе въ VIII вѣкѣ славяне, изъ коихъ сѣвшіе по Днѣпру около Кіева назывались поляне, на Деснѣ сѣверяне, по Сулѣ—суляне и проч., слѣды коихъ примѣчаются нинѣ въ нарѣчіяхъ и произношеніи словъ во многихъ обрядахъ и одеждахъ.

(Ст. 149). Вопр. Въ какія времена упоминается о началѣ особеннаго княженія въ сей странѣ?

Отв. По свидѣтельству лѣтописцовъ еще прежде Рурика владѣли здесь Кій, Щекъ и Хоревъ, изъ коихъ первый былъ основатель Кіева 430 года по свидѣтельству Стриковскаго.

Вопр. Съ какихъ же временъ вошло въ обыкновеніе называть сію страну Малороссіею?

Отв. Когда Рюрикъ началъ княжить въ Россіи, то Оскольдъ и Диръ пришедшіе съ ними отправлялись подъ Царьградъ и доплывъ до Кіева овладѣли сею страною почему въ разсужденіи главнаго княженія Рюрикова назвалась сія страна Малою Россіею, но вѣроятнѣе, что названіе сіе послѣдовало тогда, когда Андрей Юрьевичь Боголюбскій взялъ столицу свою во владиміръ.

Вопр. Чемъ окончилось здѣсь владѣніе Оскольда и Дира?

Отв. Олегъ опекунъ Игоря Руриковича прибывши къ Кіеву и по убіеніи Оскольда и Дира (зв. ст. 149) владѣлъ сею страною и перенесъ великокняжескую столицу изъ Новгорода въ Кіевъ 882 года, причемъ упоминается здѣсь о построенныхъ отъ него городахъ какъ-то: Черниговъ, Переяславль, Любичъ и другіе.

Вопр. въ слѣдующія времена какъ прославилась сія страна?

Отв. Во время владиміра великаго разлилось отсюду просвѣщеніе Евангельской вѣры по всей Россіи, чемъ исполнилось пророченіе св. Апостола Андрея Первозваннаго.

Вопр. Какія потомъ послѣдовали перемены здесь въ разсужденіи владѣтелей?

Отв. Страна сія, какъ и вся Россія раздѣляема была между удѣльными князьями, изъ коихъ особливо извѣстенъ Мстиславъ Тмутараканскій, который побѣдивши великаго кіевскаго князя Ярослава взялъ свою столицу въ Черниговъ 1025 года, коимъ заложена здѣсь и церковь св. Преображенія, въ которой (ст. 150) онъ и погребенъ.

Вопр. Какъ окончилось здѣсь владѣніе Россійскихъ князей?

Отв. вопервыхъ монголотатаре подъ предводительствомъ Батыя опустошали сію страну, разорили города Кіевъ и Черниговъ въ 1240 году, а наконецъ великій князь литовскій Гедеминъ покорилъ сперва волынію, гдѣ владѣли Россійскіе князья, кои земли большею частію возвращены нынѣ паки къ Россіи, взялъ потомъ Кіевъ 182 года, съ коего времени пребыла сія страна во владѣніи литовскихъ князей, а потомъ польскихъ королей до царя Алексѣя Михайловича и управляема была сперва воеводами, а потомъ Гетьманами.

Вопр. Какими безпокойствами сопровождалось владѣніе Польши съ сею страною?

Отв. Храбрый малороссійскій народъ и приверженный отечественной своей вѣрѣ

бывъ часто угнетаемъ поляками, частыя (зв. ст. 150) имѣлъ войны съ ними, сіе такъ же было причиною, что часть козаковъ поселившихся тогда въ бывшихъ дикихъ и пустыхъ поляхъ ниже Днѣпровскихъ пороговъ, конхъ жилище сіе извѣстно было подъ именемъ Запорожской Сѣчи.

Вопр. Наконец, каким образом Малороссия отложилась от Польши?

Отв. во время польскаго короля Владислава Іоанна Казимира бывшій козацкій воинственный гетьман Зиновій Богданъ Хмельницкій за притѣсненія чинимыя Польшею сперва предался Крымскому хану Исламъ Гирею, а потомъ въ 1648 году со всѣмъ своимъ народомъ пришелъ под покровительство Россійскаго царя Алексѣя Михайловича, и воспослѣдовавшая за сіе война съ Польшею окончена 13 лѣтним Андраусовскимъ миромъ 1667 года, по силѣ коего Польша отказалась отъ всей Украины на восточную сторону (ст. 151) Днѣпра, Кіевъ же уступленъ на два года, а потомъ 1686 года навсегда.

Вопр. Со времени щастливого пребывания сей страны подъ Россійскимъ скипетромъ, какія перемѣны внутри оной?

Отв. Сперва управляема была Гетьманами, а съ 1724 году учреждена была здѣсь коллегія въ городѣ Глуховѣ и состояла изъ десяти полковъ, а именно: Стародубскаго, Лубенскаго, Прилуцкаго, Гадяцкаго, Черниговскаго, Миргородскаго, Переяславскаго, Нѣжинскаго, Кіевскаго и Полтавскаго, а потомъ съ 1782 года раздѣлена на намѣстничества.

Папір синій. 1801 року.

АНТІН КОЗАЧЕНКО

ПЕРЕЖИТКИ ЦЕХОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В М. ГАДЯЧІ [1]).

В наші часи, коли капіталізація господарства сприяє тому, щоби утворювавсь і певний капіталістичний темп життя, здавалося-б, що тепер навряд чи є хоч що-небудь, що нагадувало-б нам деякі організації старовини не однієї сотні років назад. Отжеж, як сама ломка в базі, так і в надбудовах взагалі, зокрема в галузі ідеології, не скрізь, не по всіх місцях даної країни провадиться в однаковій мірі. Можливо зустрінути деякі місця, в яких процес капіталізації через ріжні причини не дуже ще прищепився. В такому разі, там життя вкладається в рамці і норми, що являються пережитками давнього минулого. Такі пережитки знаходять собі місце тому, що для їхнього існування ще є той або инший ґрунт, в залежності від обставин.

Мені пощастило натрапити на один із таких пережитків, а саме в м. Гадячі. Зараз районне, а раніше повітове, м. Гадяч, на Полтавщині, ніби й справді стоїть осторонь від капіталістичного життя: залізниця до нього підходить гілкою від лінії Ромодан—Бахмач, торгівля та промисловість теж не мають собі вдячного ґрунту в ньому та його районі й велика кількість міщан живуть з хліборобства. Тепер в ньому біля 12.000 мешканців. На 80 рр. XVIII ст., як це можна довідатись з „Описанія Черниговскаго Намѣстничества“ Шафонського, у місті було 3850 мешканців. Очевидячки, що місто зростало „природньо“, без зовнішнього припливу населення й тому дещо з форм організації суспільного життя в них, як у стоячій воді, безперечно, мало-б зберегтись до наших часів. Таким пережитком, що його донесено до цього часу, є так звані зараз „гадяцькі цехи“. „Цехи“—це організації, що об'єднують міщан м. Гадяча. На все місто зараз існує 11 таких організацій, що носять такі назви, як „хліборобський“, „калашницький“, „ковальський“, „кравецький“, „шевський“, „колісницький“ і т. инш. цехи. Кожний цех об'єднує (до деякої міри) міщанство певного кутка—Заяру, Подолу, Ганчарівки, Кузень і т. инш. Сами назви „цехів“ свідчать про те, хто складає основний кадр цехів—ось, на Подолі, де є шевці, тут „шевський“, на околицях міста, де живуть переважно хлібороби-міщани, тут I та II „хліборобські цехи“ і т. инш. Але-ж не треба думати, що в цехові іменно й є тільки ремесники й до того певної галузи виробництва—ні, до складу, наприклад, „хліборобського цеху“ входять ремесники і навіть службовці, що мешкають на цьому куткові. Так що зараз „цехи“ вже втратили цілковито ремісничий склад. Кожен цех об'єднує певну групу людей і метою цієї органі-

[1]) Прочитано на засіданні Полтавського Наукового при ВУАН Т-ва 1924 року, травня 25 дня.

зації зараз являється похорон усім „цехом" померлих цеховиків, або кого-небудь з родини цеховика. І коли хто-небудь помирає — всі останні мусять допомогти своєму співчленові—зробити труну, викопати яму й взагалі виконати всі справи, що стосуються до похорону: проводять небіжчика до могили, закопують і за це все не одержують нічого, лише мають за рахунок родини померлого „пом'янути" або обідом, або член дає певну суму на такий „обід" „на братію". Раніше така сума призначалась на випивку в шинкові, тепер-же гроші (це небагато, по гривеннику й більше на душу) ділять. Від цехової адміністрації залежало виявити організаційний хист і тоді „братія"—так зветься весь склад „цеху"—одраховує ці гроші, разом з иншими, на якесь діло—наприклад, один цех—„хліборобський"—думав придбати катафалку, справити коні й т. инш.

Перед війною 1914 року, якщо родичі були бідні, або просто на цей час не мали грошей на похорон (попові й т. инш.)—цеховики або складались, або робили постанову видати допомогу, чи позичку з цехової скарбниці. Писаного статуту в них і зараз немає, а організаційні правила та форма являються, до деякої міри, традицією, що зберігається майже незмінно в організації, як звичай. Членами цеху можуть бути тільки одружені чоловіки. До членів приймаються загальними зборами — „цехом". Вступаючи новий член має внести вкладку на все життя за себе й за родину, що инколи й на другі покоління стають членами. Цікаво, що хоч син і одружений, а якщо живе при батькові, то й діти його родини, як і він сам, „ховаються" „цехом" по членству батька. Син-же членом тоді не вступає. Звичайна сума внеску буває фунтів на п'ять воску й більше. Правда, инколи й удову приймають до цеху, але тоді, коли внесе вкладку, та ще й щорічний внесок вноситиме, або має дужого сина, якого можна було-б „виганяти" на похорон.

Коли член вступає до організації, він підлягає як організації в цілому, так і керуючим особам зокрема. Як прийом нових членів, так і постанови зборів вписуються, як ось у хліборобському цехові, в „Книгу для записыванія лицъ избранными членами" (це протокол) та в „Алфавидъ... братіи" (це членська книжка й разом їхні „особисті рахунки").

Всі члени мають однакові права. Тільки старі члени, котрі відбули й приймали участь в керуванні організацією, дякуючи своїй досвідченості, користуються пошаною й їхня думка завжди переважає на зборах. Ці старі члени, очевидячки, й передають цехові традиції: вони їх найкраще знають. Що до роботи кожного рядового члена в цехові, то тут можна спостерігати використовування на загальну користь знаннів та фаху кожного: члени, що вміють, роблять труни, поправляють залізні заступи, инші копають ями, носять тіло, значки й т. инш. Перед кожним похороном члена кличуть на роботу— як кажуть, „виганяють". Член не має права відмовлятись, коли його „вигнали", инакше такого члена чекає на загальних зборах штраф у декільки фунтів воску. Жінка набуває в цехові права по смерті чоловіка, коли вона стає на чолі родини. До того часу вона в цехові не буває, як і всі останні члени родини цеховика.

Удова „цеховика" користується однаковими правами з иншими членами. Але тому, що її „не виганяють" на похорон, не вибирають нікуди, вона, якщо заможна, то має вносити що-року певну вкладку: за неї-ж робитимуть инші. Якщо-ж удова бідна, то не так давно бувало, що після смерти чоловіка їй давали ще й допомогу. На час

від одних річних загальних зборів до других вибирається на управління декільки осіб, які й управляють справами цеху. В протоколі звичайна форма записів така: „19... года декабря ...дня Братія... цеха постановила единогласно на будущій 19... год избрать цехмейстром..., старшим братом..., ключніком..., молодчим..., которым поручает эту должность исправлять, а ихним правам по долгу службы подчиняться, в чем и подписуемся"... Про прийом в члени робиться вказівка, що „принять единовременно по ...руб. с каждаго". Инколи є примітка, як ось „...а с удови засчитать в счет ...руб. одну новую железную лопату". Обрані на загальних зборах „цехом" керуючі особи виконують кожний такі обов'язки: найбільше влади має „цехмейстер", або, як його ще звуть, „пан", або „пан-отець". Він приймає замовлення від не „цехових" на похорон, стежить за майном; він господар і це він, власне, направляє та веде все життя й роботу свого „цеху". Радиться „пан-отець" у всіх справах, коли є можливість, то з „старшим братом", що на випадок відсутности „пана" його заступає. Ці два радяться між собою й стежать за майном. Майно-ж у цеха таке: сукна, лопати, кирки, корогви, мари, репіди та значки. Останнє переховується в церкві, що на їхньому куткові. Опріч того, є ще рушники та хустки, що ними пов'язують підчас похорону значки та мари. Додати сюди ще гроші—оце все їхнє добро. Рушники, хустки, гроші, книжки переховуються в традиційному „сундуці"—скринька, що стоїть у хаті „пан-отця". Ключ від „сундука" у другого помічника „пана"—це „ключника"—скарбника. Це він провадить та записує грошові розрахунки по таких книгах—„приходная книга братіи... цеха", „опись имущества... братіи" та „расходная книга братіи... цеха".

„Пан", „старший брат" та „ключник" звуться „панами" [1]). Вони „на панів" обираються цехом за свій вік, пошану, здібності та почасти й за забезпечене матеріяльне становище. На „панів", особливо за останні роки, обирають і незаможних міщан. „Молодому"—себ-то новому або й справді молодому членові, „панства" не доручають. Для звязку між „панами" та „братією" (останньою цеховою масою) вибирають одного або двох „молодших братів". Ото-ж вони й „виганяють" на похорон, скликають на збори й, узагалі, виконують ріжні цехові доручення від „панів". Нікого з членів не обируть „на пани", доки він „не вислужить братії" „молодшим", „старшим братом" або „ключником". Обраний на „молодшого", „брат" може найняти якого з бідних членів, а члени, якщо заможні, то замість „одбучі"—„ганяння", вносять внесок і за ними, коли не виплатять, рахується як „цеховой долг". Тільки після такого „стажу" членові можуть доручити яке-небудь „панство". А до того пройде ще декільки років... Не кожен, звичайно, з членів може бути обраним „на пана" колись, але обов'язково мусить побути „молодшим братом". Служба всіх урядовців „цеху" безплатна й тягнеться весь рік, аж поки не будуть зібрані другі загальні збори, що мають їх переобрати. До цих зборів всі коряться й слухають „панів", зокрема „пан-отця"—„цехмейстра". Такі виборні загальні збори бувають що-року й обов'язково на різдвяні святки. Бувають, але рідко, й другі збори серед року, як ось на день пам'яти святого—патрона „цеху". Тоді буває обід з випивкою, що влаштовується спочатку за кошт цеху, а далі вже в склад-

[1]) У шевському цехові років 15 назад була така назва урядових осіб—„старшина" та „два товарищи", що відповідає заг. обов'язкам „панів".

чину. По записах в книжках такі свята-збори та витрати на них фігурують як „удовлетвореніе братіи", „переносъ сундука", „непредвидѣнный расходъ" і т. инш.

Постараюсь намалювати картину цих традиційних загальних зборів. Як я вже сказав раніше, вони бувають на різдво—на другий, третій чи четвертий день. Напередодні зборів „молодшний брат" приходить до кожного члена: „прошу покорно на цех"—каже він. Член почастує „молодшого"—це-ж святки—й той іде до другого члена. Такий спосіб повідомлення не скрізь практикується, ось у „шевському" цехові є цеховий значок—колодочка дерев'яна, що зветься „ціхою". Один член, якому занесли таку „ціху", переносить її до другого члена, той иншому, аж поки не обійде всіх ця „ціха". Тут-же треба сказати, що коли треба викликати цеховиків на похорон, то в цьому цехові до „ціхи" наліплюють чорну пір'їну й пускають до членів з метою повідомлення. Дні зборів не переносяться й усі знають, чого їх, куди й на коли кличуть. Збираються у пан-отця в хаті. І коли протягом цілого року слухались „панів", виконували їхні розпорядження, то ось тепер ті мають в свою чергу перед ними відчитуватись. Тут вже й члени викажуть всі несправедливості, образи, зневаги, що вони потерпіли підчас управління панів. Ще з вечора збираються на дворі і, поки останні підходять, присутня частина вже визначила „щотчиків" (ревізорів, звичайно, письменних людей), що й мають перевірити готівку та записи в книжках. Цікаво, що перевіряють вони тільки документи,—чи всі є на те, що записано. Того-ж, що вже записано протягом року, чи треба було його витрачати,—цього вони не перевіряють: „пан-цехмейстер" не стане витрачати цехових грошей задарма".

Та до того-ж багато з членів знають, коли й як купували „пани" лопати, сукно, віск і т. инш. Підчас перевірки останні „брати" тут-же діляться своїми думками, скаргами, намічають кандидатів, провадять розрахунки проміж себе, курять... Ось „щотчики" скінчили перевірку. Тоді становлять на стіл, що перед покуттям, „сундук". за стіл сідають—„пан", праворуч від нього „старший брат", ліворуч „ключник". „Молодші брати" стають біля дверей. Світять „ставник" і становлять його перед „сундуком". Ще галас, ще зборів немає... Але ось встає „пан-отець", він відчиняє „сундук" так, щоб внутрішній бік кришки було видно зборам. На цій спинці, звичайно, то є образ їхнього патрона—„ікона". Як тільки відчинено „сундука". „ікона" показана,—збори раптом стихають: кидають курити, розмовляти, скидають шапки. Ніяких запрошувань з боку „пана" що до тиші немає: всі знають самі... Далі „пани" встають з покуття, збори співають будь-яку з різдвяних церковних пісень („Рождество Твое" або „Слава в Вышних Богу"). Тепер у них тиша. Сундук зачиняють, приступають до справ. „Щотчики" повідомляють про наслідки перевірки. (Потім про це в протоколі згадується, як ось „записанное имущество считать налицо, которое здано ключнику и деньги наруки"). Одного, найчастіш з тих-же щотчиків, саджають писати протокола зборів. Цей протокол, звичайно, дуже короткий і найчастіш обмежується вказівкою про те, хто обраний і що нового постановили. Приймають нових членів по їхній словесній заяві й постанову про прийом та розмір вкладки теж заносять у „книгу". Те, що записане, є святе й непорушне. Після того, як прийнято нового члена, він стає таким самим, як і всі. Далі слухають скарги на „панів", пояснення від них. Ці збори зовсім не нагадують наших яких-небудь

зборів — тут занадто гурткова вирішують справи, можуть ухилитись в бік і потім сами себе виправляють. Якщо-ж „брати“ дуже розхвилюються й починається галас — „пан-отець“ піднімає кришку „сундука“ й раптом настає тиша. Хто не витримав і продовжує, зразу засудять на декілька фунтів воску.

Але головне, для чого вони зібрались—це порадитись в справі обрання нових панів, бо цих було обрано тільки на рік. Якщо старий пан був „добрий“, вибирають знову його. Бували випадки, як от у хліборобському цехові, коли одна й та-ж людина одбула цехмейстром нещодавно дванадцять років підряд. Звичайно, якщо він згоджувався: одбувши рік—два, він має право й одмовитись. В такому разі називають та обговорюють кандидатів. Треба сказати, що це обговорення одверте й провадиться при самих кандидатах. Ніякого підняття рук і т. инш. у них немає. „Ну, братіє, так усі согласні?“ — питає „пан-отець“, і ті кричать, що мов „усі“. Це вже на кінець обговорення всіх кандидатів. У протоколі записують, що обрали „единогласно“. Перед цим ще вислухують поради старих членів, що вже побували „панами“. До речи сказати, такі члени сидять в першу чергу, тоді, як останні, коли не вистачає місця, стоять на зборах. Далі кінчають дрібні справи—як розпродаж поміж членами тут-же рушників та хусток, коли їх назбиралось за рік дуже багато (як прибутку від похорон). „Панів“ нагороджують „за службу“ рушниками. Ці рушники поступають до цеху таким чином: той, у кого ховають, пов'язує мари, корогви й т. инш. хустками та рушниками. Після похорону це все йде „у цех“. Якщо той, у кого ховають, не спроможеться на нові рушники та хустки, „цех“ дає йому на прокат свої. Але ці вже дрібні справи кінчає нова управа, що сідає на місце старих, а ті одсовуються далі від покуття. Ось закінчили збори, старий „пан“ витягує четвертину; роблять постанову, щоб за цеховий кошт та в складчину влаштувати гулянку на честь виборів. Це зветься „підкувати пана“. Тільки-ж тут ще не кують, тепер замикають „сундука“, беруть його на рушники, один брат виступає наперед з ставником і вся „братія“ рушає походом вулицею до господи нового „пана“. Це-ж на різдвяних святках, приблизно опівночі. За сундуком виступають нові та старі „пани“, а за ними вся братія без шапок, співаючи різдвяні пісні церковні...

Приходять до нового пана, становлять сундук на покутті і от тепер уже починається „кування“... Другого дня „пан“ приймає по опису все майно, а ключник гроші. Увечері „кують“ жінку „цехмейстра“—„пан-отчиху“: гуляють за її здоров'я... Нові „пани“ приступили до виконання своїх обов'язків, все входить в свою колію й нових слухають так, як і старих. Характерно, що на цехових зборах і взагалі в їхній діяльності священики участи не приймають. Релігійної окраски цехові надають самі його члени.

Тепер що до справи грошової. Як вже згадувалось вище, цех ховає не лише своїх цехових, а й сторонніх мешканців міста. Звичайно, за це йде платня „на цех“, скільки договориться „пан-отець“. По записах це можно простежити, як „за похороненіе“. Характерна патріярхальність, замкненість, що пробивається у записах хліборобського цеху: „С умершаго Діонисія Швидуна 45 коп.“, „за похороненіе аксизнаго чиновника (N ?) 6 руб.“, „за погребеніе полковника с Гуревого двора 7000 руб.“ і т. инш. До речи сказати, ці всі книжки у шевському цехові за сургучовою печаткою бургомистра, а в хліборобському просто за відбитком двох мідяних копійок. З цих

коштів частина виплачується цеховим, що брали участь в похороні, остання-ж частка йде на цех. Звідси кошти витрачаються на придбання струментів, як лопат і инш., на участь в Йордані, хресних ходах і т. инш. Коли цех багатенький, він „справляє“ нові корогви, значки, а то, навіть, своїм коштом становлять ряд ікон у одній із церков, роблячи напис, яким цехом, коли й за чиє панування зроблено. Трапляється, що цех дає гроші, як це видно з записів, „по заемному листу“, переховує зайві гроші в кредитовому товаристві. Буває, що зароблені за який-небудь похорон гроші „братія“ віддає на хворого брата. Тепер вся діяльність цехів скупчується на похоронах, як своїх членів, так і инших мешканців, на замовлення, на участі в церковних святах (Йордан, хресні ходи, храми), на придбанні корогов, мар, лопат і инш. [1]).

Речові пам'ятки цехів суть такі: речі цехів, написи під іконами, корогвами, хрестами і т. инш. Що до діловодства, то тут відношення до нього не однакове. У цехах рідко в якому зберігається архів за декільки років діяльности цеха й найчастіш писані пам'ятки знищуються. На моє запитання, один старий „цеховий“ з хліборобського цеху відповів: „нащо вони? Аджеж було записано, перевірено, а нам хто потрібний, щоб ще раз нас перевіряв?“ Але-ж ось у шевському цехові архів частково схоронивсь з кінця XVIII ст. і дає багато матеріялу до вивчення життя цього цеху й инш. та їхнього об'єднання—ремісничої управи, котра до кінця XIX ст. керувала роботою цехів (тоді ще вони зберігали цілком ремісничий вигляд). З часу знищення ремісничих управ, гадяцькі цехи ніким не об'єднуються; инколи поміж ними за якого-небудь вигідного мерця доходить і до конкуренції. Коли цех виростає в дуже численну організацію, він виносить постанову про розділ цеху й тоді з цього цеху виділяється новий, якому передають частину майна з старого цеху. Років три назад, напр., з хліборобського цеху виділився один новий цех, що вже носить назву „хліборобсько-перевальського“, бо він об'єднує мешканців кутка—Перевалку... Зараз кожний цех об'єднує в середньому біля 80 членів [2]). На всі 11 цехів це виходить біля 1000 членів, коли-ж порахувати на кожного члена родину з 5 душ, вийде, що цехи охоплюють та обслуговують біля 5000 душ населення м. Гадяча, себ-то біля 40% населення.

Тепер для нас цікаво торкнутись питання про те, на якому тлі виросли сучасні цехи й з яких організацій увібрали вони в себе пережитки минулих часів. Як матеріял для відповіди на це питання, мною використані випадкові відомості з архіву кн. Рєпніна, що є в архівосховищі полтавського губархуправління, та дані з Шафонського „Описанія“. (Тут є чернетки до „Топографическаго описанія Черниговскаго Намѣстничества“ Шафонського). Як можна довідатись і з друкованого „Описанія“, ще в другій половині XVIII ст. в Гадячі розміщались мешканці по ремісництвах і на цьому-ж, напр., Подолі, про який я згадував вище, жили ремісники шкіряних виробів.

„Ремесленных людей мало, и те самые простые, из них одни сапожники и портные большее число занимают... Нарочитых и отменных торгов и промысла, жители городские никаких не имеют, потому

[1]) Цехи зараз пробувають у певних взаємовідносинах з комунгоспом — по черзі та за нарядами від нього ховають мерців з лікарень і т. и.

[2]) У шевському цехові зараз—168 чол., у хліборобському—104.

что город большею частью населен хлебопашцами" (Шафонський. „Топографическое описаніе Ч. Н.", стор. 630—631).

В складі міщан Шафонський нараховує майстрів 40 душ (на 1782 рік). Не треба, очевидячки, думати, що це всіх ремісників було 40, напевне, що там були ще й підмайстри й учні, але про це відомостей немає. Судячи-ж далі по кількості цехів, які я нижче зазначу, очевидно, що, напр., ткацький цех лише для двох душ — скільки там було майстрів-ткачів, існувати не міг; звідси можна думати, що ці 40 душ майстрів були вершечком міщанства, що панувало в цехах і за собою затуляло всю останню нижчу ремісничу масу. Це стверджують матеріяли шевського цеху кінця XVIII ст. Що до початку існування цехів у Гадячі, то Шафонський конкретно на це відповідає: „Цехи здесь... заведены с 1643 года".

Оскільки це так, немає даних, щоб стверджувати. Всіх цехів Шафонський нараховує сім: 1) „цехъ кравецкій или портныхъ", 2) „цехъ шевскій или сапожный", 3) „цехъ калачницкій", 4) „цехъ ткацкій", 5) „цехъ рѣзницкій или мясницкій", 6) „кузнецкій", 7) „цехъ гончарскій". Хліборобський цех, як вірити переказам старих його членів, заклався з половини XIX віку.

Що до внутрішнього життя й розпорядку в цехах м. Гадяча за минулий час, архівного матеріялу безпосередньо немає. До цього можна використати архіви магістратів, ратуш, але у Гадячі вони не збереглись.

З архіву „шевського цеху" можна довідатись що до руху членів „майстровъ", про особливий внесок до цеху—„весѣльное". Більше даних що до зовнішности цеху нам дає те-ж „Описаніе". Перш за все ми, як і в сучасних цехах, маємо так зване „погребальное сукно". У кожного цеха свій колір — ось кравецький — „цвета кофейного", калашницький—„синяго сукна" і т. инш. Кожне сукно обшито бахромою й найчастіш „на средине... бархату большой крест, под которым вышито... год... месяц, имя цехмистра, старшого брата и ключника, тогда бывших". Зараз сукна вже не відріжняються своїми кольорами, але в кожного цеха й зараз є своє „сукно" — найчастіше чорне, з великим хрестом посередині, золотими китицями, обшиті бахромою. По боках на деяких суконах є цехові ремісничі ознаки, ось у калашницького цеху на сукні намальовані булки, у кравців — ножиці, праска, голка. Трапляються імена „панів" на суконах, іконах, хрестах, корогвах, як ось „сей крест сооружен усердием хлебопашеской братии за пан-отця (або стоїть инколи „цехмейстра")..., ключника... старшого брата..., месяца... года"...

А то так просто напис: „усердием хлебопашеской братіи". У всіх цехів, за винятком хліборобського, були одна, або й дві ціхи. Ось у кравецькому була під кінець XVIII ст. „деревянная небольшая досечка, окрашенная зеленою краскою, на которой написано: на одной стороне ножницы, аршин, наперсток, утюг и имя, а на другой—лесенка, на которой шапки вешают, сундучек, болван, шапочный наперсток и игла, выкройка шапочная, муфта и скафа". У шевців—„ціха"—„сажная колодочка, красною краскою окрашенная"[1]. Якщо дві ціхи, як ось було у ганчарів, то „по первой собираются гончары для выноса мертвых, по другой—сходятся в цех для цеховых нужд". Що-ж з цього ми маємо зараз?—Як я вже згадував вище,

[1]) Сучасна ціха дуже нагадує її—чи не можна думати, що вона дійшла до нас від тих часів?..

ось у шевському цехові й зараз мається колодочка дерев'яна, котрою сповіщають про цехові збори та про мерців. Це я торкнувся речових, так-би мовити, пережитків старих цехів в сучасних. Отже-ж, якщо торкнутись внутрішнього життя цехів в сучасний момент і порівняти їх з життям цехів взагалі й на Україні зокрема, ми безперечно дуже багато знайдемо схожих рис, як ось ті-ж збори, розпорядок, назви й т. инш., що без сумніву й являються пережитком старих справжніх ремісничих цехів. В умовах та обставинах сучасного життя ці пережитки мають викликати в нас здивування вже самим фактом свого існування.

Тепер для нас цікаво торкнутись питання про те, оскільки взагалі й в якій формі вилились пережитки цехів та до деякої міри й братств в наші часи. Разом з тим, які сліди таких пережитків зустрічались на Україні взагалі й на Полтавщині зокрема.

На Полтавщині цехи, опріч Гадяча, були, як ось згадує Шафонський, у Зінькові, Лохвиці [1]). (В історичному відділі Полтавського Музею можна знайти „погребальные сукна" Лохвиці та Переяслава, полтавські ціхи з другої половини XIX ст., коли указом 1864 року цехи були відновлені).

Питанням про цехи в наші часи цікавились проф. М. Сумцов та М. Василенко. Їхні розвідки ми маємо у „Киевской Старине" (1885—1892 років). За їхні часи, ще в 90 рр. минулого сторіччя, в Сербії, напр., існували братства. На Україні існували об'єднання, що в собі заховали пережитки давніх цехів та братств у товариствах ріжного типу. В Галичині були військові—це організації оприжків. До недавнього існували цехи „жебрацькі", початки яких губляться ще в далекій старовині, з її „каліками-перехожими". Не так давно, як пригадаємо з оповідання Вересая, й він сам, починаючи кобзарювати, був прийнятий до кобзарського цеху. Члени, як розповідає Вересай, збирались в певний час, гуляли, розподіляли райони, приймали нових членів і т. инш. З цехів, що близькі до наших гадяцьких, слід згадати цехи кінця XIX ст. на Поділлі, в Зах. Україні. На чолі цеху там стояв цехмейстер, у нього переховувався прапорець і инколи ціха—найчастіш комишова ломачка, з срібною головкою, на якій вибито герб цеху. Виборність, назви, святкування патрона, цехова ікона—це як-раз схожі риси, що кидаються в вічі при порівнянні гадяцьких цехів з західньо-українськими. Про західньо-українські цехи ми маємо роботу Е. Сецинського „Матерьялы для исторіи цеховъ въ Подоліи". Каменец-Под., 1904.

До діяльности та життя старих цехів, скоріше майстрів цехових, хорошим малюнком являється, як відомо, цехова пісня про Купер'яна.

В той час, коли у нас цехи провадять роботу без участи духовенства, в Західній Україні їхня робота жваво підтримується ним, туди втягнені навіть жінки. Це пояснюється сусідством православної церкви з католицькою та уніятською й релігійною боротьбою.

Багато схожого можна знайти, порівнявши цех гадяцький з одним цехом-братством на Київщині: він помагав своїм бідним членам, ховав членів мерців і навіть в 60 роках мав школу. У нас на Полтавщині, поминаючи так звані „сестрички" на Переяславщині, ми можемо як приклад навести ганчарський цех у селі Хомутці на Миргородщині. Він об'єднує зараз не тільки ганчарів. Цей цех регулював до недавнього дещо з ремісничого життя ганчарів: заборона

[1]) З тієї частини Полтавщини, що тоді входила до Чернігівського намісництва.

й переслідування крадіжки глини одним ганчарем у другого й кара за це від цеху, святкування, устрій і почасти мета цеху, мають дуже багато схожого з гадяцькими. З відомостей, що у нас маються, у Хомутці цей цех існує й досі. В ньому міється писаний статут [1]). З того-ж таки Хомутця М. Сумцов подає такі відомості ще про так званий „парубоцький цех": на чолі цеху стоїть отаман, у них є храмовий день, мета цеху об'єднати тих, хто виріс і починає парубкувати. Піяцтво, гульня як-раз і є, як зазначає проф. М. І. Сумцов, визначна риса цього цеху.

Цей досить поверховий огляд цехових організацій, а також і більш-менш глибоке змальовання картини життя гадяцьких цехів вже дають змогу скласти уявлення про цехи, як про невеличкі уламки колишньої соціяльно-економічної організації, що на диво дійшли навіть до наших часів. Життя вивітрило економічну основу в існуванні цехів, і вони, з їхніми традиціями, вже як певний ідеологічний уламок, затримались ще в деяких місцях, там, де їх не в силі швидше вивітрити темп відсталого (через які-небудь причини) капіталістичного життя.

Але саме відсутність економічного обумовлення в існуванні цехів і виявляється в даному разі як-найяскравіше: без економічного ґрунту цехи, особливо за останні роки, швидко втрачають те, що було в них не так давно назад. Вже не в повній мірі додержуються традицій і ми напередодні того, що ці цехи будуть лише просто кутковими організаціями з ціллю похорону кутян, а далі й зовсім зникнуть. Скажемо, та сама залізниця Лохвиця—Гадяч і проєктована Охтирка, збільшивши рухливість населення, нанесе може чи не останній удар існуванню цехів. Слідом за економічною основою вивітрюються в умовах нової економіки й ідеологічні уламки. І ми, слідом за проф. М. Сумцовим, можемо так сказати про сучасні цехи, що „Марків кінь, та не Марко на нім, Маркова зброя, та не Маркова мова"—форма ще є, але змісту вже нема.

Отже, не ждучи, поки вивітриться зовсім, ми не будемо слідом за М. Сумцовим нападати на те, що цехи в своєму житті почали ухилятись від старих цехових традицій: це не вони винні, цього не можна уникнути, бо, як каже Маркс у своїй передмові до „Критики політ. економії": „в суспільному житті люди вступають у певні, що від їхньої волі незалежні, відносини". Цехи в Гадячі без сумніву доживають останні моменти свого життя.

Матеріялом до роботи про гадяцькі цехи мені були: 1) Оповідання осіб—старих чоловіків та жінок, мешканців м. Гадячого, деякі з них також побували „панами"; 2) Оповідання „панів" та „цеховиків" цього часу; 3) Матеріяли з архівів хліборобського та шевського цехів; 4) Речові пам'ятки з їхніми написами; 5) Архівні матеріяли з архіву кн. Репніна з Полтавського Губарху.

Витяги з документів та книг цехових [2]).

I. „Книга Управы Шевского ремесла на записку имеючихся в оной управе майстеров прежних innов вступаемых... учинена 1791 года февраля 10 дня..... 1820 г. вступил в мастера Иван Михайлов сын Хвайдиш..."

II. „Книга Цеховая Сапожнецкого Цеха для прихода и расхода..."

Приход. За наем платочков,... весильное..., за невсход навенос тела и яму... За уволнение от молодчего...

[1]) Про хомутецькі цехи буде подано пізніше.

[2]) Правопис схоронено за винятком „ѣ" та „ъ".

Р а с х о д. ...„для братіи на водку..., для братіи наугощение маслянскую сходку.... дано Ремесленному Голове на Маковея 25 коп..., на молебен Косме и Демьяну..., за пересукание свечей..."

III. „Приговор 1893 года мы нижеподписавшиеся Общества мещан г. Гадяча Братія Сапожницкаго Цеха в присутствіе старшины Макара Савельевича Дробязко и его товарищев... где между собой по обсужденіи дела относительно долга собрата Мещанина... Оксюка, занятых им из Кассы Сапожнецкаго цеха 32 руб., которые деньги мы постановили посему приговору пожертвовать на Мыхайловскую церковь и предоставить право взыскать судебным порядком по первому требованию..."

IV. „Книга выданная из Гадячского Ремесленного Управленія цеху сапожницкому на записку прихода и расхода денежной суммы на 1866 г... Внесено у Ремеслену Управу.."

V. „Книга выданная из Гадячской Городской Думы на записку прихода денег по сапожницкому цеху г. Гадяча на 1853 год... ...Получено за невовременное прибытие..., штрафа за противуречие от подмайстера против старшинского товарища непристойных слов"... Федор Алексеевич Ляшко.

VI. П о в е с т к а.

Гадячский Сапожницкий цех приглашает Вас явиться в цех хевриля 11 числа 1893 года в 2 часа дня по делу за невиход виноса и яме следует извас получить два рубля. Цеховой старшина товарищ".

VII. „1920 году 31 декабря Выпускалась циха 30 декабря на сходке цеха и явилось всего двадцать человек. Мы не моглы составить порядку в цеху и просим вас братія на 31 декабря на 2 часа дня подросписку розсильного за неявку выключается з цеху. Цехмейстер... Сало..."

VIII. „Алхвавитная книга застаршину В. Н. Самофала 1899 года февраля 23 дня".

IX. „1905 года февраля 22 дня Быв сыго числа всобраніи сапожнычкого цыха иотрактовали мыжду собою назначели зборщиком в сапожничком цыхе Грегория Пантелеймоновича Лукаша 1905 год в чом и подписуемся. Братія Сапожничкого Цеха . . ."

X. „1904 года декабря 25 дня Корецкий Семен за непреличное ведение себя в Собраніи братія остраховала в пять фунт воску по заявлению Леонтія Петровича Емца что Корецкий его обругал Братія остраховала его в три фунта воску"...

XI. „1904 года февраля 3 дня Сапожнецкое Цеховое Собраніе постановило: 1-е освободить от требованія на вынос при погребеніи лиц уплативших в пользу цеха по два рубля вперед за один год; 2-е если кто будет уклонять от явки на вынос и будеть замечен цехмейстром в продолженіи трех погребеніи то предоставлять право цехместру отказать тому лицу на случай потребуется у него погребеніе или же потребовать у него два рубля. 3-е никто не обязан платить молодшему деньги или нанимать отдѣльно поденщиков на яму но может уплатить в цех 25 коп..."

XII. „П р и г о в о р"

1898 года февраля 11 дня мы нижеподписавшиеся браты сапожнецкого цеха приговорили между собой Трофима Цапенка исключить из цеха за неослушаніе братіи и членов в чем и подписуемось..."

XIII. „1905 года, декабря 29 дня мы нижеподписавшиеся Братія Сапожницкого Цеха быв сего числа в собраніи на тот год избираем из среды себя на 1906-й год должностных лиц по цеху цехмейстером Андрея Васильевича Середу Старшим братом Антона Андреевича Гриценка ключником Васыля Максимовича Щепендика молодшим Терентія Дробязку, а на второе полугодіе Филипа Настенка в чем и подписуемся братія Сапожницка цеха Старшина Фесенко".

XIV. „Книга Для записыванія лиц, избраными членами 1906 года.

19... года декабря ...дня Братія Хлебопашеского Цеха постановила единогласно на будущий 19... год избрать цехмейстером. . . . , старшим братом . . . . . , ключником . . . . . , молодшим . . . . . (инколи) . . . . молодчого внаем занего . . . . . , которым поручает эту должность исправлять, а ихним правам по долгу службы подчиняться, вчем и подписуемся. Граждане..."

(инколи додаток) „записанное в книгу имущество считать на лицо, которое здано ключнику и деньги наруки".

XV. „. . . Принять в Цех в чисѣло Братіи хлебопашеского Цеха..., считать равноправным членом по своему отцу в Цеху. Совсех членов принять единовременно по . . . .рублей с каждаго, за исключеннем X, а с (удовы) засчитать в счет ....рублей одну новую железную лопату".

XVI. „Алфавид Хлебопашеской Братіи 1906 года...

.....(стор. 92) 1915 года Декабря 29 принят за суму 15 рублей N, Получено завдатку 3 рубля, без одбучи общаго труда, зато уплочую ежегодно по 3 рубля" (поруч нотатки про виплату).

XVII. „Расходная книга Братіи Хлебопашеского Цеха 1906 года.

№	Накакой предмет израсходовано.	Руб.	К.
1	1905 году Декабря 29 дня израсходовано при переесении сундука от старого цехмийстера к новому для Братіи непредвиденных расход	1	50
2	1906 года, Января 6 дня на Ардан и для удовлетворенія Братіи	2	50
—	В январе израсходовано для заведенія новых книг переплетом три в корках две итого пять	2	76
—	Дано в церков на масло для икон	2	—
—	м. Анр. направою Среду для Удовлетворенія Братіи . . .	1	80
—	Выдано в сеуду N по заемному листу	10	—
—	Паугощеніе на Всіх Святых зрасходовано	3	95
....1	1922 г. Дек. 27 дня израсходовано на перенос иконы в сундука . . . . . 25 мил.		

. . . . . "

XVIII. „Приходная книга Братіи Хлебопашеского Цеха 1906 года.

№	Наименованіе прихода.	Руб.	К.	
1	1905 года, Декабря 28 дня поступило в приход наличных денег иподокументах всего сорок один рубль и восемдесят четире копей	41	84	
2	1906 г. Января 13 дня поступило на приход с Василя Петров. Бойка	1	50	
—	1906 г. 9 Февр. совдовы Маріи Решетниковой получено за отработок всем году	—	25	
—	1906 г. Февр. 12 запрокат платочков з Зайца Николая получено	—	16	
—	С умершаго Діонисія Швидуна	—	45	до 1923 року
—	За похороненіе	5	40	
—	Петр Николаевич Новиков за одбучу	1	—	
—	За похоронение Аксинаго чиновника	6	—	
—	И по книжке в Мещанской касе	75	—	
—	За погребение полковника с Гуревого двора	7.000		
—	За погребение Линовця . . . . 2 рушники и 200.000 р.			

. . . . . "

XIX. На 1924-й рік у грудні 1923 року у Шевському Цехові було:

„110 полотенец, Платочков 45, Ставника 2, Лопат железных—7, 1 лом, 1 топор. кварта, ломаный топор, два ковра, два сукна, 2 погребальные рушника, циха, подшвешник и старые вещи вточности все издав старый старшина..."

XX. „Милостива Государиня Елизавете Григоровне

Так как Вы находитис в числе цеховой братіи по Сапожницкому ремеслу цеху но в собраніе Братій более десяти лет невляетесь и не плотите в цех деньгами как то неиход на яму и на погребенія. О чем было Вас уведомлино в 1893 году и..... (нерозбірно) пять руб. посему покорно просим Вас Ваше Благородія вручить сему подателю сего извещению 10 р. (десять); и в случае не уплаты то Братія вынуждена будет постановить приговора об уволненіи Вас с цеха; дабы в последствіи не вести посуду дела 1899 г. февраля 24 дня Старшина В. Самофал".

XXI. „1899 г. февраля 24 дня; я неженодписавшися Елизавета Григорьевна Венецкая даю сію подписку Братіи сапожницкого цеха Втом, что я десяти руб. платить не желаю и от цеха отказиваюсь. В чем и подписываюсь

Венецкая".

ІЄРЕМІЯ АЙЗЕНШТОК

ЛИСТИ ПОРФИРІЯ КОРЕНИЦЬКОГО.

Листи, що ми їх нижче містимо, належать дияконові Порфиріеві Кореницькому, українському поетові 30—40-х років, авторові сатиричної поеми „Вечорниці", одному з представників так званої „котляревщини"; вибрано ці листи з архіву О. О. Корсуна (видавця альманаха „Сіяв" 1841 р. й українського поета); архів цей переховується в Пушкинському Домі, в Ленінграді [1]). Листи значно поповнюють наші малі відомості про Кореницького.

До цього часу ми знали про нього дуже мало. Знали, що він учився у харківській духовній семінарії наприкінці 30-х років, але не скінчив курсу, бо його було виключено з IV чи V класи за написання пашквілів. Пізніше він був десь дияконом, тягнув тяжке й трудне животіння, дуже піячив і кінець-кінцем замерз п'яний у полі за містом. От усі факти, які опублікував В. П. Науменко [2]) із слів священика Мартиновича, що вчився разом із Кореницьким у семінарії. До цих даних можна ще додати коротенький лист „диякона-поета" до Г. П. Данилевського, що його опублікував Д. І. Багалій [3]), який жадних відомостей про автора не дає, і цікаву згадку про Кореницького в листі до того-ж таки Г. П. Данилевського Н. С. Соханської (Кохановської) з Макаровки з 29 квітня 1854 р.: „Еще Вамъ напоминаніе: а чѣмъ окончилось поприще дьякона Кореницкаго, за которымъ—помните?—Вы посылали отъ насъ?—Тѣмъ, чѣмъ окончимъ и всѣ мы: смертію; замерзъ, бѣднякъ. „Въ жизни и въ смерти Богъ воленъ", говоритъ нашъ русскій человѣкъ, и потому не будемъ разбирать, насколько участвовала здѣсь добрая или не добрая воля самого дьякона Кореницкаго" [4]). Лист цей дає нам досить точну дату смерти поета—зиму 1853—1854 року; останні слова в листі не зовсім ясні й зрозумілі, можливо вони натякають на самогубство Кореницького, яке було наслідком тяжкого особистого життя автора, що так невдало склалося для нього.

Листи, що ми тепер тут друкуємо, доповнюють наші відомості про Кореницького низкою цінних рис. Вони, ці листи, малюють нам

[1]) Див. „Пушкинский дом при Россійской Академіи Наук. Историческій очеркъ и путеводитель", Ленинград, 1924, с. 55.

[2]) Див. „Порфирій Кореницкій—забытый писатель" (К. Ст., 1899, № 10, сс. 10—14). До речи, як повідомляє Вл. Данилов (в статті „Киевская Старина" по цензурнимъ документамъ", Бібліол. Вісти, 1925, кн. I—II, сс. 64—65), ще 1891 року цензура заборонила статтю „Нѣсколько словъ объ украинскомъ писателѣ Порфиріи Кореницкомъ". З тексту відзива цензора, що його наводить Вл. Данилов, не видно, чи мова йде про ту статтю В. Науменка, що була надрукована в 1899 р. В усякому разі жадних нових даних про Кореницького заборонена стаття, здається, не давала.

[3]) Д. И. Багалій. „Матеріалы для біографій южно-русскихъ научно-литературныхъ дѣятелей XIX вѣка. I. Письма къ Гр. Петр. Данилевскому", Київ, 1903, с. 24.

[4]) Д. И. Багалій. „Матеріалы для біографій южно-русскихъ научно-литературныхъ дѣятелей XIX вѣка. I. Письма къ Гр. Петр. Данилевскому", Київ, 1903, с. 33.

„козака Порфира", який силою обставин зробився „діакономъ Порфиріемъ Кореницкимъ", перейшов „въ духовное званіе и сверхъ того въ панское село и въ пріймы до тестя". „Полъ-жизни отдалъ бы,—пише він,—чтобы возвратиться опять въ первобытное состояніе", і про це „первобытное состояніе" згадує він, як про найщасливіший час у своїому житті: „Тільки весело становиться, як згадаєш щонебудь із козацької жизні—розказати не вмію;—скажу тільки, що для мене козацька жизнь була світла, як весінний день, а ся, Дяконська, як чорна ніч та ще й з грозою. Пропав я, як руда миш, на білім світі". Та й у цьому тяжкому стані, в страшних злиднях та нестатках, в дияконі Кореницькім жива ще душа „козака Порфира", що писав у семінарії „сатирицькі поеми" та „побрехеньки" про семінарське та духовне „начальство". Він цікавиться новинами української літератури[1]), працею товаришів з харківского гуртка, що скупчився був навколо „Снопа", наренті навіть біжучими справами та ріжними подіями в семінарії. Він, наприклад, прохає прислати йому „какіе-то сатирическіе Аттестаты, данные будьто бы Левицкому и Македонскому, сочиненные обществом Г-дъ Студентовъ", можливо відомі гумористичні атестати, що їх написав П. Ф. Щербина.

Кореницький весь свій вільний час віддавав письменству й писав багато: вже до часу першого листа Корсун мав „двѣ книжонки... Малороссійскихъ стихотвореній и въ тетрадкахъ повѣсть Антипка", в дальших листах Кореницький згадує ще про три російські оповідання („листовъ въ 30-ть"),—„именно: Человѣкъ XIX столѣтія, Чудный живописецъ, Говорунъ безъ языка"[2]), та про дванадцять „малороссійскихъ басенъ". Ставиться Кореницький до своїх творів зворушливо, пестливо, називає їх „дитёночками", яким „пора... возвратиться изъ путешествія въ обтія родного", плоди „часовъ досуга" та „минутъ фантазіи", вони йому потрібні „не для труднаго и мучительнаго тисненія, но для воспоминанія прошедшаго".

Ми коротенько розглянули зміст листів П. Кореницького для того, щоб якнайкраще відтінити їх найбільш істотні риси. Цінність цих листів не тільки в фактичних даних, що вони дають: далеко важніше для історика та історика літератури характеристика українського літературного побуту початку сорокових років, а для неї вони дають багато матеріялу: брак відповідних матеріялів збільшує цінність окремих знахідок.

Зауважимо тут, що листи П. Кореницького дають нам змогу внести деякі поправки в характеристики окремих членів харківского гуртка, що існували до цього часу. Так, О. Гермайзе, даючи загальну характеристику, зауважує: „Серед них[3]) побачимо ми характерну постать культурного мецената, справді багатої людини, що дає гроші на здійснення літературних планів та намірів цієї інтеліґенції з „разночинців", як стали їх пізніше називати в Росії. У харківському гуртку таким меценатом був Корсун, що почав вида-

[1]) Порівн. „При этомъ же смѣю просить ещо, нельзя ли прислать мнѣ Сяйв, Наталку-Полтавку, Гайдамакы и Енея. Если этихъ книгъ нельзя достать за спасыби и дякую, то можно и приплатиться". Або в иншому листі: „Узнай, пожалуйста, что стоитъ Энеида изданія Волохинова, я пришлю деньги отъ помѣщика Кудряваго, онъ желаетъ имѣть. Также Ластовка. Эту мнѣ желательно имѣть".

[2]) В останнім своїм листі Кореницький пише, що „только двѣ повѣсти: Человѣкъ XIX столѣтія и Гудокъ находится на лицо".

[3]) Себ-то „професіональних інтеліґентів", що належали до гуртка.

вати свій „Снїп“ [1]). Листи П. Кореницького малюють нам не так мецената, як „стяжателя“; дуже багато що до цього виявляє одна згадка про Мих. Петренка: „узнавши отъ меня, что я отдалъ тебѣ всѣ свои нелѣпости, онъ разбранилъ меня самымъ лучшимъ славянскимъ нарѣчіемъ и просилъ меня, что бы я все взялъ обратно“.

I. 1843 года Сентября 4-го. С. Селивановка.

Любезнѣйшій и добрѣйшій мой
Александръ Алексѣевичь!

Хотѣлось было мнѣ самому побывать въ Харьковѣ и побалогурить съ тобой кой о чемъ, но обстоятельства удержали,—ради чего, не упуская вѣрнаго случая, хоть на этомъ маленькомъ лоскуткѣ человѣческой мудрости и уже исписаннымъ отрывкомъ гусиннаго величія побесѣдую съ тобою.

Петренковъ нашъ [2]) кончаетъ уже свою драмму подъ заглавіемъ Польска любовь, очень хорошую и занимательную піэсу; также написалъ онъ еще Словьянскїй пїсни и Сауръ-могилу и самъ отъ себя хочетъ издать [3]); узнавши отъ меня, что я отдалъ тебѣ всѣ свои нелѣпости, онъ разбранилъ меня самымъ лучшимъ славянскимъ нарѣчіемъ и просилъ меня, что бы я все взялъ обратно. Да и въ самомъ дѣлѣ, Александръ Алексѣевичь! если все то, что я тебѣ оставилъ, не надобно и не служитъ ни къ чему, то пожалуйста чрезъ подателя этого письмеца пришли мнѣ обратно и особенно повѣсть Антипку. Я ее передѣлаю на другой ладъ.

При этомъ же смѣю просить еще, нельзя ли прислать мнѣ Снїпъ, Наталку-Полтавку, Гайдамаки и Енея. Если этихъ книгъ нельзя достать за спасыби и дякую, то можна и приплатиться. Я очень желаю все это имѣть и очень буду благодаренъ, если добрый мой Александръ Алексѣевичь все это достанетъ и пришлетъ чрезъ эту вѣрную окказію. Также и какіе-то сатирическіе Аттестаты, данные будто-бы Левицкому и Македонскому, сочиненные обществомъ Г-дъ Студентовъ.

Если я, какъ думаю, не поѣду съ своимъ Паномъ на дворянскіе выборы въ Харьковъ, и если не буду видѣться съ тобою 25-го сего мѣсяца, то на вѣрно буду въ генварѣ уже 1844 г.—20 д. и намѣренъ ѣхать затѣмъ, чтобы быть чемъ-нибудь хоть маленькимъ Попишкою.

Въ заключеніе всего мною сказаннаго и неправильно мною связаннаго желаю тебѣ отъ души здоровья, всѣхъ земныхъ благъ и доброй службы съ добрымъ чиномъ. Я же паки и паки міромъ Господу помолюся и съ душевнымъ чувствомъ любви остаюся

Твой первый и вѣрный Благопріятель
Діаконъ Порфирій Кореницкій.

Если будешь писать ко мнѣ чрезъ почту, то вотъ мой адресъ: Его Высоблагородію Авраму (sic!) Александровичу Шахову въ Г. Бахмутѣ. А васъ прошу доставить Діакону П. Коре.

[1]) О. Гермайзе, „М. Костомаров в світлі автобіографії“. Україна, 1925, кн. 3, с. 80.

[2]) Очевидно, автор згадує тут Михайла Миколаєвича Петренка (1817—?), одного із товаришів корсуновського гуртка, поета; його твори друкувалося в „Сноп“, „Молодику“, „Южно-Русском Зборнику“. П'єса Петренка нам невідома, про неї згадується і в короткій замітці А. Метлинського в „Южно-Русском Зборнику“ (Харків, 1848, с. 30): „Кромѣ напечатанныхъ здѣсь сочиненій, написалъ еще оперу, нигдѣ не напечатанную“.

[3]) Ці твори також невидані й невідомі.

Если щурякъ мой небудетъ застѣнчивъ и будетъ навѣщать тебя, то люби и жалуй, какъ когда-то и меня. Его зовутъ Ксенофонтъ Автономовичъ Полицкій.

II. Милостивый Государь!
Добрѣйшій мой пріятель Александръ Алексѣевичъ!

Мое обѣщаніе быть скоро въ Харьковѣ неисполняется и даже врядъ ли я этотъ годъ буду въ немъ,—причинъ этому много, а дѣльной ни одной. Впрочемъ, какъ Богъ и обстоятельства укажутъ,—можетъ быть повижусь еще разъ съ тобой въ этой жизни...

Когда я былъ въ Харьковѣ, ты обѣщалъ писать ко мнѣ и увѣдомлять меня о обстоятельствахъ Малороссійской Литературы, но я кромѣ одной маленькой записочки, писанной тобою какъ видно во время оно, а полученной мною черезъ пьянаго Дьячка, больше отъ тебя ничего не получалъ. Развѣ А. Алекс. ты меня уже разлюбилъ?... или столѣтняя пыль судейскихъ бумагъ недаетъ тебѣ видѣть прежнихъ друзей?... или незнаешь адреса, куда писать?... Жаль, право, жаль, что я забытъ тобою!... Покѣрь, я тебя и до гроба незабуду!... И вотъ тебе доказательство!—

Нетяги вы Боги!
Видпичай до мене!

Не получая отъ тебя ни одной строчки, я соскучился и рѣшился начать первый; мнѣ, право, хочется вызвать тебя на переписку и разсказать тебѣ нѣчто изъ моей жизни въ урокъ другимъ; слушай!

Предъ женитьбой своей, я считалъ себя и богатымъ и счастливымъ (sic!): богатымъ считалъ потому, что будущій мой и уже теперешній мой тесть сулилъ мнѣ золотыя горы и серебренные доны; счастливымъ считалъ себя потому, что богатые помѣщики и добрые любятъ меня, тесть тоже; всегдашнее обращеніе съ ними, развлеченіе, умные разговоры, споры и сужденія,—сдѣлаютъ мою жизнь пріятную, и какъ я ошибся?!. Тесть мой, злой, недобрый, хитрый и въ сѣмейной (sic!) жизни чисто тиранъ, не только не далъ того, что обѣщалъ, даже разорилъ и разоряетъ,—я терпѣлъ долго, наконецъ, терпѣніе лопнуло, я вышелъ изъ его дому въ помѣщичій—гдѣ злость его тоже преслѣдуетъ. Помѣщики добрые, но отъ его наговоровъ це то, что были прежде. Я просто, Ал. Ал., несчастливъ! Да будетъ всякій молодый человѣкъ, желающій жениться, проклятъ, если онъ предъ женидьбой не возьметъ того, что хочетъ взять отъ тестя! Проклятъ и я, что неослушалъ пословицы своего дѣда! Вотъ она: „дурень хто бува попомъ съ другимъ попомъ въ одномъ сели, бильшый дурень, хто женыцця въ прійми, а той ще найбильшій хто живе въ панськимъ сели!“ Я все исполнилъ и зато плачу и горюю,—не дай Богъ и врагу моему;—одна только отрада въ дѣтяхъ, въ Машѣ и Антоникѣ, да въ Женѣ и Вѣрѣ!—Буду еще терпѣть; если

же теріѣніе и послѣднее лопнетъ,—прощай! ѣду въ Харьковъ! давай другое мѣсто. Но объ этомъ полно, матерія большая, надо много бумаги, времени и ума расковать, а у меня недостаетъ теперь ни того, ни другого и сомнѣваюсь даже если (есть ли? *I. A.*) и умъ человѣческій?..

Скажи, любезный А. Алекс.! гдѣ находятся двѣ книги и двѣ тетради моихъ сочиненій? Я надѣюсь на то, что скоро буду въ Харьковѣ и также на то, что въ случаѣ я не буду, ты пришлешь по почтѣ; оставилъ ихъ у тебя, но вотъ уже восемь мѣсяцевъ я неполучаю ихъ отъ тебя и не знаю, гдѣ они и что съ ними дѣлается? Не дай Богъ, А. А., они у тебя пропадутъ! къ горю еще горе и ты прибавишь! Пожалуйста, Сіи̃ъ и ихъ пришли мнѣ по почтѣ, не пожалѣй 70 к. для того, который тебя любитъ!—или же отдай ихъ человѣку Авр. Алекс. Шахова, если онъ прійдетъ къ тебѣ—онъ пришлетъ. Я ему писалъ. Взгляни въ сердце свое, пожалѣй моего!..

Если то, что я у тебя прошу, исполнишь, то я готовъ тебѣ служить еще 3 русскими повѣстями, листовъ въ 30-ть, именно: Человѣкъ XIX столѣтія, Чудный живописецъ, Говорунъ безъ языка и 12-ю Малороссійскими баснями. Возврати только всѣ мои сочиненія оставленные у тебя, т. е. писанные. Я клянусь Богомъ, ихъ и всѣ будущіе и теперешніе, отдаю издать отъ себя, безъ всякаго моего интереса.

Если ты будешь такъ добръ, что по этому и по прежнему моему письму захочешь исполнить, то ботъ мой Адресъ: Его Высокоблагородію Аврааму Александровичу Шахову въ Бахмутъ, а Васъ прошу доставить Діакону Пор. М. Коре.

О Петрепковѣ я уже болѣе полгода неслышу ничего. Добрую свою мать 5 Генваря я схоронилъ; сестра моя сегодня исповѣдала и пріобщала С. Таинъ.—Лѣкарь отказался лѣчить.—Другая и послѣдняя сестра изъ числа 12 тоже больна, но лѣкарь обнадеживаетъ. Отъ такихъ то случаевъ отецъ живъ не живъ. Одинъ я бодрствую!.. Зима у насъ и снѣгъ; точь въ точь, какъ лѣтомъ. У Пановъ грошей до чорта, а въ мене чортма ни̃ копійки, на силу сбывся на алтынъ, щобъ послаты сю писульку. Пане, пане Олександре! Якъ до тебе, скажи, будь ласковъ, на выду напырки писаты? чимъ тебе велычаты? Чы Голосымъ, чы Волосымъ? чы, може, ты вже Соцькій? скажи, будь ласковъ, теперь пишу на обинякъ и съ симъ словомъ остаюсь твій козакъ Порфыръ; такъ я колись звався, а теперъ зовусь (унесы жъ сюда до насъ въ Украину Богъ чортову Русь)

Діаконъ Порфирій Кореницкій.

1841 года, Февраля 9-го дня.
С. Селивановка.

Ты обѣщалъ издать изъ моихъ сочиненій что-либо; издалъ или нѣтъ? Гдѣ помѣщены, увѣдомь, если издалъ.

Узнай, пожалуйста, что стоитъ Энеида изданія Волохова[1]), я пришлю деньги отъ помѣщика Кудряваго; онъ желаетъ имѣть.—Также Ластовка. Эту мнѣ желательно имѣть. Что издержки твои будутъ стоить я уплочу...—чужымы... своихъ чортъ ма.

[1]) „Виргиліева Энеида на малороссійскій языкъ переложенная И. Котляревскимъ" (6 частин, Харків, 1842 р.), видав книгар Волохинов.

III. 1844 года Сентября 12-го дня. С. Рай - Александровка.

Любезнѣйшій мой
Александръ Алексѣевичъ!

Три письма писалъ я къ тебѣ въ Харьковъ, и ни на одно неполучилъ отвѣта; незнаю, право, что тому причиной? твой-ли выѣздъ въ Таганрогъ или просто нехотѣніе писать? Какъ бы то ни было, но я опять принимаюсь за перо и пишу къ тебѣ, но уже не въ Харьковъ, а въ Таганрогъ,—спасибо Абазѣ—онъ меня увѣдомилъ, гдѣ ты живешь и проживаешь.

Въ прошломъ годѣ въ Іюлѣ мѣсяцѣ, по прозбѣ (sic!) твоей, я оставилъ тебѣ двѣ книжонки моихъ Малороссійскихъ стихотвореній и въ тетрадкахъ повѣсть Антипку; ты просилъ ихъ у меня только на время, для переписки нѣкоторыхъ, и далъ честное слово прислать ихъ ко мнѣ въ цѣлости и невредимости;—но вотъ прошелъ уже годъ какъ они у тебя, а я неполучаю отъ тебя объ нихъ никакого извѣстія,—кажется, пора уже моимъ дитёночкамъ возвратиться изъ путешествія въ обятія (sic!) родного,—я думаю, что и они, подобно какъ и я безъ нихъ, очень соскучились?

Любезный Александръ Алексѣевичъ! ты самъ знаешь по себе—какъ дорого то для тебя, что въ часы досуга и въ минуты фантазіи выходило у тебя подъ перо изъ мудрой твоей головушки? равно такъ и для меня, и для всякого. Изъ отданныхъ мною тебѣ сочиненій, я не имѣю у себя ни одной піэски ни въ чорнѣ ни въ бѣлѣ—наизусть почти ничего непомню—всѣ мои живыя фантазіи живьемъ у тебя: только двѣ повѣсти: Человѣкъ XIX-го столѣтія и Гудокъ находятся на лицо.

Если ты, Любезный Ал. Алекс. также (sic!) любишь меня, какъ и прежде любилъ и если расположенность твоя ко мнѣ еще непогибла подъ гнетомъ судейскихъ бумагъ, то прошу тебя и даже умоляю, пришли все взятое и цѣло, и здраво, и невредимо,—оно мнѣ нужно—и нужно не для труднаго и мучительнаго тисненія, но для воспоминанія прошедшаго. Я надѣюсь, что ты будешь такъ добръ, что этой малой моей прозьбѣ (sic!) неоткажешь и непожалѣешь рубля денегъ для пересылки по почтѣ;—если же не то, то я вѣсовые и штрафовые самъ заплочу по полученіи. Всѣ мнѣ смѣются, что я тебѣ отдалъ и считаютъ погибшими,—но я увѣряю и увѣряюсь, что они у тебя все равно, какъ и у меня—заткны брехню собакамъ, нехай не гавкають—пришлы, якъ мóга поскоришъ!

Если ты что собираешь и думаешь печатать—я могу служить тебѣ нѣкоторыми піэсами, даже очень большими[1]). Петренко нашъ фантазируетъ въ Харьковѣ и служитъ въ Уголовной Палатѣ; я писалъ къ нему недавно, послѣ же Покрова я надѣюсь видѣться съ нимъ въ Харьковѣ по очень критическимъ своимъ обстоятельствамъ и, собственно, о перемѣщеніи въ другое село просить Архіерея,—я теперь живу простоя къ сорока на тыну. Ахъ, Люб. Алекс. Ал., недумалъ

[1]) Як повідомлялося в „Маяку", „А. А. Корсунъ приготовилъ къ изданію второй томъ „Сѣяъ". Въ этомъ томѣ будутъ помѣщены Щира Любов и Божі Дітн Основьяненка, произведенія: Гребенки, Боровиковскаго, Галки, Петренка, самого автора и другихъ писателей; уже по одному исчисленію статей можно судить, что этотъ томъ литературнымъ достоинствомъ далеко превзойдетъ первый" („Маякъ", 1843, т. IX, кн. 18, глава 5, с. 118, Смѣсь, „Извѣстіе изъ Харькова"). А в той час, коли написав був Кореницький свого листа, О. О. Корсун залишив уже всяку літературну діяльність.

я жить такъ бѣдно, такъ горько, какъ живу теперь; проклятъ тотъ часъ и тотъ день, въ который я задумалъ въ Духовное званіе и сверхъ того въ панское село и въ пріймы до Тестя,—полжизни отдалъ бы, чтобы возвратиться опять въ первобытное состояніе,—право, иногда становится жизнь не въ жизнь—пропавъ бы, якъ собака, тай кинцю въ воду- и то, подумаешъ, грихъ самопроизвольно кидать свитъ, жинку и дитей. Бѣда на сьѣтѣ жить, покинуть свѣтъ—другая. Тилькы весело становыцця, якъ згадаешъ що-небудь изъ козацькоі жызні—розгульноі. Охъ, богацько, Пане-брате, кой-чого на серцю та пересказаты невмію;—скажу тилькы, що для мене козацька жызнь була свитла, як весінній день, а ся, Дьяконьска, якъ чорна ничъ та щей зъ грозою. Пропавъ я, якъ руда мышъ, на билимъ свитю...

Пожалуйста, отвѣчай мнѣ вскорости на это письмо и вышли книжечки; цѣлую тебя мысленно 10000 разъ, желаю тебѣ здоровья, всѣхъ земныхъ благъ и удовольствій, счастія по службѣ и грошей тычю дурныцю. И по гробъ остаюсь любящій тебя твой Другъ Діаконъ Порфирій Кореницкій.

P. S. Адресъ мой: въ Бахмутъ. Его благородію Алексѣю Николаевичу Петренкову или лучше въ Словянскъ, Его Высокопреподобію отцу Алексѣю Максухину, а васъ д. такому то.—

Прощай, еще цѣлую тебя.

Пожалуйста, пиши, пожалуйста, отвѣчай, порадуй меня хоть ты одной строкой, да, пожалуйста, пришли сочиненія.

ВАСИЛЬ СТАНИСЛАВСЬКИЙ

НЕДРУКОВАНІ ТВОРИ А. П. СВИДНИЦЬКОГО.

Розбираючи папери, що зістались по небіжчикові П. Я. Рудченкові (П. Мирному), я знайшов дещо таке, що має загальний інтерес з боку історії української літератури. Так, напр., знайшовся серед паперів рукописний (початку XIX в.) том „Історії Русов“ (псевдо-Конїського), потім автограф М. М. Макаровського (гадячанина), автора відомої поеми „Наталя“, п. з. „Полтавська різанина і Полтавська могила“, що надрукований в Полтаві в 1864 р. п. з. „Мова з України“; знайшлося декілька поезій Надії Костянтинівни Кібальчич, що так трагічно загинула р. 1914, присланих з Італії, де вона перебувала із хворим чоловіком, і т. ин.

Я хочу познайомити з невідомими досі поезіями письменника А. Свидницького, що рано загинув. Анатоль Патрикієвич Свидницький народився року 1834 в Гайсинському повіті, на Поділлі, вчився в кам'янецькій семінарії, але не скінчив її і проти волі батька вступив на київський університет. Тут нужденне життя примусило його в 1860 році залишити університет і він, склавши іспит на вчителя повітової школи, одержав посаду вчителя в миргородській повітовій школі, де пробув до 1862 р., потім служив в акцизі і помер у нужді в 1871 р.

А. Свидницький за життя надрукував в „Основі“ статтю „Великдень у Подолян“ (з приводу „Быта Подоляк“ Шейковського) і в „Кіевлянинѣ“ 1869—71 рр. 14 оповідань мішаною російською й українською мовою, напіветнографічних; за ними О. Я. Конїський визнавав не малу літературну вартість і хотів їх бачити передрукованими в перекладі на українську мову. Головну-ж його працю, дуже коштовну, „Люборацькі“, родинну хроніку, написану в 60-х роках, надруковано вперше тільки в 1887 р. у Львові, а потім передруковано в 1901 р. в Київі.

Окрім цього досі було відомо, що він написав дві пісні: „Вже більше літ двісті“ і „В полі доля стояла“, що вже в 60-х роках дуже були поширені серед народу. На жаль, я зовсім не знаю другої пісні, перша-ж відома, я думаю, всім, але-ж до революції її не можна було надрукувати через цензурні умови. Текст її в мене є, записаний в двох варіянтах, але, мабуть, все таки попсований.

На час перебування Свидницького в Миргороді і належать знайдені в паперах Мирного поезії. Чотири з них записані в зшиткові Ів. Рудченка, початку 60-х років, з ріжними етнографічними та иншими записами, а дві на окремому аркуші, рукою, подібною на дитячий почерк Мирного. Під кожною поезією є ознака, що поезія належить Свидницькому: або скорочене прізвище, або його псевдо-

нім—Патриченко (=син Патрикія), або миргородський панич і тут-же скорочене прізвище. Ось ці поезії:

I. Посеред неба красна зірка ходе,
А місяць од неї і очей не зводе,
Рад-би сказати—не вміє лисий,
А зірка не сходе йому із мисли.
Сяє та й сяє—жалю завдає...
„Коли-б покохала серденько моє...
Є в мене хата—весь світ палата,
В мене є доля—золота воля"...
А зірка сміється—жалю завдає...
Посеред неба зіронька сіяла,
А на землю впала—квіточка стала,
Рожевая квітка в зеленім гаю...
А мати пізнала дитину свою,
Своє дитятко, як янголятко.
К серцю пригорне, цілує в очі,
Єдиній дитині не много хоче:
В собі мала-б щастя і много—літа,
А в людях то шану до кінця світа.

II. Є у вас щастя - хороша врода—
В вас є і доля—любов народа—
І розум, то щастя, як кажуть люди.
А вік та здоров'я всього лучче буде ..
Того й дай вам, боже, з високого
[неба!
Мимо мого слова і моєї волі,
Дай вам, боже, щастя і тієї долі,
Яка вам по мислі, якої вам треба.
підп. *А. Свидницький.*

III. Ой не сумуй, зозуленько,
Доки гай зелений,
А пожовкне—сумувати
Прилітай до мене.
Посідаєм, заспіваєм
Пісню України.
Ой минуло, все що було,
Що зосталось—гине.
Заспіваєм, зажуримось,
Що правда минула,
Що минула честь і слава—
Як вітер майнула.
Хорол річка невеличка
Тече—розливає,
Нема добра в Україні,
А козак співає.
І дівчинонька співає,
Мов кацап підносить,
А не чує і не бачить,
Що мати голосить;
І не бачить, і не чує,
І знати не хоче...
Москаль дівці дулі тече,
А вона регоче.
Москаль дівці дулі крутить,
Б'є її та чубить,
За те дівка москалика
До серця голубить.
„Москалику - голубчику!
Прийди в сад зелений,
Прийди, орле, прийди, синій,
Сядеш коло мене.
Я обманю стару маму,
Обманю і тата,
До москаля й в хуртовину
Боса вийду з хати;
Вийду боса і в сорочці
Хоть яка негода.
День простою, ніч з тобою—
Така моя врода.
Прийди, милий, прийди, любий,
Прийди опівночі—
Поцілую, приголублю—
Все твоє, що хочеш...
І дівочі карі очі,
Тонкий стан, високий,
І мать моя—все для тебе—
Мій ти рівнобокий!
Все для тебе, москалику,
Прийди в сад зелений!..
Покриюся... заражуся...
Зарівно для мене..
І здоров'я й безголов'я
Й людські поговори
Занехаю, мій москалю,—
Прийди—поговорим!
Занехаю все, що маю,
Рідню занехаю!..
Прийду в пекло за тобою,
Відцураюсь раю!
Нащо мені, мій голубе,
Нащо рай без тебе?
Там дівці рай, де є москаль,—
Без москаля пеклом небо!
Приходь-же, мій муштрований,
Вуси попідкручуй.
Шенелишка підрізана,
Що гудзі блискучі;
Шенелишка на опашки,
Чорний мундир видко,—
Не з москалем кохатися
Соромно і гидко.
Приходь, кажу і благаю—
Я на все готова—
Що захочеш, те і зробиш,—
Не скажу ні слова.
Хоч пропаду, та доладу,—
З москалем гуляла!
Скалічію—пишатимусь,
Що тебе кохала.
Хай загину і під тинню,
Аби лиш для тебе!"
Не моргайте зорі вгорі,
Не дивіться з неба,
Заховайтесь із місяцем
За чорнії хмари,—
Сидить дівка у садочку
З москалем у парі.
Зайшов місяць, зайшли зорі,
Хто-ж у садок гляне?
А в садочку, у куточку,
Рута-зілля в'яне..
Не виходить мати з хати,
І батько не хоче,
Не зважає козаченько
За життя дівоче.
Подивіться-ж, на що дівці
Здалась рута-зілля?..

У городі Миргороді
Се зветься весілля..
Сидить дівка у запічку,
Дитину колише,
А дяк в школі коло столу
Байстря в книгу пише.
Сидить дівка у запічку,
Жалібно співає:
Одно мала з москаликом
Ще й друге придбає...
У городі Миргороді
Не страм накриватись:
Такі дівки і парубки—
Нічого боятись.
Та й горенько-ж! та й тяженьке-ж!
А де-ж правду діти?
Які вдались отець-ненька,
Такі і їх діти.

підп.: *Панич Миргородський (А. Св—й).*

IV. Коли хочеш продавайся—
Але-ж і знай за що:
Бери гарну і багату,
Та ще й не ледащо.
Коли хочеш—продавайся—
Але-ж не без толку...
Хоч не гарна й не багата,
Аби не московка,
А хоч наша і багата,
Та аби не думна,
Та ще треба, щоб не була
З німецька розумна.

Підп.: *А. Св...*

V. ПАНЯНОЧКИ.

Паняночки-коханочки
Гладесенькі, мов скляночки,
В перехваті як оса,
А сміється, як коза:
Мекеке—не до речи—
В мене руки не до печи.
Ніжки взуті, манесенькі,
Ручки білі, гарнесенькі,
Ними тільки обіймать,
А не горшки відсувать.
Мекеке—не до речи—
В мене руки не до печи.
Горшки тяжкі да і в сажі,—
Не до горшків панни наші—
Паннам тільки танцювать,
З офіцерами співать.
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Панни наші—як шкалики,
Аби паннам москалики—
До роботи-ж їх нема.
„Ах, проклятая зима!"
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Мине зима, буде літо
В садку місяць не до світа,—
Батько, мати ляжуть спать,
А я нишком та й у сад—
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
А в садочку офіцери—
Пройдисвіти голопері,
Та ще вийдуть паничі
Битимуться уночі.
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Панна сяде, надується,
На ту бійку любується,—
Чухається сям і там—
Горе-ж нашим животам!!
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Густі сади розцвітають,
Офіцери виступають,—
Ударили в барабан...
„Тебе душа чемодан".
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Чемайдан той закладає—
Що кохану не кидає—
„Чемодан даю в залог—
Оженюся, видит бог"...
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Пішов собі не вертає,
Ся чамайдан розвертає
А там... повен чамайдан...
„Фе!.. виносьте на майдан!!!"
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.
Паняночки-скигляночки—
Давенять собі, мов скляночки...
Чамайдани іще єсть...
Яка слава, така й честь...
Тру-тру-тру не до речи—
В мене руки не до печи.

Підп.: *Патриченко-Свидницький.*

VI. ПАНИЧІ.

Миргородські паничі
Не сплять ні вдень, ні вночі:
Сонце світить, вони п'ють,
При місяці-ж воші б'ють [1])
Паничі.
Коло панни дженджуриться,
Нема штанів—не журиться,
А хто має—продають,—
При місяці-ж воші б'ють
Паничі.
Вдень лата собі штани.
Ніч просидить де панни,
Кохаються, сльози ллють,
При місяці-ж воші б'ють
Паничі.
Земля з сонцем вітається,
Панич з гостей вертається,—
Спав-би—воші не дають,
При місяці-ж воші б'ють
Паничі.
Не хочеться іти в суд—
Та там їсти не дадуть,—
То й прамцює, де дають—
При місяці-ж воші б'ють
Паничі.

[1]) Пословиця (прим. автора).

Ясні зорі в ясним небі
Горять, світять без потреби—
Лиш покою не дають,—
При місяці вони б'ють
Паничі.
Возьміть сонце ви собі,
Возьміть зорі! Далебі,
І без того проживуть;
При місяці-ж вони б'ють
Паничі.

Весь день сидить у кватирі
(Хова лати на мундирі).—
Душу в карти програють;
При місяці-ж вони б'ють
Паничі.
А що-ночи з його гість—
За паннами як той хвіст,
А сі духу піддають,—
При місяці-ж вони б'ють
Паничі.

Нюха духа і помаду
Да є чутки, що й принади
Їм панянки піддають,
При місяці-ж вони б'ють
Паничі.

Підп.: *Патриченко-Свидницький.*

Як бачимо, наведені посзії Свидницького нічого не додадуть до його літературної слави як автора „Люборацьких". Їх цікаво зберегти лише як літературний матеріял знаменитих 60-х років. Всі вони належать до 1860—1862 рр., як я вже сказав раніш.

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

СПОГАДИ АГАТИ УСКОВОЇ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

В бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові зберігається оправлений зшиток листів до Конїського від ріжних осіб: це відповіді на запити Конїського в часі писання життєпису Шевченка, звернені до близьких Шевченкові людей і осіб, що могли подати якусь звістку з життя Шевченкового, й листи, сяк чи так звязані з виходом поодиноких частин чи цілого життєпису Шевченкового. З згаданого зшитку листів надрукував я в статті „З оточення Тараса Шевченка“ в львівській „Культурі“ за 1925 р. за березень (стор. 30—50) низку листів Панька Куліша, Льва Жемчужнікова, Катерини Юнге й Болсуновського до Конїського про Шевченка (стор. 37—50). Ось тут подаю з того самого джерела відповідь Агати Ускової на питання, які поставив їй Конїський; очевидно, Агата Ускова відповіла тільки на ті питання, на котрі знала й мала що відповісти.

Таким робом у відповіді Ускової на лист Конїського до неї одержуємо її спогади про Шевченка, бодай незайве доповнення до „Воспоминаній Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченкѣ“, які опублікував П. Зарянко в лютневій книжці „Кіевской Старины“ за 1889 р. (стор. 297—313) з додатком кількох листів, між иншим трьох самого Шевченка. Вагу спогадів Агати Ускової про Шевченка та їх характер як доповнення до спогадів її доньки зазначено вже у вступі статті Зарянка, що писав: „Наталя Іраклїївна Ускова провела з надхненним Кобзарем тільки перші роки свого дитинства й особисто небагато вдержала в пам'яті про події того щасливого—згідно з її словами—часу, коли Тарас Григорієвич був для неї другом-пестуном; одначе постійно повторювані оповідання та спогади її батьків, що прожили з Шевченком у Новопетрівськім укріпленні останніх п'ять літ його заслання до самого його визволення, багато доповнили вістки, що торкаються того життя поета“. При такім стані справи спогади з першого, безпосереднього джерела, від матери, а не в передачі доньки, в кождім разі заслуговують на опублікування, даючи цінний матеріял для майбутнього біографа Шевченка.

Майбутньому біографові Шевченка належатиме також критично поставитися до всяких спогадів про Шевченка взагалі, ставлячи поруч одні спогади з иншими й контролюючи їх безперечними фактами. У Львові така робота мусіла-б бути дилетантська з огляду на те, що література про Шевченка заступлена в бібліотеці товариства його імени досить слабо; цінна збірка Конїського статтей і заміток про Шевченка пропала в часі воєнної завірюхи в 1914—15 рр.

Первое впечатленіе не помню: Шевченко не былъ свѣтскимъ человѣкомъ—онъ не могъ сразу овладѣть Вами. Роста былъ средняго, коренастый, немного мѣшковатый, даже неуклюжій. Лицо

открытое, добродушное, высокій лобъ съ большой лысиной, что давало ему солидный видъ; движенія медленныя, голосъ пріятный, говорилъ прекрасно, плавно, особенно хорошо читалъ вслухъ. Бывало въ длинные, зимніе вечера онъ принесетъ журналъ и выберетъ что ему по вкусу и начинаетъ читать; если же вещь ему особенно нравится, то онъ откладываетъ книгу, встанетъ, ходитъ, разсуждаетъ, затѣмъ опять возмется за книгу, стихи же, кот. ему очень нравились, онъ выучивалъ и дня по 3 декламировалъ. При ближайшемъ знакомствѣ съ нимъ я нашла въ немъ честнаго, правдиваго, нравственнаго человѣка. Что касается религіи,—я въ церкви его никогда не видала и потому объ этомъ ничего не могу сказать. Въ обществѣ онъ держалъ себя скромно, больше любилъ бывать у насъ, когда никого изъ постороннихъ не было; отъ большаго общества уклонялся. Картъ не любилъ. Женскаго общества тоже не искалъ и почти ни у кого у семейныхъ, кромѣ насъ, не бывалъ. Любви къ музыки я въ немъ не замѣчала; но пѣніе онъ, кажется, любилъ, такъ лѣтомъ, гуляя по саду, онъ всегда почти мурлыкалъ про себя какую нибудь простую пѣсенку, помню напр. одну изъ нихъ: „Стоитъ парень у воротъ, у воротъ красотка ждетъ" и т. д.

Что касается его костюма, то зимою онъ приходилъ въ солдатской шинелѣ, а лѣтомъ въ бѣломъ кителѣ, такихъ же шараварахъ (кажется изъ ревендуха), въ солдатскихъ сапогахъ; вообще въ своемъ костюмѣ былъ скорѣе неряшливъ. Казарменную жизнь его не знаю. Шевченко просилъ разрѣшенія жить съ какимъ нибудь офицеромъ и мужъ мой ему это позволилъ. Онъ выбиралъ для этого изъ самыхъ скромныхъ, и даже можно сказать убогаго и съ нимъ велъ дружбу. Эти его друзья переписывали ему его сочиненія, кот. онъ посылалъ въ Петербургъ и получалъ за нихъ вознагражденіе. Любви къ деньгамъ я въ немъ не замѣчала. Обществомъ офицеровъ въ фортѣ онъ не былъ любимъ, такъ какъ самъ считалъ большинство изъ нихъ дураками. Мостовскій былъ однимъ изъ немногихъ, съ кѣмъ Шевченко любилъ вести шутливый разговоръ. Мостовскій былъ артиллеристъ, кажется, въ чинѣ капитана, старый холостякъ, очень добродушный человѣкъ. Между солдатами тоже, я не думаю, чтобы Шевченко пользовался особенной любовью. Онъ имѣлъ одного изъ нихъ, котораго нанималъ за себя ходить въ караулъ, а другой, молодой солдатъ, служилъ ему натурщикомъ.

При Ираклiѣ Александровичѣ онъ никакой службы не несъ, на ученье ходить пересталъ, такъ какъ мужъ мой убѣдилъ его ближайшее начальство, что Шевченко никогда фрунтовикомъ не будетъ, и просилъ вообще его оставить въ покоѣ. Только въ караулъ сначала онъ долженъ былъ ходить, но потомъ и въ этомъ ему сдѣлали уступку, позволивъ за себя нанимать. Львовъ былъ его батальонный командиръ, онъ жилъ въ Уральскѣ, такъ какъ батальонъ былъ раздѣленъ на 2 половины:—2 роты въ фортѣ, а другія 2 въ Уральскѣ. Всякій годъ эти роты мѣнялись и потому часто была перемѣна офицеровъ. Я вообще плохо запоминаю фамиліи, а потому обо многихъ не могу Вамъ ничего сказать. Обрядина не помню, Львова тоже мало знаю, потому что онъ пріѣзжалъ 1 разъ въ годъ инспектировать роты; почему не желалъ онъ произвести Шевченко въ Унтеръ-Офицеры, я не знаю. Его мѣсто замѣнилъ Рыжой, котораго даже не видала. Въ фортѣ полубатальоннымъ командиромъ былъ Косыревъ, онъ больше всѣхъ слѣдилъ за Ш—ко; онъ былъ фрунтовикъ, строго требовалъ исполненія службы, какъ мнѣ казалось, человѣкъ не-

далекій. Шевченко писалъ о немъ въ Основѣ, не помню за какой годъ, и выставлялъ его незавидимымъ. Заявленію Лѣскова, будто бы Перовскій велѣлъ наказать Ш—ко тѣлесными ударами, рѣшительно нельзя вѣрить. Я могу Васъ разубѣдить въ этомъ, потому что когда И. А., при отъѣздѣ изъ Оренбурга въ фортъ, пошелъ прощаться къ Перовскому, то тотъ первый заговорилъ о Ш—кѣ и просилъ мужа какъ нибудь облегчить его положеніе, иначе И. А. и не могъ бы такъ рѣшительно дѣйствовать, не имѣя поддержки свыше. Сначала въ фортѣ между офицерами былъ ропотъ, зачѣмъ комендантъ сажаетъ ихъ у себя за столъ рядомъ съ рядовымъ, но послѣ замолчали. Еслибы наказаніе было даже только назначено, но не приведено въ исполненіе, то ужъ объ этомъ бы много говорили, а я въ первый разъ теперь объ этомъ услышала изъ предложенныхъ мнѣ вопросовъ. Полковникъ Матвѣевъ служилъ въ Оренбургѣ—я его не знала. Я увѣрена, что если бы спросили Ш—ко, желаетъ ли онъ въ Оренбургъ, то онъ навѣрное бы отказался, потому что тамъ ему не было бы дано такой свободы, какою онъ пользовался въ фортѣ. Тарасу Григорьевичу дѣйствительно было запрещено брать въ руки карандашъ и перо. Я спросила его, почему такой запретъ, то онъ объяснилъ, что на него взвели напраслину, будто бы онъ нарисовалъ карикатуру на Царскую Фамилію, но что онъ въ этомъ не виноватъ, онъ говорилъ, что не способенъ даже провести ни одной каррикатурной черты. Я ему вполнѣ вѣрила и очень его сожалѣла. Это наказаніе было для него самое чувствительное, поэтому рисовать ему приходилось втайнѣ. Онъ очень желалъ нарисовать образъ масляными красками, но ему это не разрѣшили. Онъ былъ ученикъ Брюлова и его спеціальностью было рисованіе масляными красками. Въ фортѣ онъ много рисовалъ портретовъ сепіею, лицо и руки отдѣлывалъ пунктиромъ, что ужасно мелкая работа, и онъ боялся, что потеряетъ зрѣніе. Послѣ онъ сталъ заниматься скульптурою. Не знаю, кто написалъ доносъ на Ш—ко, но слышала, будто онъ съ кѣмъ то поссорился; но изъ за чего, тоже не знаю. Разговора о его сердечныхъ чувствахъ у насъ никогда не было; мужъ мой былъ человѣкъ серьезный; Ш—ко такихъ разговоровъ не велъ ни съ нимъ ни со мною. Про свое дѣтство онъ както вскользь разсказывалъ, но что, теперь не припомню, вообще онъ былъ сдержанъ и скорѣе недовѣрчивъ. Исторіи со Скобелевымъ не знаю. Кампіони былъ инженеръ, молодой человѣкъ, фатъ, былъ не прочь покутить. Жуйковъ—ротный командиръ, умный, добрый и хорошій господинъ, только бѣда въ томъ, что пилъ запоемъ. Николай Ефремовичъ Бажановъ сперва былъ плацъадъютантомъ, послѣ былъ переведенъ въ коммисаріатъ и былъ въ фортѣ стотрителемъ госпиталя. Бурцевъ занималъ должность плацъ-адъютанта. Всѣ эти люди были безвредны для Ш—ко, потому что онъ часто ихъ видалъ у насъ. Никольскій былъ старшій докторъ—очень умный человѣкъ, много читалъ, онъ завѣдывалъ библіотекой, дѣлалъ метеорологическія наблюденія, но Ш—ко, кажется, не долюбливалъ его. Мѣшковъ—коммисаріатскій чиновникъ, былъ старикъ, имѣлъ молодую жену, объ нихъ болтали много. Фрейманъ—артиллеристъ, генералъ, добрый старикъ пріѣзжалъ сюда инспектировать, къ Ш—ко равнодушенъ. Зигмунтовскій имѣлъ лавку, продавалъ водку и спиртъ, а также былъ довѣреннымъ при доставкѣ спирта въ команды. Все войско получало, кажется, раза 3 въ недѣлю по 1 чаркѣ водки, говядины, кажется, по ½ фунта выдавалось въ день на человѣка. Жалобъ на пищу слышно не было. Мужъ иногда ходилъ пробовать пищу нижнихъ чиновъ экспромтомъ.

Внутри казармъ я никогда не была, снаружи всѣ они одноэтажные, чистенькіе дома, думаю, что и внутри было не дурно, потому что въ фортѣ много заботились о здоровьи нижнихъ чиновъ. Каждая команда имѣла свои огороды, гдѣ сѣяли огурцы, рѣдьку, свеклу и т. д. Впослѣдствіи эти огороды чуть ли не обратились въ садъ, по крайнѣй мѣрѣ комендантская часть ихъ. Къ осени 1853 г. выписали много деревьевъ изъ Астрахани, изъ Гурьева городка. Изъ Ханга-бабы привезли большія деревья тутовникъ; въ посадкѣ ихъ Ш—ко принималъ дѣятельное участіе. Въ этомъ вновь разведенномъ саду для меня былъ поставленъ домикъ для лѣтняго жилья, не подалеку была поставлена бесѣдка, гдѣ мы обѣдали, а немного дальше поставили киргизскую кибитку, въ которой Ш—ко могъ работать. Мужъ сдѣлалъ для себя еще землянку, въ которой отдыхалъ послѣ обѣда, вотъ въ ней то Ш—ко пряталъ свои рисунки. Какъ видите, въ саду было достаточно помѣщенія и Ш—ко всегда находилъ тамъ себѣ свободный уголокъ, гдѣ ему никто не мѣшалъ, и такъ какъ онъ любилъ природу: небо, звѣзды, то могъ ходить, мечтать, сколько угодно. Огороды тянулись на протяженіи версты и отъ форта отстояли на такомъ же разстояніи т. е. въ верстѣ. По пріѣздѣ въ фортъ мужъ мой предложилъ Ш—ко ходить къ намъ обѣдать и вечеромъ чай пить, сначала это туго прививалось ему, но послѣ, когда онъ увидалъ, что это очень просто и что для него всегда готовъ былъ приборъ, то онъ воспользовался приглашеніемъ и только тогда не бывалъ, когда начиналъ пить. (За это онъ никогда не подвергался наказанію). Тогда онъ пропадалъ дней на 5, на 6 и это случалось раза 2 въ мѣсяцъ.

Сначала онъ это очень тщательно скрывалъ, такъ что мы слышали только отъ другихъ. У насъ онъ не позволялъ себѣ пить, а также и съ офицерами въ попойкахъ не участвовалъ, насколько я замѣтила, но онъ любилъ лѣтомъ въ огородахъ или за ними выбрать укромный уголокъ и тамъ съ кѣмъ нибудь изъ молодежи (одного или двухъ) изъ поселянъ или молодыхъ солдатъ ведетъ бесѣду за выпивкой. Закусывать любилъ воблой, что я знаю потому, что онъ приходилъ печь ее на угольяхъ къ намъ въ кухню и тутъ же, бывало успѣетъ поссориться съ прислугою, которая идетъ съ жалобою ко мнѣ, а я поневолѣ должна была идти возстановлять порядокъ и при этомъ сдѣлать ему замѣчаніе, на что всегда получала одинъ отвѣтъ: „mercі, madame“. Послѣдніе годы онъ еще меньше сталъ стѣсняться, но къ намъ все же неприходилъ пьянымъ кромѣ только одного раза. Мы обѣдали въ бесѣдкѣ, И. А. уже сидѣлъ за столомъ, затѣмъ я пришла, заняла свое мѣсто, Ш—ко не было. Вдругъ смотрю, онъ идетъ, держится за стѣнку и садится. Мнѣ стало досадно на него, я встала и сказала, что не желаю обѣдать съ нимъ вмѣстѣ, когда онъ въ такомъ видѣ, какъ теперь, и ушла. На другой день онъ пришелъ извиняться и объяснилъ, что наканунѣ онъ былъ въ бесѣдкѣ, когда лакей пришелъ накрывать на столъ, и что послѣдній сказалъ ему: „убирайтесь вонъ“, что ему было очень обидно. Когда устраивали поѣздку на Ханга-бабу—это верстъ 30-ть отъ форта (туда ѣздили за мѣломъ), то всегда брали команду съ собой. Когда ѣхалъ мужъ, то всегда собиралась большая компанія и конечно Ш—ко тутъ же. Онъ всегда усаживался съ поваромъ и подъ свою защиту бралъ ведерную бутыль съ водкой. Послѣ всегда трунили надъ нимъ, что дорогой ужъ очень много улетучивалось ему, а онъ пріѣзжалъ на мѣсто обыкновенно готовымъ.

Мѣсто Ханга-Баба—прелестное, но я только разъ была тамъ: горы расположены съ 3 сторонъ, въ ущельяхъ ростутъ тутовыя деревья. У подножья горъ тянется прекрасная, зеленая поляна, на которой стоитъ громадное тутовое дерево, саженi 2 въ объемѣ (киргизы не трогаютъ деревья, считая ихъ святыми). Вотъ подъ этимъ деревомъ устраивали привалъ, располагалась молодежь и между ними Ш—ко. Въ одну изъ такихъ поѣздокъ, помню, произошелъ слѣдующій эпизодъ съ пьянымъ Ш. Одинъ офицеръ грызъ кедровые орѣхи, онъ набралъ съ земли овечьихъ и козьихъ орѣшковъ (помет) и предложилъ ихъ Ш—кѣ. Послѣдній взялъ въ ротъ одинъ орѣшокъ, разобралъ, хотя и былъ пьянъ, что это такое, но ничѣмъ этого не обнаружилъ. На другой день вижу, въ саду Ш—ко ходитъ и собираетъ клещевинникъ (изъ него выжимаютъ касторовое масло); я спросила, на что это Вамъ? Да вотъ, говоритъ, нужно сдѣлать соусъ, угостить пріятеля! Я подумала, что онъ шутитъ, но затѣмъ узнала, что Ш. дѣйствительно угостилъ этимъ соусомъ того офицера, который угостилъ его орѣшками, а когда соусъ произвелъ свое дѣйствіе, Ш—ко объявилъ ему, что это послѣдствія орѣшковъ, которыми онъ угощалъ.

Ш—ко не былъ особеннымъ любителемъ покушать, но при случаѣ могъ ѣсть довольно много. Въ фортѣ одно время была мода устраивать пельмени. Барыни собирались и сами ихъ готовили. Однажды, когда приготовленіе пельменей было у меня, во время самого разгара нашей работы—входитъ Ш—ко. Барыни его спрашиваютъ, сколько сдѣлать пельменей на его долю, онъ отвѣчаетъ: „сотню"—ему возражаютъ, что онъ не съѣстъ, но онъ проситъ объ этомъ не безпокоиться. Тогда ему приготовили сотню болѣе крупныхъ и въ нѣкоторые изъ нихъ наложили больше перцу, въ другіе соли, лука, крупы и т. д. Эту сотню сварили отдѣльно и ждали, что будетъ, когда попадутся ему пельмени съ такой начинкой, но онъ превосходно все съѣлъ и даже не поморщился.

Сына нашего звали Димитріемъ. Ш—ко былъ архитекторомъ его памятника. Онъ былъ сдѣланъ прекрасно, Ш—ко самъ слѣдилъ за его работой. Онъ сдѣланъ былъ въ рыцарскомъ стилѣ изъ бѣлаго камня. Дѣтей Ш—ко очень любилъ. Мою старшую Наталью онъ очень баловалъ и всегда искалъ случая быть съ нею.

Сначала Ш—ко очень боялся моего мужа, считалъ его деспотомъ: мнѣ много приходилось съ нимъ спорить и я наконецъ достигла того, что они сблизились. Ш—ко часто гулялъ со мною; я была рада такому собесѣднику[1]); мы большею частью ходили на киргизское, оно же и туркменское кладбище, которое находилось недалеко отъ огородовъ. Здѣсь онъ разбиралъ на памятникахъ сдѣланныя знаки, орудія, инструменты, по которымъ узнавалъ, чѣмъ занимался при жизни покойный. Такъ какъ Ш. былъ очень развитой человѣкъ, съ прекрасною памятью, то темы[2]) для разговоровъ во время прогулокъ были очень разнообразны: они вызывались каждымъ предметомъ или явленіемъ, на который почему либо обращалось вниманіе во время прогулки. Благодаря этому разговоры съ нимъ всегда были далеки отъ мѣстныхъ сплетенъ и доставляли большое удовольствіе. Такъ прогулки наши продолжались довольно долго. Однажды приходитъ къ намъ Никольскій и между прочимъ въ шутливомъ тонѣ говоритъ мнѣ, что если я желаю, то онъ можетъ показать мнѣ мѣсто, гдѣ Ш—ко стоитъ или ходитъ, выжидая время, когда я пойду гулять и

[1]) В рукоп. собѣседнику. [2]) В рукоп. тѣмы.

въ какую я сторону поверну, туда и онъ торопится меня догнать. Мнѣ было очень непріятно слышать это. Чтобы разомъ прекратить толки, я перестала ходить гулять. Ш—ко удивлялся почему, но я никому не объяснила настоящей причины. Вотъ послѣ этого началось его охлажденіе ко мнѣ. Не помню, въ которомъ году пріѣзжала въ фортъ ученая экспедиція, во главѣ которой состоялъ извѣстный академикъ и ученый Бэръ. Онъ у насъ пробылъ довольно долго и затѣмъ пріѣзжалъ на второй годъ. Мужъ мой познакомилъ съ нимъ Ш—ко и просилъ его принять участіе въ его судьбѣ. Тотъ обѣщалъ похлопотать о немъ черезъ В. К. Марью Николаевну, которая была въ то время Президентшей Академіи, но время проходило, а перемѣнъ не было. Ш—кѣ было тяжело ждать. Наконецъ съ воцареніемъ Императора Александра Николаевича хлопоты о немъ увѣнчались успѣхомъ.

Окрестности форта очень грустныя, растительности никакой, въ Іюнѣ вся степь уже выжена солнцемъ. Тамъ только росло то, что поливалось. Единственно, что было хорошо тамъ, это близость моря. Фортъ стоялъ на горѣ, кругомъ была степь, а дальше въ одной сторонѣ шли горы, на которыя, если взобраться, то тамъ снова была необозримая степь. Съ другой стороны, верстахъ въ 7 отъ форта, былъ устроенъ садъ. Туда рѣдко ѣздили потому, что считали далеко, нашъ же садъ, кот. развелъ мужъ, былъ только въ верстѣ отъ форта. Еще въ верстахъ 4-хъ было хорошее мѣсто, называемое Балкой. Оттуда брали воду, тамъ были ключи. Близъ же форта хорошей воды не было. Грунтъ земли песокъ съ ракушью, горы же изъ окаменѣлой ракуши. Кара-тау (горы) далеко отъ форта и другія урочища тоже далеко.

Про что я не пишу,—значитъ, о томъ ничего не знаю.

ДО ЖИТТЄПИСУ КОСТОМАРОВА.

Закінчивши життєпис Тараса Шевченка, задумував Олександер Кониський написати біографію Миколи Костомарова. Свідоцтво цьому маємо в друкованім оце листі Акилини Костомарової до Кониського: згаданий лист це відповідь Костомарової на прохання Кониського подати йому вістки про деякі періоди життя й діяльности її чоловіка. На листі нема зазначеного року, але він оправлений у зшиток листів до Кониського в справі його твору з життєписом Шевченка між листами з 1898 р. Зшиток переховується в бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Чи й що вспів Кониський зладити з життєпису Костомарова, відповідь на це питання повинна-б найтися в рукописах по Кониськім.

17 мая. Село Дѣдовцы близъ гор. Прилуки.

Милостивый Государь
Александръ Яковлевичъ!

Не поставьте мнѣ въ вину, что замедлила отвѣтомъ на Ваше почтенное письмо. Оно застало меня въ болѣзненномъ состояніи, почти не поддававшемся леченію вслѣдствіе различныхъ невзгодъ и непосильныхъ заботъ; притомъ я изо дня въ день собиралась выѣхать изъ

Петербурга, направляясь черезъ Кіевъ въ свои Дѣдовцы и, предполагая провести въ Кіевѣ дня три для отдыха, желала тамъ повидаться съ Вами.

Для меня было бы и удобнѣе и пріятнѣе лично объяснить Вамъ причины, по которымъ не могу исполнить Вашей просьбы. Но нездоровье мое усилилось во время переѣзда и я провела въ гостинницѣ два дня въ такомъ изнуренномъ состояніи, что приглашала къ себѣ доктора Вагнера и должна была поспѣшить въ деревню, такъ какъ, вмѣсто отдыха або совершеннаго переѣзда, я въ гостинницѣ еще болѣе утомилась отъ шума и непокойной обстановки. Вотъ уже десять дней какъ нахожусь въ деревнѣ, но чувствую себя такъ нехорошо, что съ трудомъ пишу.

Тѣмъ не менѣе считаю себя нравственно обязанной выразить Вамъ самое искреннее пожеланіе успѣха въ предпринимаемомъ Вами трудѣ по составленію біографіи Николая Ивановича и сожалѣніе, что не могу дать Вамъ свѣденій о періодахъ его жизни и дѣятельности, на которые Вы мнѣ указываете, какъ на „извѣстные“ мнѣ болѣе, нежели кому либо другому. Вы просите меня сообщить Вамъ о времени пребыванія Николая Ивановича въ Кіевѣ (1845—47) и о преподаваніи его въ Институтѣ и въ Образцовомъ Пансіонѣ, такъ какъ къ этому времени относится мое знакомство съ Николаемъ Ивановичемъ. Но посудите сами—какое пониманіе личности и способа преподаванія могло быть у меня въ 1845 году, когда мнѣ было 14 лѣтъ? При его арестѣ наканунѣ нашей свадьбы въ мартѣ 1847 года мнѣ было 16 лѣтъ! Полъ вѣка тому назадъ, дѣвочки такого возраста не отличались глубокомысліемъ и пониманіемъ людей. О времени пребыванія Н. И. въ арестѣ въ III отд. (Апрѣль—май 1847) я ровно ничего не знаю: допускалась для свиданія только мать арестованнаго, а за время пребыванія моего въ Петербургѣ (Апрѣль—іюнь 1847) я видѣлась съ Николаемъ Ивановичемъ всего одинъ разъ, 14-го іюня въ крѣпости, да и то въ продолженіе получаса!

Находясь въ Кіевѣ въ 1862 году, я увидѣла и пріобрѣла появившуюся тогда въ печати драму, соч. Николая Ивановича „Кремуцій Кордъ“. Объ этой драмѣ посвященіе мнѣ сдѣлано „на память 14 іюня 1847 года“, т. е. дня послѣдняго нашего свиданія. Оно было предоставлено намъ въ Петропавловской крѣпости, въ квартирѣ коменданта Скобелева, куда былъ приведенъ Н. И. изъ своего каземата. Обстановка, въ которой находился въ крѣпости Н. И., осталась для меня неизвѣстной.

О душевномъ состояніи, какъ самаго Николая Ивановича, такъ и обѣихъ матерей и меня можно сказать, что оно не поддается описанію.

Прошу Васъ вѣрить, Александръ Яковлевичъ, что если не дѣлюсь съ Вами всѣмъ, что мнѣ извѣстно о моемъ незабвенномъ Николаѣ Ивановичѣ, то лишь по весьма уважительнымъ причинамъ и въ особенности по невозможности оглашать посредствомъ печати отношенія и событія семейнаго характера.

Съ глубокимъ къ Вамъ уваженіемъ

А. Костомарова.

МИХАЙЛО БУЖИНСЬКИЙ

ЗАБОРОНА ТВОРУ СКОВОРОДИ: „БРАНЬ АРХИСТРАТИГА МИХАИЛА С САТАНОЮ".

В Історичному Архіві при Полтавському Окр. Арх'ові (фонд 1-ої полтавської хлоп'ячої гімназії) я знайшов наказ міністра народньої освіти (від 31 грудня 1853 року) на ім'я київського генерал-губернатора з пропозицією вилучити з продажу видання твору Г. С. Сковороди „Брань архистратига Михаила с сатаною".

Документ цей цікавий не тільки тому, що він характеризує відношення цензури до цього твору Сковороди, а також і тим, що видання цього твору окремою книжкою, як можна думати—в Київі, до останнього часу не було відомо: ні в одному бібліографічному покажчику творів Сковороди, в тому числі й в покажчику, що його подав академик Д. І. Багалій у праці „Г. С. Сковорода, український мандрований філософ", 1926 р., ДВУ, цього видання не зазначено.

Наводжу копію цього документу:

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ

Канцелярія Министра.

31 Декабря 1853 г.
№ 2587.

Господину Исправляющему должность Кіевскаго Военнаго Подольскаго и Волынскаго Генералъ-Губернатора, Управляющему Кіевскимъ Учебнымъ Округомъ.

О книгахъ „Библейско-Біографическій словарь" и „Брань Архистратига Михаила съ сатаною".

Въ неоффиціальной части №№ 11 и 12 Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостей текущаго года помѣщены были объявленія о продающихся въ книжныхъ магазинахъ Степана Липкова, въ Кіевѣ, книгахъ, между которыми значатся: Библейско-Біографическій словарь Яцкевича и Благовѣщенскаго и Брань Архистратига Михаила съ сатаною.

По заключенію Святѣйшаго Синода о сихъ книгахъ, послѣдовало въ 20-й день сего Декабря ВЫСОЧАЙШЕЕ повелѣніе: а) объявленій о продажѣ сихъ книгъ впредь не допускать и б) книжку: Брань Архистратига Михаила съ сатаною вовсе изъять изъ продажи.

Увѣдомляя Ваше Сіятельство о сей МОНАРШЕЙ волѣ, для 1-го пункта оной къ надлежащему наблюденію по цензурѣ ввѣреннаго Вамъ, Милостивый Государю, Округа, имѣю честь присовокупить, что сіе ВЫСОЧАЙШЕЕ повелѣніе сообщено и Министру Внутреннихъ дѣлъ, для изъятія изъ продажи брошюры Врань Архистратига Михаила съ сатаною.

Подлинное подписали:

Товарищъ Министра Народнаго Просвѣщенія *А. Норовъ.*

Управляющій канцеляріею *А. Берте.*

МИКОЛА СУЛИМА

КОНСТРУКЦІЇ З ПРИЙМЕННИКОМ „ПО“ В ШЕВЧЕНКОВІЙ МОВІ.

(Із Шевченкової фразеології).

В сучасній інтелігентсько-українській балачці, в газетах, канцелярських листах, наукових працях, у перекладах з російськ. мови, у писаннях сьогоднішніх письменників і т. инш. матеріялах дуже часто трапляються такі конструкції з прийменником „по“, що в народньо-масовій українській мові їх зовсім немає. Якщо вони трапляються й у старших письменників, то лише унікарно й через безперечний вплив російської літературної мови. Здебільшого ці конструкції справляють таке саме враження, як ото була, напр., після псевдо-російської фрази „он смеется с меня“. Говорячи це, я маю на увазі вислови на-штиб хоч-би й отаких: сказав неприємність по моїй адресі, приїхав до Харкова по справах Наросвіти, його призначили професором по катедрі анатомії, подяка за роботу по організації клубу, доповідь по питанню літньої праці, не був на службі по причині хвороби, спеціяліст по економічній географії, комісія по переведенню свята й т. инш. На мою думку, до таких і аналогічних до них конструкцій з „по“ не можна ставитись толерантно. І то—не тільки з тих причин, що ці конструкції без ніякого критичного почуття живцем узято з російської літературної чи канцелярської мови. Ці конструкції не тільки непотрібні, ба навіть шкідливі; вони порушують принцип „соразмерности и сообразности“ (Пушкин) українського стилю: безпідставно обтяжують прийменник „по“ новими значіннями, ускладняють українську фразеологію барбаристичними дублікатами, з погляду нормально вихованого українського мовлянина-читача навіть затуманюють подекуди чи на якийсь час (у процесі читання чи слухання) самий зміст речення. Про випадки недоречного вживання прийменника „по“ і причини цього явища вже не раз згадувалося в лінгвістичній літературі [1]), в рецензіях, то-що. Не буде перебільшення, коли я скажу, що роля „по“ в українській фразі бентежить і турбує найширші кола цікавих до української мови людей [2])...

Вживаючи невластивих українській мові конструкцій „по“, українські інтелігенти тимчасом виявляють ще й инший нахил: обминати деякі властиві українській мові й доцільніші з погляду стилю конструкції з „по“ та заступати їх иншими, менше поширеними

[1]) Див., напр.: Др. В. Сімович. Граматика укр. м. 2-е вид. Стор. 323.—Др. В. Сімович. На теми мови. Прага—Берлін, 1924. Стор. 21—24.—О. Курило. Уваги до сучасн. укр. літ. мови. К. 1920. Стор. 31—33; ib. 2-е вид. К. 1923. Стор. 50—52; ib. 3-е вид. К. 1925. Стор. 165—167.—Проф. Є. Тимченко. Льокатив в укр. мові. К. 1925. Стор. 60.

[2]) Пор.: „Життя й революція“ № 8 за 1926 р., стор. 72—73.

українськими чи просто скопійованими з російських конструкціями. Це стосується до тих випадків, коли, напр., на зазначення мети українські інтелігенти вживають конструкції „за“ + орудний замість „по“ + знахідний. Кажуть: „пішов до крамнички за хлібом“, „я прийшов за вами, щоб укупі йти до театру“ й т. инш. А тимчасом єсть більше рації говорити при такій нагоді инакше: „пішов до крамнички по хліб“, „я прийшов по вас, щоб укупі йти до театру“ й т. инш.

Опріч цього, деяка коструватість і вагання в конструкціях з „по“ виходить ще й із того факту, що старовинні конструкції „по“ + давальний збіглися з конструкціями „по“ + місцевий. Тепер ці (колись окремі) категорії частенько або зовсім не розріжняються функціонально й зовнішнім виглядом, або не легко буває вирішити, який саме після „по“ стоїть відмінок—давальний чи місцевий [1]). Таке саме явище єсть і в білоруській мові [2]). Отже, здається мені, автори деяких елементарних граматик української мови мають велику рацію давати нормативне правило, що в українській мові „по“ вживається тільки з знахідним і місцевим відмінком, а з давальним ніколи не буває. Справді бо напівмертва, коли не зовсім мертва, категорія „по“ + давальний—цілком зайва і з погляду нормативно-граматичного, і з погляду педагогічного.

Гадаю, що монографічна аналіза конструкцій з „по“, вживаних у тих наших письменників, що виховувались на масовій народній мові, а не на газетній і перекладацькій, коли, може, й не додасть чогось зовсім нового до відомих уже тверджень, напр., проф. Є. Тимченка, О. Курилової чи В. Сімовича, то принаймні подасть новий і иноді слушний матеріял до тих тверджень, а також характеризуватиме й маленький куточок фразеології якогось письменника. З цих причин я й беру матеріял із мови Тараса Шевченка, цього стихійно-народнього поета й першого справжнього організатора української літературної мови, що в історії цієї мови йому належить таке місце, як у Росіян, напр., Пушкину.

Прийменник „по“ що до свого поширення має одно з перших місць серед усіх уживаних у Шевченка прийменників. А всіх слів прийменникового характеру в Шевченка єсть понад шістдесят п'ять (65). Найчастіше Шевченко вживає прийменника вигляду „в“, потім „на“, „з“, „у“, „за“, „до“; після „до“ йде прийменник „по“, трапляючись у тексті понад чотириста вісімдесят п'ять (485) разів.

Висновки ці даю на підставі свого карткового матеріялу, що його становить по-над одинадцять тисяч (11000) карток, відповідним способом розкласифікованих і підрахованих. Виписуючи конструкції з „по“ на картки, я користувався з кількох видань [3]), бо намагався

---

[1]) Пор.: Проф. Є. Тимченко. Льокатив в укр. м., 55—60.—Проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив в укр. м. К. 1925. Стор. 61—62.

[2]) Пор.: Е. Ф. Карскій. Бѣлоруссы. Очерки синтаксиса бѣлорусск. нарѣчія. Т. II, вип. 3, стор. 189—191.

[3]) Ось ці видання:

Т. Шевченко. Кобзарь. В редакції В. Доманицького. Видавниче Т-во „Криниця“ у Київі. Київ, 1917. Стор. XXXI+704.—Приклади з цього видання мають по собі скорочення: Дом.

В. Доманицький. Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. У Київі, 1907 р. Стор. 365.—Скорочення: КР.

Т. Г. Шевченко. Збирнык творивъ. Томъ першый. Кобзарь. С.-Петербургъ. 1883. Стор. XIV + 526.—Скорочення: Кобз.

зібрати, по-перше, всі конструкції з „по“ і, по-друге,—порівняти їх текст.

І. Конструкції „по“ + знахідний Шевченко вживає не рясно; її характеризують лише тридцять два (32) приклади: із поезій—23, із „Назара Стодолі“—1, із листів—8. Ця конструкція має кільки значінь.

а) „По“ + знахідний означає конкретне місце, межу в просторі, що цієї межі досягає якась чинність чи ситуація. Напр.:

Вихватила ту сокиру і батькові в груди аж по обух вгородила! 326. Вернувся з Київа Петрусь уже Петром і паничем і кучері аж по плече 358. Дивлюся—в могилі усе козаки: який безголовий, який без руки, а хто по коліна неначе одтятий 364.

Такі слова, як, напр., „поверх, позад, по-край, посеред“ та инш., також подекуди справляють враження закам'янілих конструкцій „по“ + знахідний: Де мої літа? і сліду нема, мов поверх води поплили Як. II, 17. Не все треба переймать, що поверх води пливе ib., 17. Позад базару через мертвих переступа 91. По-край улиць поспішали заспані дівчата 137. На базарі, як посеред моря кровавого, стоїть Гонта 89. Ворони... сіли на маяку, що на горі, посеред лісу 169. Ви тяжкий камінь положили посеред шляху 368.

Проте ці випадки становлять лишки—вкорочення колишніх конструкцій „по“ + давальний (див. далі), за що свідчать слова такого вигляду, як, напр., „позаду, попереду“ й инш.: Сам позаду бере зомлілую 65. Попереду старший їде 28.

Завважу ще, що крайній пункт досягнення Шевченко далеко частіше характеризує конструкцією „до“ + родовий: Йде дідусь з бородою аж до колін КР. 102; Фр. I, 295. Розплелася густа коса аж до пояса 128. Висока—до самої хмари 38. Аж до моря запорожці степ широкий крили 54. До самої хмари... палає Скутара 118. А пожар удвоє розгорівся, розпалився до самої хмари 80. Од Лимана до Трубайла трупом поле крилось 44 й баг. инш.

б) Конструкції на означення часу, аналогічні до місцевих, репрезентовані в Шевченка лише виразами „по-вік“ і „по вік-віки“. Напр.:

Слави козацької по-вік не забудем 43; Фр. I, 50. Слави козацької по вік не забудем КР. 24; Фр. I, 55. Будеш сам оте весілля по-вік проклинати 334; Фр. II, 200. Каратись буду по вік-віки КР. 298.

Тут так само, як і в випадках що до місця, „по“ має в инших аналогічних прикладах відповідника „до“: Як-би була до віку проспала! 217. Благаю бога, щоб печаль тебе до віку не збудила 227. Од віка й до віка я любила-б чоловіка 155 і т. инш.

в) Метафорично конструкція „по“ + знахідний означає мету, а краще сказати—якийсь об'єкт, що становить мету й тимчасом край-

---

Твори Тараса Шевченка. Кобзарь. Том I (1838—1847) виданий під редакцією Івана Франка. Львів, 1908 Стор. X+439+зміст.—Скороч.: Фр. I.

Твори Тараса Шевченка. Кобзарь. Том II (1847—1860) виданий під редакцією Івана Франка. Львів, 1908. Стор. 423+зміст.—Скороч.: Фр. I.

Т. Шевченко. Поезії. „Кобзар“. Зредагували та примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако. ДВУ. 1925. Стор. 443.—Це видання я зазначаю скороченням: АП. Коли після прикладу стоїть просто цифра, без попереднього АП, то вона все одно показує сторінку цього видання.

Твори Т. Шевченка. Том другий. Видання В. Яковенка. 1911. Стор. IV+447.—Скорочення: Як. II.

ній пункт досягнення. Ця конструкція об'єднує місцеві[1]) й метові нюанси, проте в ній відтінок мети далеко яскравіший. Напр.:

Кайзак... потяг по дрова в зелену діброву 270. У перетику ходила по оріхи... У перетику ходила по опеньки... У перетику ходила я по дрова 317. Чомусь дівчина до броду по воду не ходить 320. Марія... пішла з глеком по воду до криниці 408. Заплаче, ідучи у яр по воду 416. Та знай по воду учащали КР. 271; Фр. II, 216. Добре, я піду по Стеху Як. II, 18[2]).

Треба сказати, що Шевченко частіше, як утроє, вживає в таких випадках конструкції „за" + орудний: Візьме відра опівночі, піде за водою 18. Якби знала, не ходила-б пізно за водою 35. Побігла ніби за водою до криниці 158. Вранці рано... я йшла за водою 166. Ой пішла я у яр за водою 313. На той рік приїду... за рушниками... Чи подаєш? 157. До вдовівни навпростець шелесть за рушниками 371. Я все виглядала, чи не шле за рушниками 348. Виглядають із Литви князя-жениха за рушниками до Рогніди 278. Посилав до дівчини за рушниками 371. До вдовівни навпростець шелесть за рушниками 263. Пішла за дівками та десь і застряла з козаками Як. II, 17. За нею приходила мати у пана просити 290. Іде веприцем за Рогнідою Володимир князь 279. За старостами пішов Марко 183. Я верхи кинусь за кумами в Городище 181. Я побіжу за бабою 157. Обіцявся прийти за тобою 86. Занедужала княгиня—і князь... за бабами-знахарками по селах метнувся 238. Я до вас приїду з старостами за тобою та за рушниками КР. 100; Фр. I, 290; Дом. 226. Пливуть козаки, тільки мріють шапки, та на сей бік за нами. Ой, боже наш, боже! Хоч і не за нами, неси ти їх з України 116. Пан... посила за молодим 290. Шлють, було, за мною 166. Мов із тісної домовини на той останній страшний суд мерці за правдою встають 132. Як то швидко ті літа минають... летять, наче той шуліка за куркою... так вони за нашою мерзенною грішною душею Як. II, 376. Може і він заїде за тобою, та разом і приїдете ib. 418. А що як би й ти, молодий, забіг за ним в Москву, та вкупочці і прилетіли б до мене ib. 419.

Думаю, що переважне вживання метової конструкції „за" + орудний становить результат впливу на Шевченка російської фрази[3]),

---

[1]) Місцеві нюанси цієї конструкції виявляються, напр., у фактах з західньоукраїнських говірок, де кажуть:—Піти у дрова (=по дрова). Шух. 125. Пан пішов з панею в ліс на ягоди Яв. 60 (Див О. Курило. Уваги .. 3 вид стор. 106). Порівн.: Карскій. Очерки синт. бѣлор. нар., II, 3, стор 189.

[2]) У АП єсть іще такий вираз: Чи по тебе свої дари я не посилаю? 140. „По" в цій фразі—помилкове. В усіх инших виданнях замість „по" стоїть „до" (Фр. I, 260; Дом. 202; Коба. 33).

[3]) В рос. літерат. мові на означення мети звичайно буває „за" з орудним, „обозначающим предмет, который кто-нибудь стремится достать, добыть, получить. Вот однажды случилось ей идти на реку за водой" (Акад. Словарь русск. яз., т. II, стор. 641) і т. инш. Хоч у російській мові зрідка трапляється в таких випадках і „по" + знах. відмінок: Повадился кувшин по воду ходить, там ему и голову сломить (Нар. прик.). Кто в лес, кто по дрова (Крилов). В. Даль у своїому словарі навіть виставив твердження, що по-російському замість „Идти за водою, за грибами, правильнее [?] по воду, по грибы" (Словарь Даля, 4 изд, I. 1370); обидві ці конструкції подає, напр., і Овсянико-Куликовський: итти по грибы, послать за деньгами (Синтаксис русск. яз., 264, 265). Редактори Далевого словаря знаком [?] виявили сумнів що до твердження Даля. А в акад. „Слов. русск. яз" до рос. метових конструкцій „за" + орудний ніяких завважень, що до неправильности тих конструкцій, не зроблено; тимчасом при инших зворотах єсть завваження, напр, такі: „За с твор. п. в обл. южных говорах (малор. обороты). Я соскучился за вами" й т. инш. (т. II, стор. 644).

дарма що ця конструкція „здебільшого трапляється по західніх говірках“ (О. Курило. Уваги, 3 вид., стор. 105), суміжних із Шевченковою говіркою. Тут доречно згадати й той факт, що в „Словарі укр. мови“, ред. Б. Грінченка, при прийменникові „за“ немає зовсім конструкцій „за“ + орудний на означення мети (див. т. II, стор. 1—2). Там-же українська конструкція „по“ + знахідний на означення мети прирівнюється до російського „за“: Прийшла по мене вся моя родина (Сл. Гр. III, 200) й т. инш.

г) Конструкція „по“ + знахідний має ще дистрибутивне (розподільне) значіння, відповідає на питання: по скільки? „По“ в таких випадках буває з знахідним відмінком лише числівників-речівників (cardinalia): два-дві, три, чотири, п'ять і т. инш. [1]), означаючи число одиниць, що становлять якусь групу, частину цілого, чи принцип розподілу (на частини) або ваги якоїсь речи, ціни на якусь річ. Напр.:

„Я кажу, що в Вільшанії... Вільшанські схизмати...“—„По три сім'ї, по чотирі живуть в одній хаті?“ 61. А Ярема—страшно глянуть—по три, по чотирі так і кладе 75. Сірі гуси в ирій, в ирій, по чотирі, по чотирі, полетіли—„гел-гел!“ 127. Там кайдани по три пуда [2]), отаманам по чотирі 161; Дом. 234. Посилаю вам... по чотири екземпляри моєї роботи Як. II, 431. Думка єсть за Букварем напечатать лічбу... За лічбою етнографію і географію по 5 коп. [3]) Як. II, 444. Пришлю хоть 5000 ек. звичайно за гроші (по 3 к.), бо це не моє добро Як. II, 444. По 85 карбованців нехай бере тепер чистими гріщми з грунтами і полем Як. II, 437. Розклав плату на три часті по 500 карб. Як. II, 436 [4]).

Аналогічні до цих конструкції „по“ + числівникові прислівники (adverbium numerale) двічі й тричі: Вісім разів по двічі читав твоє письмо Як. II, 345. Дивився, перевертав по тричі цілуюче всяку фарбочку Як. II, 357.—В цих прикладах двічі = два рази, тричі = три рази.

Сюди-ж і оцей приклад: Оддайте Тризну по копі, а Гамалію по півкопи серебром Як. II, 348. - Тут „по“ + „пів“—така сама конструкція, як „по“ + „два“ або „двічі“ й т. инш., а „копи“—родов. одн., залежний від „пів“.

В усіх инших випадках Шевченко означає дистрибутивність конструкцією „по“ + місцевий (із давального), про що—далі.

II. Стародавні конструкції „по“ + місцевий відмінок бували лише в двох випадках. Вони означали:

а) якусь подію чи час, саме—той момент, що після нього починається якийсь процес або щось трапляється, взагалі—відбувається чинність. Вся фраза, де буває ця конструкція, характеризує звичайно темпоральну послідовність фактів чи наших вражінь од цих фактів. Приклади з Шевченкової мови:

По мові—передмова; можна-б і без неї 52. Зібралися хлопці,

[1]) „Один“, напр., належить до категорії прикметників; отже буває „по одному“ (місц. із давального), але—„по два, по три“ й т. инш.

[2]) У редакції Франка—„три пуди“ (Фр. I, 298); так само і в Коба. 187.

[3]) Замість „по 5 коп.“ у Шевченка на тій самій сторінці єсть, напр., і „в 5 коп.“ (Як. II, 444).

[4]) Хоч в останніх чотирьох прикладах—цифри (5, 3, 85, 500), а не слова (п'ять, три, вісімдесят п'ять, п'ятсот), та двох думок з приводу розшифровки цих цифр не може бути, ц.-т. ці цифри не можна розшифрувати, напр., так: „по п'ятьох, по трьох“ і т. инш. Отже згадані цифри символізують знахідн. відмінок.

по толоці[1]) помолились гарно богу та й рушили з богом у дорогу КР. 41. Такими остались гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі 102. А позавтрі[2]) й вона вмерла 167. Що-ж діялось по Шведчині, то й Ляхи-б злякались 251. Пішла спочити трохи по вечері 277. Якось по сьомому годочку (малий вже добре майстрував), одпочиваючи в куточку, старий на сина дивувавсь 414. По мові, по мудрій раді розійшлись смутні пастирі 432. Додому рушили вночі, по холодочку 415[3]).

Цю конструкцію ілюструє й прислівник „потім“, складений із прийменника „по“ й форми місц. відм. одн. чол.-ніяк. роду займенника „той“: по + тім[4]) = після того (первісне значіння[5]). Приклади з Шевченкової мови:

Заспіває про тополю—лиху долю, а потім—у гаю 39. Слухайте-ж, щоб дітям потім розказать 72. Привезли його... Потім кати роздягли його...; потім зняли дванадцять пас з спини шкури 102. Ішли, ішли, а потім стали 212. Постояла, а потім сіла 213. Аж тиждень так собі нудила, а потім трути розвела 360. Ходить, посвистує, а потім співає 264. Задумалась, потім заспівала 292. Так і я зумію, та що потім? Як. II, 20 і т. инш.

Всіх випадків уживання „потім“ у Шевченка я не подаю. У мене їх зареєстровано 64: з поезій—59, з приміток до „Гайдамаків“—3, з „Назара Стодолі“—2. Випадків уживання „потім“ у листах не реєстрував.

б) Предмети, що після утрати їх повстає звичайно специфічний настрій—переживання або якісь траурні виявлення того настрою, характеризовані дієсловом, вербалізованими іменами чи цілими фразами. Инакше кажучи: предмет, що назву його передано формою місц. відмінка після „по“, становить причину чи підставу якогось почуття, переживання, поведінки, ритуалу, стану. Приклади:

Плакали по батькові голодній діти 251[6]). А все таки її люблю,

[1]) У Фр. I, 110 цю фразу передано так: „Зібралися хлопці на толоці, помолились гарно богу та й рушили з богом у дорогу“. Коли читати „на“ замість „по“, то цікава нам конструкція набирає зовсім иншого значіння (місцевого): де зібралися хлопці?—на толоці. Мабуть, Франко гадав, що тут Шевченко має на увазі ту „толоку“, де пасеться худоба, або метафорично називає „толокою“ територію бою в Черкасах, де гайдамаки „потолочили“ Ляхів. А проте „по“ тут найпевніше, бо „толока“ означає не тільки поле, що його, пасучись, толочить худоба. Насамперед „толока“ єсть гуртова робота не за гроші, а, напр., за могорич (див. Слов. Грінч. IV, 272). Такого значіння Шевченко надає слову „толока“ й у Моск. Криниці: Викопав при долині глибоку криницю (не сам один: толокою йому помагати й добрі люди приходили криницю копати) 375. Отже в „Гайдамаках“ вираз „по толоці“ означає: після гуртової роботи що до знищування Ляхів.

[2]) „Позавтрі“; в цьому прислівниковому вираві „завтра“ править за речівника (порівн. до слова „закордон“); у Фр. I, 310—навіть окремо: „по завтрі“. У Дом. 245—„на завтра“; цей варіянт згадано у КР. 110 й у Фр. I, 310. Шевченко вживає й „післязавтра“: Коли в нас неділя?—„Післязавтра“ 185.

[3]) „По холодочку“ можна вважати й за час, що на нього припадає чинність (див. далі), бо „холодочок“ означає тут той момент, що після нього відбулася чинність—„рушили“. Отже ввесь цей приклад з „по холодочку“ я розумію так: Додому рушили вночі, після того, як пройшла денна спека, коли вже в повітрі повіяло холодочком.—Звичайно, це моє пояснення—дуже хистке.

[4]) Через змішування форм місц. й давальн. в укр. мові буває ще й „потому“ = потім (Слов. Грінч. III, 380): у Шевченка „потому“ немає.

[5]) До речи завважу, що я лише раз натрапив на вираз „після того“ у Шевченка: З тиждень, чи й більше, блукав я після того по тій Москві Як. II, 377. А самий прийменник „після“ трапляється в Шевченка лише разів із 16: маю занотованих із поезій—7 прикладів, із прози—9.

[6]) При дієслові „плакати“ Шевченко звичайно вживає конструкції „за“ з орудним: Чайка скиглить, літаючи, мов за дітьми плаче 41. Земля плаче, як за

мою Україну широку, хоч я по їй і одинокий (бо, бачте, нари не найшов), аж до погибелі дійшов 349. І задзвонили вранці рано по генераловій душі 360. Руїну слави Рим пропиває, тризну править по Сціпіонах 386. Одправив по твоїй душі панахиду Як. II, 377.

III. Інші конструкції з „по“—нащадки колишніх конструкцій „по“ + давальний. Їх у Шевченка далеко більше, ніж конструкцій „по“ + знахідний (у мене—32 приклади) і конструкцій „по“ + стародавній місцевий (у мене—79 прикладів, а з них 64 припадають на „потім“), взятих разом: я маю триста сімдесят п'ять (375) карток із цими конструкціями. Угруповуючи ці конструкції, цілком додержую класифікації їх у працях проф. Є. Тимченка (Льокатив в укр. мові. К. 1925. Стор. 56.—Номінатив і датив в укр. мові. К. 1925. Стор. 61—62).

а) Конструкції на означення якоїсь території чи просторони, що на нію (Чи раз батька по лобу в(д)арить, чи двічі, однаково Як. II, 354) або на ній (Поставець по столу гуляє 60) поширюється чинність.—Цих конструкцій у мене зафіксовано 221.

„По“ + місц. одн. речівників жіночого роду без атрибутів і з атрибутами до них: Собаки де-де по Вільшанії загавкають та й замовчать 65. Верба похилилась, аж по воді розіслала зеленії віти 235. Зелений по горі садок 235. По горі садочок темний 351. Ой по горі ромен цвіте 399. Ви тепер по Михайловій горі похожаєте Як. II, 248. Пішов шелест по діброві 11. По діброві вітер вие 34, 38. Простяглася по діброві... козацька ватага 76. Шелестить пожовкле листя по діброві 87. Повіє вітер по долині 14. Заспіває козаченько, ходя по долині 25. Ярема по долині ледви-ледви ходить 62. Лягли по долині, неначе побиті 66. По долині... козак смутний ходить 312. Йдуть по долині 345. Підеш собі... гаєм по долині 353. А по долині... перекотиполе... біжить 353. По дорозі рак, рак, нехай буде так, так! 254. Шелесь, шелесь по дубині 266. Ти, господи, помагаєш по землі ходити 203. Зелений по землі весна килим розстилає 222. По своїй по землі свою кров розлили 225. Уже огненні язики... по всій землі святеє слово пронесли 379. Розкинь-же їх... по всій землі! 397. Слово правди понесли по всій невольничій землі твої апостоли 381. По келії старий чернець ходить 254. Старець... ходив по келії, ходив 255. Любов... лютим пеклом розлилася по грішній крові КР. 286. По кровлі кедрових палат... похожає 276. Розбрелись конфедерати... по Литві 57. Щепкин не такий, щоб він там возився по Москві з ними Як. II, 421. Блукав я після того по тій Москві ib., 377. Бьюсь, як овечій хвіст... по пи... Як. II, 349. Розбрелись конфедерати по Польщі, Волині 57. Може... по Польщі блукає КР. 42; Фр. I, 112. Червоніє по пустині червона глина 270. По світлиці похожає 124. Гамалія по Скутарі... гуляє 118. Вилась квасоля по тичині 330. Розбрелись конфедерати... по Україні 57. Блукаючи по Україні, прибився якось і в Чигирин 241. Підеш, мій сину, по Україні 314. Гармата заревла... по Україні КР. 211; Фр. II, 43. По Українї розлилось... те слово КР. 303; Фр. II, 301. Я колись блукав... по тій

дітьми мати 147. Заплакала милосердна, неначе за сином... Отам вона й досі плаче та за козаками 251. І сестри ходили... плакати за Іваном КР. 250; Фр. II, 141.

Україні 92. Отак було по всій Україні 66. Заблищали по всій Україні 72. Пекельнеє свято по всій Україні сю ніч зареве 74. Задзвонили... по всій Україні 74. Було лихо по всій Україні 78. По всій Україні його знають 87. Розвезли їх тіла по всій Україні 100. Розпустить правду й волю по всій Україні 171. Голод... стогне по всій Україні 239. Гармата... рознесе мою славу по всій Україні 340. По всій славній Україні заревли великі дзвони 258. Пішов кобзар по улиці 45. П'яні придани йшли по улиці 111. По улиці вітер віє 307. По улиці... вдова шкандибає 307. Дурні та гордії ми люди на всіх шляхах, по всій-усюді! 350. І по хаті ти-ни-ни 70. Хоч по хаті-б поводив 71. Щось ходить по хаті. КР. 161. Посунули по синій хвилі 352. Саул... ходив по храмині 432. Я годів зо два проходив по Чорноморії 231.

„По" + місц. одн. на *-у* речівників чолов. р. без атрибутів (50 прикладів): Сліпий по базару оддирає постолами 83. Пішли по базару 82. Покотились по базару кінні narodowi 89. По двору тихо похожає... Рогволод 278. Я годів зо два проходив... по Дону 231. Цариця... по Дніпру у золотій галері гуляла 163. Попливе наш Іван по Дніпру у Лиман 172. Царица по Київу з Нечосом ходила 163. По лісу завило 27. Неначе по лісу ходив 261. Пішла по лісу косовиця. 270. Чи раз батька по лобу в(д)арить, чи двічі, однаково Як. II, 354. Галайда... шука ляхів по пожару КР. 46. Гуляють по садочку 165. Катерина по садочку ходить 18. Зеленіють по садочку черешні та вишні 18. По садочку похожає 107. По садочку похожала 216. Настуся по садочку пташкою літає 331. Шкандибаю... по світу 57. Нехай по світу поблукає 155. Так по світу волочусь 206. Підете й ви по світу так, як я ходила 223. Дітей своїх... пустите по світу 223. Три брати по світу блукають 229. Блукав я по світу чимало 248. Бог тоді з Петром ходив по світу 270. Княжна блукає по світу одна 279. Він буде по світу ходить 284. Покриток пустив по світу 290. Пан... дівчину покриткою по світу пускає 312. Розігнав дітей по світу 338. Не дай... гнилою колодою по світу валятись КР. 138. З циганами по світу ходила КР. 165. Тяжко жить, з старцями по світу ходить КР. 197. Пан... покриткою пустив по світу КР. 229. Довелось... по смітнику ходити 338. Чорная змія по снігу лізе 293. Звір тілько виє по степу 88. Надія... думи гордії розвіє, як ту сніжину по степу! 334. Поставець по столу гуляє 60. Щось лізе вверх по стовбуру 11. По Тибру із-за гаю байдак випливає 385.

Сюди-ж і випадки з прислівником „попереду" й „позаду" (скорочено: „позад"): Попереду старший їде 28. А попереду отаман веде, куди знає 33. Попереду Гамалія байдаком керує 117. Залізняк попереду напорошив уха 76. Попереду поїзжани рушили в дорогу, а за ними й невольники побрязкали путом 343[1]). Сам позаду бере зомлілую 65. Пливе позад (скорочене „позаду". *М. С.*) завзятий Гамалія 119.

„По" + місц. одн. на *-у* речівн. чолов. р. з атрибутами на -ому (5 прикладів): Між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху—Боровиків хутір 98. Я гуляв уже по славному городу

[1]) В цьому прикладі „попереду" можна надавати й темпорального значіння (див. далі).

Астрахані Як. II, 412. Мужі... по всьому світу розійшлись 416. Ви... по всьому світу розійшлись 430. Мужі... правду рознесли по всьому світу 417.

„По“ + місц. одн. на *-у* речівн. чолов. р. з атрибутом на -ім (один приклад): Гуляю по цім Аралу 286.

„По“ + місц. одн. на *-ю* речівн. чолов. р. (два приклади): Пливе човен по Дунаю 116. По Колізею... пронеслась і стихла буря 386.

„По“ + місц. одн. на -ові речівн. чолов. р. (один приклад): Їхала Катерина в Київ по Дніпрові 168.

Один приклад з формою чолов. р. „йому́“ після „по“: Чорний Шлях... По йому татари ходили в Польщу 99.

Один приклад з місц. одн. на *-і* речівн. чолов. р.: Гонта... по Умані бігав 90—„Умань“ може належати до жіночого й чоловічого роду, й місц. одн. в обох випадках може бути однакового вигляду (Умані); у Шевченка ця неусталеність виявляється, напр., так: За Уманем (чолов. р., *М. С.*) було те вбогеє село КР. 228; Фр. II, 82. Із Умані (жін. р., *М. С.*)... гукають товариші гайдамаки 91.—Отже приклад цей непевний, і його можна було-б з однаковими напівпідставами містити в рубриці жіноч. роду.

Один приклад з міс. одн. на *-і* речівн. чол. р. з атрибутом на -ому: Слава стала-б... по всьому світі 411.

Місц. одн. речівн. чол. р. на *-і* з атрибутом на -ім (16 прикладів): Моя доля по тім боці плаче 15. По тім боці моря 21. По тім боці—моя доля 37. По тім боці у будинку 81. Оксана по тім боці за Тікичем 82. Мати... сяде по тім боці 115. У Туркені, по тім боці, хата на помості 117. По тім боці твердиня й дзвіниця 135. Дбай о клапті землі, чи по тім, чи по сім боці Дніпра Як. II, 438. Хто се по сім боці чеше косу?.. хто се по тім боці рве на собі коси 112. Ото дочка по цім боці, по тім боці—мати 112. По сім боці—горе 37. По однім боці могила: на могилі вітряк Як. II, 346.

„По“ + місц. одн. на *-у, -ю* речівн. ніякого р. без атрибутів (15 прикладів): Гайдамаки по пеклу гуляють 75. Гамалія по Скутарі—по пеклу гуляє 118. Ісправник... в Чигирин доносить по начальству 174. Поїхав по морю гуляти,—по морю гуляти, слави добувати 119. Старий Трохим по надвір'ю мов убитий ходить 186. Все нишпорить по-надвір'ю 375. По Поділлю Гонта бенкетує 75. Вітер... гуляє по полю 34. Милий... по полю гуляє 37. Вітер... гуляє по полю 38. Вітер... по полю гуляє 39. Вітер по полю слова розмахав 39. Надію вітер по полю розвіяв 122. Остались могили по полю КР. 16; Фр. I, 33 (у АП—„на полі“ 32).

„По“ + місц. одн. на *-у, -ю* речівн. ніяк. р. з атрибутами на -ому (9 прикладів): По всьому небу орду розпусти 131. По синьому небу вийдеш погулять 52. І написали воєводам по всьому царству: так і так 383. По всьому царству постинать малих дітей 404. Плавай... по синьому морю 37, 38. Мене носило по тому морю Як. II, 360. Гуляли по синьому (розум.: морю, *М. С.*) 54. Вітер... розносить жовте листя по жовтому полю 322.

„По“ + місц. одн. на -ові речівн. ніяк. р. з атрибутом на -ому: Сновигаю по оцьому чортовому болотові Як. II, 346.

Місц. одн. на -еві речівн. ніяк. р.: Холод іде по серцеві Як. II, 345.

Форма ніяк. р. „йому“: Плавав по йому (морю, *М. С.*) два літа Як. II, 362.

Два випадки форми місц. одн. на *-і* речівн. ніяк. р.: А по долині, по роздоллі... перекотиполе біжить 353. По Поліссі Гонта бенкетує КР. 39.

Із поданого матеріялу з речівниками чолов. й ніякого роду можна зробити деякі висновки що до вживання в Шевченка тих чи инших закінчень місц. одн.

Для речівників чол. й ніякого роду Шевченко найчастіше вживає закінчень *-у, -ю*: 81 випадок (63 припадає на речівн. чолов. р. й 18 на речівн. ніяк. роду). На другому місці стоїть закінчення *-і*: 20 випадків (18 припадає на речівн. чолов. р. й 2 на речівн. ніяк. роду). Зовсім рідко Шевченко вживає закінчення -ові (2 випадки; „Дніпрові“ при переважній формі „Дніпру“ й „болотові“) та -еві (один випадок: „серцеві“).

Для прикметників Шевченко вживає цілком однаково -ому й -ім (на кожне закінчення припадає по 17 випадків).

До цього треба додати, що речівникове закінчення *-і* та прикметникове -ім трапляються переважно в фразах: „по тім боці, по цім боці, по однім боці“.

„По“ + місцевий множини (44 приклади): Діти майнули... по коморах 75. Підеш вражого черкеса... по кручах ганяти Як. II, 410. І вдарив по струнах 155. Разів зо-два ударив по рваних (розум.: струнах, *М. С.*) 104. Ченці... розійшлися по трапезах 151. Діти бігали... за вдовою по улицях 127. А дрібнота... як кинеться по вулицях 134. Ми розрішаємо гріхи... рабині божій, отій самій, що водили по улицях в Празі 148. Водили по улицях 266. По улицях воли ревуть голодні 322. Слідком за ним по улицях ходили 416. Гуляю собі по улицях Як. II, 376. По улицях ходила Кр. 246. Дивився по улицях, чи не зострічу де хоч поганенького Чорноморця Як. II, 377. Пішов собі знову блукать по закарлючистих улицях московських Як. II, 377. Діти майнули... по льохах 75. Вдень лазила по смітниках 127. Православні по углах стогнали 135. Ми розрішаємо гріхи... рабині божій... отій самій, що хилялась по шинках, по станах, по черничих переходах, по келіях п'яна Дом. 211 (у АП— „станях“, „чернечих“ 148). Будуть собі тинятися покритки веселі по шинках 341. По шинках хилялась 394. Скажуть, що по шляхах чинимо розбої КР. 245. Діти майнули по горищах 75. Скрізь по селах шибениці 77. По селах плачуть голі діти 87. З циганами по селах ходила 220. Князь... по селах метнувся 238. Борці у нас ходили по селах 281. Гуляв-би я... по веселих селах 354. Не ходили ксьондзи по селах 365. Може... і про нас... по селах... дума... ходить 366. По селах питала шлях на Київ КР. 160. І по сінях ти-ни-ни 70. Розбрелись конфедерати... по Молдаванах 57. Вона все по болящих день і ніч ходила 221. Жіночка... хиляється—і по жидах, і по панах 300.

Сюди-ж стосується дві фрази, де після „по“ стоїть форма дав. множ. на -ам: Добре було б, як би його можна було роспустить по селам, де єсть школи Як. II, 443. Пішли ми по слідам, по всім городам, по усіх усюдах Рк. II, 10.

Перший із цих випадків („по селам“) можна кваліфікувати, як росіянізм, бо в своїх листах Шевченко частенько перемішує українські слова й фрази з російськими.

В другій фразі, поруч із конструкцією „по усіх усюдах“, маємо „по слідам“ і „по городам“. Можливо, що це—архаїзм, і його Шевченко завів до „Назара Стодолі“ з старо-народнього ритуалу сватання, з сакраментальної мови свата. Про конструкцію „по слідам“ див. ще й далі.

б) „По“ + місцевий (із давального) означає ще час, що на нього припадає чинність. Цю конструкцію можна ілюструвати вже згадуваним прикладом: Додому рушили вночі, по холодочку АП. 415. Цей приклад буде доречний, коли „по холодочку“ ми кваліфікуватимемо „підчас холодочку“, а не „після того, як настав холодок“.

До цієї рубрики стосуються й деякі приклади з „попереду“ (= по + переду): І то лихо—попереду знати, що нам в світі зострінеться 35. А ще гірше любій попереду знать, де і як спіткає лихая година 107. Кого будеш попереду зятем звати 317. Чи такі (запорожці, *М. С.*) були попереду? 16. Нам з тобою треба попереду утікати Як. II, 25. Попереду поїзжани рушили в дорогу, а за ними й невольники побрязкали путом 343.

В останніх двох прикладах „попереду“ можна надавати й місцевого значіння.

в) „По“ + місцевий (із давального) означає ще, говорячи словами проф. Є. Тимченка, „поняття, що згідно з ним відбувається чинність“ (Льокат. в укр. м., 56),—той об'єкт, що йому щось відповідає чи відбувається згідно з ним. Взагалі ця конструкція означає регуляторів якоїсь ситуації. Приклади:

„По закону“: Поховали громадою, як слід, по закону 12. Крий нас, боже, щоб крадене перекупать, як ті жиди: ми по закону!.. По закону апостола ви любите брата?.. Ви любите на братові шкуру, а не душу, та й лупите по закону 190. По якому правдивому святому закону і землею, всім даною, і сердешним людом торгуєте? 199. І просите стиха супостатам християнам то чуми, то лиха, то всякого безголов'я—а все по закону... А, бодай вас! 379.

„По правді“: Волі, сказать по правді, не було 233. Як по правді вам сказать, то... мені самому обридли тії мужики 275. Лучче одурить... себе самого, ніж з ворогом по-правді жить 431. По правді на світі караюсь і не клену долі КР. 217. Сказать по правді Як. II, 374. По правді сказать ib., 377. По-правді сказавши ib., 377. Ну скажи по правді ib., 395.

„По волі“ й „поволі“: (Квітку, *М. С.*) рве всякий по волі 21. Буде серденько по болі гуляти 24. Серденько поволі з богом розмовля 39. По волі—неволі найду свою долю! 111. Тополі по волі стоять собі 130. Суди мене ти по своїй волі! 202. Зліталися по волі сичі 297. Із Київа прийшов... Чи по волі, чи по неволі?.. По волі, тату, та ще й богословом 333. І все то те—по добрій волі, по волі розуму горить 350. Мене по волі і неволі носило всюди! 351. І четвертий рік минає... поволі 354. Минають дні собі поволі 358. Доля... з вітром віється по волі 399. І починають розмовляти по-волі тихо 410.

Ще такі приклади: Забули сірий попіл по вітру розвіять 146. Княгиня... азбуку по куншткаx заходилась вчити 237. Чи по знаку кому сей Оглав білохатий? 330. Стоять по шнуру піраміди вряд 412. Прочитали собі по складах Енеїду Як. II, 84; Фр. I, 415. По дорозі заїду в Чорноморію Як. II, 407. Пішли ми впьять по сліду Як. II, 10. Співали-б прозу—та по нотах 439; Дом. 664; (у Фр. II, 422—„Співали-б прозу—та по нотам“; вважа-

ючи на сказане в КР., 365, з Франковою редакцією не можна погодитись, бо в першодрукові, в „Основі", було „по нотах"). По слуху вона мені не подобалась Як. II, 441. По старості літ мені б і не подобало Як. II, 26. Зробите по моєму прошенію ib., 428.

А ось оці приклади я вважаю за росіянізми в Шевченковій мові: От-от указ надрукують: „По милості божій і ви—наші, і все—наше"... 171 (в цьому прикладі російська конструкція має рацію, як наслідування „указів", *М. С.*). Може це по їх утонченнои натурі і справді добре, а на наші мужицькі очи, то дуже погано Як. II, 84; Фр. I, 415 (можливо, що виразу „по їх утонченнои натурі" Шевченко вжив навмисне, для іронії, бо зараз-же за неправильною конструкцією йде правильна: „на наші мужицькі очі", *М. С.*). Пришли по прежньому адресу Як. II, 409. Напиши мені в Петербург по тому адресу, що єсть у тебе ib., 431. Прийшли і напиши, коли буде ласка (по адресу: в Оренбург...) ib., 363 (замість „по адресу" тут уже слід: „на адресу" чи хоч „на адрес", *М. С.*).

Що до згадуваного вже виразу „Пішли ми по слідам" (мова свата з „Назара Стодолі" Як. II, 10), то про нього доводиться сказати те саме, що й про вираз „по всім городам" (див. вище): можливо, що це—архаїзм.

У Шевченка ще багато виразів (64 приклади), що відповідають на питання: по якому, як? Приклади:

Добре заходились по німецькому показу 194. Отак по нашому звичаю, не думавши, кончають! 290. Переводять, та й то чорт зна по якому Фр. I, 414. Чорт зна по якому ти його (лист, *М. С.*) скомпонував Як. II, 344. Написали до мене чорт зна по якому ib., 438. Робим чорт зна по якому ib., 440. Так по твоєму молодий краще ib., 8. По-своєму бога в кайданах благають 117. Колись будем і по-своєму глаголать 194. Защебечуть по своєму доброму звичаю 288. Піди лишень до Галі та поговори з нею по своєму Як. II, 5. Таки по своєму поставив старий сатана ib., 23. А чом москалі нічого не пишуть по своєму ib., 83. Той не по своєму писав ib., 84. Він пише не по своєму, а по московському ib., 84. Нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по своєму ib., 84. Напиши мені письмо, та по своєму ib., 343. Зараз напиши письмо, та по своєму ib., 344. Просив, щоб ти писав по своєму ib., 344. Нехай би вона нишком, по своєму спитала Хариту ib., 434. Розкаже по-нашому 53. Нащо вже й бога турбувать, коли по-нашому не буде 244. До тебе пишу не по московському, а по нашому Як. II, 343. Спасибі всім тим, хто пише по нашому Як. II, 345. Чи це не гріх по вашому? 218. Вони... прозябають, або, по вашому, ростуть, як та капуста на городі 265. Отак, по-вашому,—ну, годі-ж! 266. Не по їх (= не по їхньому; у Шевченка могло бути тільки „по їх", бо слова „їхній" у Шевченковому лексиконі немає, *М. С.*) стало! 105. Нехай по їх буде! КР. 117. Чи збираються ще й досі веселії гості... Погуляти просто по-давньому, по-старому 287. Чув я, що ви нездужали, але думав, що так тільки звичайно по-панському Як. II, 346. Хоч би у Присі училися писать по-людському ib., 438. А ми вдвох собі з М. М. Л. по чумацькому та по бурлацькому ib., 441. Старе ледащо... таки спромоглося на аркуш паперу... Та так по письменному, що я насилу второпав ib., 444 й т. инш.

Сюди-ж і оці вирази: Землячки... по-московськи так і ріжуть 137. По-московськи лає 174. Скаже по-московськи 375. Випороли по московські КР. 115. По-московськи не говорить Як. II, 440. Цвенькать не навчили по-німецьки 137. Буду йому пораду давати, по батьківські научати 316. По-молодечій будеш богу молитися, а не по-чернечій харамаркать 156. А ну, вдарьте, та не по жидівський, а по нашому Як. II, 29. Вони кричать, чом ми по-московській не пишемо ib., 83. У хату прийти до його, або до себе покликать по братерській не можна ib., 84. Не по християнській, брате мій, знаю, а що ж діяти? ib., 353 й инш.

Приклад з „попросту“: А де-ж ти діла паляницю? Чи, може, в лісі хто одняв? Чи попросту—забула взяти?.. 185.

Приклади з „потроху“ й „помалу“: І я прозрівати став потроху 207. По-троху діти виростають 345. Уже по-троху і минають... дні беззаконія і зла 419. І все те, все по-троху вітер рознесе 437. Прочитую по троху Як. II, 380. Нехай вони по-троху розбирають ib., 410. Як-би кайдани перегризти, то гриз потроху-б 257. Як-би кайдани перегризти, то гриз помалу б КР. 212; Фр. II, 46.

В конструкціях „потроху“ й „помалу“ єсть дуже помітна доза розподільного моменту; отже вони стосуються й до дальшої рубрики, де говоритиметься про конструкції, що характеризують розподіл чинности.

До конструкцій, що означають регуляторів якоїсь ситуації, близько стоять і ті, що вказують підставу; напр.: Він знатиме по штемпелю Як. II, 359 і 363. Дурня знать по походу! 325. Пуще всього червінці. Їх люде по духу чують Як. II, 7. Вечорниці по духу чуємо ib., 25.

г) „По“ + місцевий (із давального) означає ще взагалі міру, що править за підставу при розподілі якогось процесу (чинности) на окремі моменти; инакше: „вказує поняття, що на них поділяється чинність“ (проф. Тимченко). Приклади:

По чарці з сусідом випивши тієї, батько діда просить 93. Випили почароці (= випили по чарочці, *М. С.*) КР. 233. По копійці заробляла 126. „А ось ще осталось півбубличка!“ й по шматочку дітям розділила 185. Лірники... грали по шелягу за танець 281. Лірники... по шелягу брали 282. Знялись до сходу сонця, по торбині на плечі взявши 413. Ми навчим, по чому хліб і сіль по чім 189. Уділить де кому треба, хоч по аркушику Як. II, 358. Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя, читаю та й боюся: може й по листочку не стане, поки-то прийде той одпуск ib., 407. Одвезеш їм усім по книжці ib., 434. Оддайте Тризну по копі, а Гамалію по півкопи серебром ib., 348. Нехай він продає його по 1—50 копі (= по карбованцю й п'ятдесят копійок, *М. С.*) ib., 442.

Про аналогічні до цих конструкції „по“ + знахідн. уже говорили.

IV. Невживаних в українській мові конструкцій з „по“ у Шевченка взагалі небагато. Про деякі з них уже згадувалося раніше (по слідам, по усім городам, по милості божій, по адресу й инш.). Трапляються вони переважно в Шевченкових листах, де Шевченко мало дбав, а иноді й зовсім не дбав за чистоту й витриманість української мови. Подам ще кільки не згадуваних раніше неправильних конструкцій з „по“; всі вони—з Шевченкових листів і становлять наслідування російської фрази:

а) Я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу Як. II, 433. Я її нарисую в трьох книгах: в першій будуть віди чи то по красі своїй, чи по исторії прикметні ib., 348.

Це—російські конструкції, що характеризують обмежування чогось, означають якийсь окремий момент (взятий із суми инших моментів), що повинен бути центром уваги; напр.: „Эта книга по содержанию очень интересна, но по форме мало доступна широким кругам читателей“ і т. инш.

В українській фразі замість таких конструкцій звичайно буває простий орудний відмінок: Він вимовою скидається на галичанина. Книжка розміром невеличка (О. Курило. Уваги... 3 вид., стор. 165) й т. инш.

б) Пришли мені по почті 20 фунтів ковбас Як. II, 433. Нарисував я... своє поличчя, та нема з ким прислать його, а по почті боюся ib., 417.

Цікаво, що в цьому самому листі Шевченко вживає й нормального в таких випадках українського орудного способового: Народні думи... хоч почтою перешли Як. II, 417.

в) По поводу її бенефіса написав я невеличку статейку Як. II, 422.

У виразі „по поводу“ не тільки російська конструкція, ба й лексика („повод“). В аналогічних инших випадках Шевченко, говорячи про причину, вживає конструкції „з“ + родовий: Вони з холери повмирали 323. А з чого, з чого полегшало мені? З того, що ворога не стало?.. 373 й т. инш.

SOMMAIRE.

V. Herynovytch (Kamenetz):
Les découvertes nouvelles de stations de l'époque trypillienne dans les environs de Kamenetz 3
V. Kozlovska (Kiev):
La poterie marquée de l'époque slave 7
L. Dobrovolsky (Kiev):
Les fortifications de Kiev et la Porte d'Or 15
V. Rjiga (Moscou):
Iaroslave Osmomysl dans le «Chant de la guerre d'Igor» 34
C. Koperjynsky (Odessa):
Un écrivain ukrainien du XVI-e s. Basil de Sourage 38
E. Haïévsky (Kiev):
A propos du mystère «La destruction des enfers» 73
S. Chtcheglova:
Les vers sur la trahison de Mazepa 82
V. Chouhaïévsky (Tchernihev) et N. Petrovsky (Nijene):
L'Ukraine avait-elle une monnaie propre au XVII-e s. 112
A. Hrushevsky (Kiev):
La noblesse ukrainienne au XVIII-e s. 124
N. Horbań (Kharkov):
«Zapiski o Maloy Rossii» de A. Chafonsky 132
A. Kozatchenko (Kharkov):
Les survivances de l'organisation corporative à Hadiatch 146
J. Eisenstock (Kharkov):
Quelques lettres de Porphyre Korenytzky 157
B. Stanislavsky (Prylouka):
Oeuvres inédites de A. Svydnytzky 164
M. Vozniak (Léopole):
Notes pour la biographie de T. Chevtchenko et de N. Kostomarov 168
M. Boujynsky (Poltava):
La confiscation du livre de Skovoroda: «La lutte de l'archange Michel» . . . 175
N. Soulyma (Kharkov):
Le prénom «po» dans la langue poétique de Chevtchenko 177

ЗМІСТ.

Володимир Гериновичъ (Кам'янець на Поділлю):
Ново-відкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині 3
Валерія Козловська (Київ):
Таврований посуд слов'янської доби 7
Леонид Добровольський (Київ):
Київські укріплення і Золоті Ворота 15
Вячеслав Ржіга (Москва):
Ярослав Осмомисл в „Слові о полку Ігоревім" 34
Кость Копержинський (Одеса):
Український письменник XVI століття Василь Суразький 38
Степан Гаєвський (Київ):
До історії пасійної драми „Слово о збуренію пекла" 73
Софія Щеглова (Ленінград):
Вірші про Мазепу, складені після його „зради" 82
Валентин Шугаєвський (Чернігів):
Чи була на Україні в XVII ст. власна монета 112
Микола Петровський (Ніжен):
Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького . 120
Олександр Грушевський (Київ):
З побуту старшини XVIII в. 124
Микола Горбань (Харків):
„Записки о Малой Россіи" О. Шафонського 132
Антін Козаченко (Харків):
Пережитки цехової організації в м. Гадячі 146
Іеремія Айзеншток (Харків):
Листи Порфирія Кореницького 157
Василь Станиславський (Прилука):
Недруковані твори А. П. Свидницького 164
Михайло Возняк (Львів):
Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка. 168
До життєпису Костомарова 173
Михайло Бужинський (Полтава):
Заборона твору Сковороди: „Брань архистратига Михаила" 175
Микола Сулима (Харків):
Конструкції з прийменником „по" в Шевченковій мові 177